

MİR-BAĞIRZADƏ SƏMİRƏ ALTAY QIZI

ETİKA VƏ
ESTETİKA

Müəllif: *Mir-Bağırzadə Səmirə* - fəlsəfə doktoru, dosent

Redaktor: Mövsumova Lalə - fəlsəfə elmləri doktoru

Rəyçi: İmre Paçai (Macarıstan) - professor

Rəyçi: Mir-Bağırzadə Fəridə - fəlsəfə doktoru, dosent

**Mir-Bağırzadə S.A. Etika və estetika. Dərslik,
Bakı, -“Füyuzat”,- 2022,- 160 s.**

© Müəllif hüquqları qorunur.

MİR-BAĞIRZADƏ SƏMİRƏ ALTAY QIZI

ETİKA VƏ ESTETİKA DƏRSLİK

*Azərbaycan Milli Konservatoriyasının
İctimai Elmlər kafedra iclasının
29 sentaybr 2021 tarixli 1 saylı protokolun
qərarı əsasında çap olunmuşdur*

BAKI-2022

Ön söz

Təqdim olunan "**Etika və Estetika**" kursu - tələbələrin etika və estetika haqqında vahid, bütöv fikirlərini formalaşdırır. Bu fənni öyrənmək nəticəsində tələbələr **etika və estetika** fənninin mahiyyətini, inkişaflarının əsas tarixi mərhələlərini mənimsəyirlər; etikanın məqsədləri, vəzifələri və tətbiq olunan əhəmiyyəti: mədəniyyətdə əxlaqın rolu, qədimdən bu günümüzə qədər tarixi dinamikası; **əsas etik kateqoriyalar** (*yaxşılıq və pislilik, azadlıq və məsuliyyət, həyatın və xoşbəxtliyin mənası, vəzifə və vicdan*); **tədbiqi etikanın problemləri** - bura daxildi: **bioetika** (*tibb və biologiyada insan fəaliyyətinin mənəvi tərəfi elmi təlimi*); **ətraf mühit etikas** (*fənlərarası sintezin nəticəsi olan və etika ilə ekologiyanın qovşağında yerləşən tətbiq olunan bir elmi təlim*), **informasiya etikas** (*informasiya texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi ilə əlaqədar yaranan mənəvi problemləri öyrənən bir fənn: informasiya etikas, kompüter etikas və məlumat fəlsəfəsi ilə əlaqədardır*), **kompüter etikas** (*kompüterdən istifadə edən insanların davranışlarını öyrənir və uyğun əxlaq qaydaları və bir növ etiket normalarının hazırlanmasıdır*)), **iqtisadi, siyasi, kosmik etika, media etikas** (*davranış vasitələrinin öyrənilməsi və müasir medianın bütün qollarının, formaların (televiziya, çap əlaqələri və İnternet) etik standartlara riayət edilməsi ilə məşğul olur*), **elm etikas, kompüter etikas** (*virtual həyatının və reallığın etik problemləri*), **iş-biznes etikas, tibbi etika** (*intizam, tibbi etikanı, həkimləri, həmkarları ilə xəstələr arasında qarşılıqlı əlaqə qaydalarını və normalarını öyrənən bir elim təlimidir*), **korporativ etika** (*bir təşkilat daxilində münasibətlərə və digər təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəyə tənzimləyici təsir göstərən əxlaqi prinsiplər sisteminin, əxlaqi davranış normalarının öyrənilməsi ilə məşğul olur; korporativ etikanın subyektləri bunlardır: təşkilatın sahibləri, menecerləri və işçiləri*), **təşkilat etikas** (*insanların bir-birinə və cəmiyyətə münasibətdə mənəvi davranış normaları və ümumiyyətlə, məsuliyyət sistemini öyrənir*), **inzibati etika** (*bir növ peşə etikas; bu - dövlət və vətəndaş münasibətlərində vasitəçi rolunu oynayan dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının, habelə yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin etik prinsiplərinin, normalarının, qadağalarının, rəsmi davranış qaydalarının sistemləşdirildiyi və formalaşdırıldığı normativ intizamdır*) və s.; **estetikanın**

əhəmiyyətini, məqsədlərini, problemlərini, əsas istiqamətlərini, kateqoriyalarını (*estetikanın əsas kateqoriyaları: gözəllik - çirkinlik, eybəcərlik, : faciəli - komik; yüksək - aşağı*), **habelə incəsənət nəzəriyyəsinin bir elm olaraq, formalaşmasına və inkişafına təsirini; Avropa və Şərqi mədəniyyətində bədii üslubların və istiqamətlərin inkişaf tarixi; estetik şüurun və estetik fəaliyyətin məzmunu, onların əlaqəsi; incəsənətin mənşəyi və mahiyyəti, ictimai rolunu öyrədir.**

Estetikanın funksiyaları: 1) insanın estetik zövqlərini, qabiliyyətlərini və ehtiyaclarını formalaşdırmaq; 2) bununla da onun dəyərlərini dünyaya yönləndirmək; 3) yaradıcı ruhi, şəxsiyyətin yaradıcılıq əsaslarını - gözəllik qanunlarına uyğun olaraq yaratmaq istəyi və qabiliyyəti inkişaf etdirmək.

Etikanın funksiyaları: ideoloji; tərbiyəvi; dəyər yönümlü; kommunikativ; idrak; regulativ(tənzimləyici); humanizmləşdirən (insanlaşdırən).

Estetika və etika kursunun məqsədi -tələbələri fəlsəfi və humanitar elmlərin əsas problemləri ilə tanış etmək, onlarda cəmiyyət və insan mədəniyyətinin zəruri komponentləri((alt sistemləri) olaraq estetik əlaqələr və incəsənət aləmi haqqında mənalı bir qavrayış formalaşdırmaq; əhəmiyyətli və dəyərli bir tətbiq istiqaməti olan etika-əxlaq, mədəniyyət, ədəb(etiket) haqqında vahid bir fikir,təsəvvür yaratmaq,formalaşdırmaq.

Kursun vəzifələri bunlardır:

1) insanın kamilləşmə, özünü inkişaf etdirməsinə və özünün "doğru həyat" strategiyasını və taktikasını inkişaf etdirməyə töhfə verən əxlaq və onun dəyərli əhəmiyyəti haqqında fikir, təsəvvür yaratmaq,formalaşdırmaq.

2) cəmiyyətin və fərdin həyatının estetik və bədii sahələrinin əsas təməlləri, əsas rolu və xüsusiyyətlərini anlamaq;

3) estetikanın (gözəl,gözəllik, yüksək faciəli, komik kateqoriyaları) və bədii dəyərlərin mənalı oxunması və dünyagörüşü açıqlama üsulları kimi əsas estetik kateqoriyalarını mənimsəməyə kömək etmək;

4) estetikada və incəsənətdə insanın subyektivliyinin əsas əhəmiyyətini ortaya çıxarmaq,onların humanist mənasını açmaq;

Fənni mənimsəmək nəticəsində tələbə bilməlidir:

- keçmişdə və indiki dövrdə estetikanın və incəsənətin mahiyyətinin əsas anlayışlarını,

estetikanın əsas kateqoriyalarını və onların ifadə etdiyi əsasları və mexanizmləri,

insanın estetik və bədii inkişafının prosesləri və nəticələrin mənimsəməsi,

- incəsənətin mənşəyi və sosial-mədəni şərtləndirilməsi, funksiyaları və mədəniyyətdəki yeri;

- müasir incəsənətin xüsusiyyətləri və problemləri;

tələbə bacarmalıdır:

- bədii dünyanın məzmununun, varlığının və inkişafının xüsusiyyətlərini izah etmək,

- estetik və bədii dəyərlərin varlıq(ekzestinsial) mənasını və sosial-mənəvi mənasını şərh etmək,

- incəsənətin sosial məsuliyyətini və muxtariyyətini (daxili,öz dəyərini) izah etmək;

öyrənmək,biləklərə sahib olmaq:

- müxtəlif üsulları ilə estetik fenomenləri, kateqoriyaları, elmi ünsiyyət üsulları (müzakirə, mübahisə, dialoq) *anlamaq, şərh etmək və qiymətləndirmək üçün*;

- *Tələbə düşüncə tərz*i ilə dünyanın *bədii-obrazlı(təxəyyül)* üslubu, anlayışları arasındakı əlaqəni ortaya çıxarmağı bacarmalıdır.

Bu kurs tələbələrin peşə həyatlarında dünyagörüşü və sosial mövqelərinə əsaslanaraq, əxlaqın ümumbəşəri mənasını və onun tarixi tiplərini təhlil etmək, mənalı dəyər seçimləri etmək və aksioloji regulativini(tənzimləyicilərini) inkişaf etmək qabiliyyətlərini formalaşdırır.

Çoxmənalı estetik və bədii, etik hadisələri düşünmək, şərh etmək, qiymətləndirmək qabiliyyətinin formalaşmasına gedən yol yalnız tələbələrin öz mənəvi və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə, elmlə, onun mətnləri, subyektləri ilə və özlərin dialoqu ilə bağlıdır.

Mühazirələrin mövzuları həm Azərbaycan, həm də xarici müəlliflərin etika və estetika ilə bağlı ən son metodik elmi işləmələri nəzərə alınmaqla, tərtib edilmişdir.

Рецензия
к учебнику «Этика и эстетика» доцента, доктора философии
Мир - Багирзаде Самирой Алтай кызы

Учебник «Этика и эстетика» доцента Самирой Мир-Багирзаде посвящена важной теме этики и эстетики, так как она является актуальной и важной с точки зрения воспитания молодежи. В результате изучения этики и эстетики студенты осваивают фундаментальные знания, определяющие их мировоззрение и повседневную деятельность. Автор данного учебника является ведущим экспертом этики, эстетики искусствоведения, культурологии, религиоведения, что позволяет углубленно рассматривать проблемы эстетики и непосредственно связанные с ней вопросы этики, ориентирующей деятельность человека. В наши дни ускорился темп жизни в неслыханной мере и человек должен правильно оценивать огромное количество импульсов, влияющие на его деятельность и поведение. Трудно различать положительные элементы от отрицательных мотивов информационного потока, поэтому молодому поколению необходимы крепкие ориентиры, помогающие правильно разбираться в сложных, не совсем ясных вопросах. Нам приходит в голову стихотворение С. Маршака „Что такое хорошо, и что такое плохо?“, в котором сын Кроха спрашивает у отца об этих важных для него вопросах. Молодежь не обладает необходимым жизненным опытом, чтобы четко разбираться во всех сложных проблемах жизни, и таким образом нуждается в направлении и опоре, которые облегчают ориентацию в жизни. Многие из импульсов могут и отрицательно влиять на личность молодого человека, поэтому чрезвычайно важно оформление культурного фильтража, процеживающего мотивы внешних влияний. Оформление эстетического вкуса также является важной задачей воспитания молодежи, влияющего на личность человека.

Автор настоящей работы поставил целью данного учебника рассматривать важнейшие понятия этики, добро и зло, свобода и ответственность, смысл жизни и счастье, долг и совесть, содействующие усвоению и интериоризации основных категорий

данной дисциплины. Доцент С. Мир-Багирзаде четко определила содержание своей работы, сферы изученных вопросов, в то же время, определила цель данного курса. Она считает важной задачей — приобщить студентов к основным проблемам этики и эстетики, а также сформировать у них осмысленное восприятие мира эстетических отношений и искусства.

При помощи этого учебника у студентов формируется целостное представление об этике, морали, нравственности, этикете, которые имеют важную роль в формировании личности человека и в его сознательной моральной деятельности. Задачами курса являются:

1) дать представление о морали и ее ценной значимости, способствующее самосовершенствованию человека и выработке им собственной стратегии и тактики «правильной жизни».

2) дать понимание сущностных оснований, фундаментальной роли и специфики эстетической и художественной сфер жизни общества и личности;

3) помочь овладеть основными категориями эстетики как способами содержательного прочтения и мировоззренческой интерпретации эстетических (прекрасное, возвышенное, трагическое, комическое) и художественных ценностей;

4) раскрыть основополагающее значение человеческой субъективности в эстетическом отношении и искусстве, их гуманистический смысл.

Здесь необходимо говорить о том, каким путем, каким способом стремится автор достичь поставленной цели. При чтении данной работы мы убедились в том, что структура книги и способ трактовки важнейших вопросов подчинены поставленной цели - дать элементарные знания о категориях, тесно связанных с проблематикой философии. Сама структура учебника и характер трактовки проблем соответствует основным закономерностям дидактики, так как студенты сначала могут узнать элементарные категории данных дисциплин, потом могут получить информацию о развитии этих категорий. Это доказывает соблюдение принципа постепенности.

В учебнике подчеркивается то, что посредством усвоения теоретических знаний студенты могут разбираться в разных областях жизни. Они могут ориентироваться в проблемах прикладной этики, которая включает такие виды, как биоэтика экологическая этика, информационная этика, компьютерная этика, экономическая, политическая, космическая этика, медиаэтика, этика бизнеса, медицинская этика и. т. д. Представленные автором области данной дисциплины охватывают самые разные сферы человеческой деятельности, что явно доказывает практический характер данного учебника. При чтении заглавия учебника мы считаем важным достижением - широкое представление развития изученных элементарных категорий. Толковый словарь основных категорий изучаемых дисциплин содействует формированию крепкой теоретической основы.

Важным достижением учебника является хронологическое представление данной дисциплины с античных времен до наших дней. Читатель может получить важную информацию не только о категориях этики в европейских философских направлениях, но представлены и философские направления Азии, которые не для всех известны в нужной мере. По нашему мнению, чрезвычайно важны знания для европейцев об исламе, что подчеркивается событиями последнего десятилетия, когда знания об исламе определяют формирование мультикультурализма в Европе.

При трактовке вопросов наблюдаются и временные и пространственные факторы, так как представлены философские направления Китая, Индии и исламских государств, о которых для европейцев они являются только поверхностными знаниями. Особенно важно представление категории китайской философии даосизма, конфуцианства, моизма, о которых читатель получает фундаментальные знания. Деятельность главнейших представителей китайской философии повлияла на культуру и сопредельных стран. В наши дни мы можем наблюдать вес этого расхождения между мировоззрением и менталитетом Востока и Запада, в чем убеждают нас актуальные события в мире.

Достижения древней индийской философии, связанные с изученными категориями этики и эстетики, не менее важны с точки

зрения общечеловеческой культуры. Индуизм и буддизм определяют характер духовного мира не менее миллиарда жителей Земли. Контакты между носителями азиатской и европейской культуры важны для наших дней, а может быть будут еще важнее в будущем.

Не менее важно эстетическое воспитание студентов, так как формирование положительных черт личности требует многостороннего развития. Автор данного учебника поставил целью формирование способности рассуждать, интерпретировать, оценивать многозначные эстетические и художественные, этические явления. При помощи этой дисциплины молодые люди могут различать ценные и фальшивые мотивы материальной культуры. Они правильно могут оценивать с точки зрения эстетики объекты окружающего мира, искусства, могут различить шедевры от мнимо художественных произведений, штампов во всех областях культуры.

Данный учебник служит комплексному воспитанию студентов, так как категории этики неразделимы от категорий эстетики. Аморальные явления, произведения, побуждающие к аморальному поведению к убийству, грабежу, унижению человека не могут быть ценными с точки зрения эстетики. Эта проблема очень сложная, так как изображение ужаса войны может быть ценным в аспекте эстетики, о чем свидетельствуют картины «Апокалипсис войны» В. В. Верещагина, «Герника» Пабло Пикассо, «Ужас гражданской войны» Сальвадора Дали. Роман «Красный смех» Леонида Андреева со своими ужасными картинами войны, несмотря на тему и на сюжет романа, является ценным произведением с точки зрения эстетики, так как писатель, подобно художникам, доказывает бесчеловечность войны. Для формирования эстетического вкуса необходимо заложить крепкую основу, учитывая изменение категорий эстетики в зависимости от исторических и общественных условий.

Венгрия, город Ньиредьхаза, 04 июня 2022.
Professor, Doktor habil - Pacsai Imre Csc

Dosent, fəlsəfə doktoru Mir-Bağırzadə Səmirə Altay qızının
“Etika və estetika” dərslisinə
RƏY

Dosent Səmirə Mir-Bağırzadənin “Etika və estetika” dərslisi mühüm etika və estetika mövzusunda həsr olunub, o gənclərin maarifləndirilməsi baxımından aktual və vacibdir. Etika və estetikanın öyrənilməsi nəticəsində tələbələrin dünyagörüşü artır və onlar gündəlik fəaliyyətlərini müəyyən edən fundamental biliklərə yiyələnirlər. Bu dərslinin müəllifi - etika, estetika, sənətsünaslıq, mədəniyyətsünaslıq və dinşünaslıq üzrə aparıcı mütəxəssisdir, bu da bizə estetika problemlərini və insan fəaliyyətini istiqamətləndirən etikanın bilavasitə əlaqəli məsələlərini dərinləndirən nəzərdən keçirməyə imkan verir. İndiki vaxtda həyatın tempi görünməmiş dərəcədə sürətlənir və insan və onun fəaliyyətinə, davranışına təsir edən çox sayda impulslar düzgün qiymətləndirməlidir. Müsbət elementləri informasiya axınının mənfi motivlərindən ayırmaq çətindir, ona görə də gənc nəslin mürəkkəb, tam aydın olmayan məsələləri düzgün başa düşməsinə kömək edəcək güclü təlimatlara ehtiyacı var. Yadımıza Samuil Marşakın “Yaxşı nədir və pis nədir?” şeiri gəlir, burada oğul Kroxax atasına onun üçün vacib olan bu sualları verir. Gənclər həyatın bütün mürəkkəb problemlərini aydın dərk etmək üçün lazımı həyat təcrübəsinə malik deyillər və beləliklə, həyatda istiqaməti asanlaşdıran dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bir çox impulslar gəncin şəxsiyyətinə də mənfi təsir göstərə bilər, buna görə də xarici təsirlərin motivlərini süzgəcdən keçirən mədəni filtrləşmə son dərəcə vacibdir. Həmçinin, estetik zövqün formalaşdırılması - gənclərin tərbiyəsi, insanın şəxsiyyətinə təsir edən mühüm vəzifədir. Müəllif bu dərsləkdə *xeyir və şər, azadlıq və məsuliyyət, həyatın mənası və xoşbəxtliyi, vəzifə və vicdan* kimi etikanın ən mühüm anlayışlarını nəzərdən keçirməyi qarşısına məqsəd qoyub, onlar bu fənnin əsas kateqoriyalarının mənimsənilməsində böyük rol oynayır. Dosent S.Mir-Bağırzadə öz işinin məzmununu, öyrənilən məsələlərin sahələrini aydın şəkildə müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda bu kursun məqsədini müəyyən etmişdir. O, tələbələri etika və estetikanın əsas problemləri ilə tanış etməyi, eləcə də onlarda estetik münasibətlər və incəsənət aləminin mənalı qavrayışını formalaşdır-

mağı vacib vəzifə hesab edir. Bu dərslinin köməyi ilə tələbələrdə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun şüurlu əxlaqi fəaliyyətində mühüm rol oynayan etika, əxlaq, mənəviyyət, ədəb\etiket qaydalarına vahid baxış formalaşır.

Kursun məqsədləri bunlardır:

- 1) insanın özünü təkmilləşdirməsinə və "düzgün həyat" strategiyasının və taktikasının inkişafına kömək edən əxlaq və onun dəyərli əhəmiyyəti haqqında fikir formalaşmaq;
- 2) cəmiyyətin və şəxsiyyətin həyatının estetik və bədii sferalarının mühüm əsasları, fundamental rolu və xüsusiyyətləri haqqında anlayış vermək;
- 3) estetik (gözəl, yüksək, faciəvi, komik) və bədii dəyərlərin mənalı oxunması və dünyagörüşünün şərhli yolları kimi estetikanın əsas kateqoriyalarını mənimsəməyə kömək etmək;
- 4) estetik münasibətlərdə və incəsənətdə insan subyektivliyinin fundamental mənasını, habelə onların humanist mənasını açmaq.

Burada müəllifin məqsədinə necə, hansı yolla çatmaq istədiyindən danışmaq lazımdır. Bu elmi işi oxuyarkən, görmək olar ki, kitabın strukturu və əsas məsələlərin həlli nəzərdə tutulan *məqsədi* əhatə edir. O *məqsəd* - fəlsəfə problemləri ilə sıx bağlı olan kateqoriyalar haqqında elementar biliklər verməkdir. Dərslinin strukturunun özü və problemlərin şərhinin xarakteri didaktikanın əsas qanunlarına uyğundur, çünki tələbələr əvvəlcə bu fənlərin elementar kateqoriyalarını öyrənə, sonra bu kateqoriyaların inkişafı haqqında məlumat ala bilərlər. Bu da- tədrislik, ardıcılıq prinsipinə əməl olunmasını sübut edir.

Dərslərdə vurğulanır ki, nəzəri biliklərin mənimsənilməsi vasitəsilə tələbələr həyatın müxtəlif sahələrini dərk edə bilərlər. Onlar bioetika, ekoloji etika, informasiya etikası, kompüter etikası, iqtisadi, siyasi, kosmik etika, media etikası, işgüzar etika, tibbi etika və s. kimi növləri əhatə edən tətbiqi etika problemlərini həll edə bilərlər. Müəllifin təqdim etdiyi bu fənnin sahələri- insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarını əhatə edir ki, bu da bu dərslinin praktiki mahiyyətini əyani şəkildə sübut edir. Dərslinin başlığını oxuyarkən biz mühüm nailiyyəti - öyrənilən elementar kateqoriyaların inkişafının geniş təqdimatını hesab edirik. Öyrənilən fənlərin əsas kateqoriyalarının izahlı lüğəti güclü nəzəri bazanın formalaşmasına kömək edir.

Dərsliyin mühüm nailiyyəti - bu fənnin qədim zamanlardan bu günə qədər xronoloji şəkildə təqdim edilməsidir. Oxucu təkcə Avropa fəlsəfi istiqamətlərində etikanın kateqoriyaları haqqında deyil, həm də hər kəsə lazımı səviyyədə bəlli olmayan Asiyanın fəlsəfi istiqamətləri haqqında mühüm məlumatları əldə edə bilər. Fikrimizcə, avropalılar üçün İslamla bağlı biliklər son dərəcə vacibdir. Bunu son on ildə baş verən hadisələr də vurğulayır. İslam haqqında biliklər -Avropada multikulturalizmin formalaşmasını müəyyənləşdirir.

Sualları şərh edərkən, burada həm zaman, həm də məkan amilləri müşahidə olunur, çünki Çin, Hindistan və İslam dövlətlərinin fəlsəfi istiqamətləri təqdim olunur: bunlar avropalılar üçün yalnız səthi biliklərdir. Oxucunun fundamental biliklər aldığı Taoizm, Konfutsçilik, Mohizm Çin fəlsəfəsinin kateqoriyasını təqdim etmək xüsusilə vacibdir. Çin fəlsəfəsinin ən mühüm nümayəndələrinin fəaliyyəti qonşu ölkələrin mədəniyyətinə də təsir göstərmişdir. Bu gün biz Şərqlə Qərbin dünyagörüşü və mentaliteti arasındakı bu uyğunsuzluğun nə qədər ağır olduğunu dünyada baş verən hadisələrdən də əminliklə müşahidə edə bilərik. Etika və estetikanın öyrənilən kateqoriyaları ilə bağlı qədim Hind fəlsəfəsinin nailiyyətləri ümumbəşəri mədəniyyət baxımından heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Hinduizm və Buddizm Yer kürəsinin ən azı bir milyard əhalisinin mənəvi dünyasının təbiətini müəyyən edir. Asiya və Avropa mədəniyyətinin daşıyıcıları arasında təmaslar bu gün vacibdir və gələcəkdə daha da vacib ola bilər.

Tələbələrin estetik tərbiyəsi daha az əhəmiyyət kəsb etmir, çünki müsbət şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşması - çoxtərəfli inkişaf tələb edir. Bu dərsliyin müəllifi çoxmənalı estetik və bədii, etik hadisələri düşünmək, şərh etmək, qiymətləndirmək bacarığının formalaşdırılmasını qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Bu fənnin köməyi ilə gənclər maddi mədəniyyətin dəyərli və saxta motivlərini ayırd edə bilərlər. Onlar ətraf aləmin, incəsənətin obyektlərini estetika baxımından düzgün qiymətləndirə bilər, şedevrləri saxta, yalan incəsənət əsərlərindən, mədəniyyətin bütün sahələrində şampandan fərqləndirə bilərlər.

Bu dərslik tələbələrin hərtərəfli tərbiyəsinə xidmət edir, çünki etika kateqoriyaları estetika kateqoriyalarından ayrılmazdır. Əxlaqsız

hadisələr, insanı öldürməyə, soymağa, alçaltmağa sövq edən əsərlər estetik baxımdan dəyərli ola bilməz. Bu problem çox mürəkkəbdir, çünki müharibə dəhşətinin təsviri estetik baxımdan dəyərli ola bilər, bunu V.V.Vereşaqinin “Müharibə Apokalipsisi”, Pablo Pikassonun “Gernika” və Salvador Dalının “Vətəndaş müharibəsinin dəhşəti” rəsmləri sübut edir. Leonid Andreyevin “Qırmızı gülüş” romanı müharibənin dəhşətli şəkilləri ilə, romanın mövzusunda və süjetinə baxmayaraq, estetik baxımdan dəyərli əsərdir, çünki yazıçı da rəssamlar kimi müharibənin qeyri-insaniliyini sübut edir.

Estetik zövqün formalaşması üçün tarixi-ictimai şəraitdən asılı olaraq estetika kateqoriyalarının dəyişməsinə nəzərə alaraq möhkəm zəmin yaratmaq lazımdır.

Macarıstan, Nyiredhaza şəhəri, 04 iyun 2022-ci il
Professor, Doktor habil - Pacai Imre Csc

**«ETİKA VƏ ESTETİKA»FƏNNİN
MÖVZU-TƏQVİM PLANI
I semestr**

№	Mövzular	Mühazirə	Seminar
1	Etika elm kimi. Etika haqqında ümumi təsəvvür.	2 s.	2 s.
2	Etikanın əsas kateqoriyaları.	2 s.	2 s.
3	Etikanın formalaşması və inkişafın tarixi mərhələləri.	2 s.	2 s.
4	Azərbaycan mədəniyyətinin etik əsasları.	2 s.	2 s.
5	Etiket/ədəb anlayışı.	2 s.	2 s.
6	Şərq mədəniyyəti və onun etikasının əsasları.	2 s.	2 s.
7	Qərb mədəniyyəti və onun etikasının əsasları.	2 s.	2 s.
8	Estetika - elm kimi.	2s.	2 s.
9	Estetikanın əsas istiqamətləri - tarixi aspektdən.	2 s.	2s.
10	Estetikanın əsas problemləri və kateqoriyaları.	2s.	2s
	ÜMUMİ:	40 s.	

ETİKA

1. ETİKA - ELM KİMİ. ETİKA HAQQINDA ÜMUMİ TƏSƏVVÜR

Etika – 2,5 min ildən çox əvvəl, ictimai əmək bölgüsü nəticəsində idrak nəzəri fəaliyyəti - praktiki əxlaqi şüurdan ayrıldığı zaman yarandı. *Qədim Şərq mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında - etika, estetika və başqa elmlər* - böyük əhəmiyyət kəsb edirdi: Sumer, Misir, Mesopotamiya, Azərbaycan, İran, Hindistan, Çin, Yaponiya mədəniyyətində bunu görmək olar. Burada ciddi etik qanunlara riayət olunurdu və onlar qüvvədə qalırdı. *Etik normaların qaydaları* - təbiət və cəmiyyətlə ahəngdar bir rəşional qarşılıqlı əlaqəni birləşdirən, formalaşmış dini baxışlara, adətlərə, ayinlərə əsaslanırdı.

Qədim dünyanın- **bilik və elmi** - cəmiyyətin mədəni inkişafında böyük rol oynadı; hər şey- gözəllik və nizam qanunlarına tabe idi: metal emalı, şüşə istehsalı (Misir), gil, çini (Çin) məmulatları yüksək səviyyədə inkişaf edilirdi; sakral, astronomik istiqaməti olan binalar tikilirdi və onların əsasında təqvim tərtib olunurdu (Şumer, Misir), - bu da gənc nəslin böyüklərə, valideynlərə hörmət etdiyi *Qədim Şərqi* xüsusi məktəblərində təhsil, tərbiyyə almasına səbəb oldu. Cəmiyyət - yüksək əxlaqlı bir ziyalı yetişdirirdi. Cəmiyyətin bu yüksək inkişaf səviyyəsi - mədəniyyətlərin hər birini yüksək sivilizasiyalı inkişaf formasına gətirib çıxartdı.

Qərbi etikanın - qədim Yunanıstanda *əsas qanunlarla yanaşı, filosofların müəyyən fəlsəfi doktrinalarının və postulatlarının işlədiyi* - qeyri adi və fərqli bir əsası var idi. Bunun nümunəsi olaraq, - cəmiyyətin bütün etik normalarını rədd edən, öz qaydaları ilə yaşayan - kiniklərdi (tsiniklər). Bir çox filosoflar - eyni problemlə bağlı -fərqli fikirlərə sahib idilər. Onlar-*fəzilət, yaxşılıq, pislik, ədalət* kimi anlayışlar üçün ortaq bir etik formulaya və əxlaqi baxışa malik deyildilər.

"**Etika**" termininin xüsusi bir fəlsəfi elmi, fənni olaraq, ortaya çıxması **Aristotelin** adı ilə (e.ə. 384-322) bağlıdır. "**Etos**" sözü -vərdişlərin, adətlərin və əxlaqın məcmusu kimi başa düşülürdü. Yunan sözü "*ethos*" **Roma filosofu Siseron tərəfindən əxlaq mənasını verən Latin "*mores*" sözünə çevrildi.** Beləliklə, etimologiyaya əsasla-

naraq, gündəlik nitqdəki "etika", "mənəviyyat", "əxlaq" anlayışları *sinonim kimi istifadə olunur*. Qədim filosof **Protagorun** məşhur formulasını, düsturu: "**İnsan- hər şeyin ölçüsüdür**" - etikanı konkretləşdirir və canlandırır . Burada *insanın ən yüksək dəyər və özünə dəyər - həyatın mənası və xoşbəxtliyə çatmaq yolları təsəvvürünə əsaslanır*.

Qədim dövrlərdə müxtəlif etik anlayışlar, konsepsiyalar var idi. Etika - bir baxış, təsəvvür sistemi olaraq, gec zamanlarda yaranıb. Etik fikirləri **Sokrat, Protagor, Platon, Aristotel, Demokrit kimi filosoflar** ifadə etmişlər. "Etos" sözü - *Homerdə* də rast gəlir. Orta əsrlərdə etik baxışlar - *dini fəlsəfə* çərçivəsində inkişaf etmişdir. Həmçinin, etik anlayışlar gələcəkdə də inkişaf etdirildi. *Bir fəlsəfi elm, fənn olaraq, etika -XVIII əsrdə yaranmışdır*.

Kantın kateqorik imperativinin düsturu olan **etika** - insana öz şəxsiyyət formasında və bütün bəşəriyyətin tərəfiindən **bir məqsəd kimi baxmağa çağırır** və *heç vaxt - yalnız bir vəsətə kimi*. *Kant üçün etika- necə yaşamağın öyrədilməsidir. Kant- etikanı ayrı bir elm olmasına - təklif edirdi. Ağıl, iradə, hissiyyat*. - onun *ən vacib xüsusiyyətləridir. Kant üçün – ağıl- üstünlük təşkil edirdi. O Aqlın- vəzifə, borc ideyasına inanırdı*.

"ETİKA", "ƏXLAQ", "MƏNƏVİYYAT" SÖZLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Etika. "**Etika**" sözü tarixən qədim yunan sözü "ēthos"- dan gəlir və "ümumi yaşayış yeri", "adi yaşayış yeri "- deməkdir. Əvvəllər "etos" sözü "məkan" mənasını əks etdirirdi. O-düşərgə, yuva və yaşayış yerin - mənasını verirdi. Tədricən, sözün *məkan mənasından - davranış mənasına* keçdi. Daha sonra - yeni mənalar ortaya çıxdı: *adət, temperament, xarakter*. Bu sözün köməyi ilə uyğun *yerlərdə insanların hərəkətlərini, davranış tərzini*, sonralar da uyğun davranışa səbəb olan *düşüncə və hiss etmə tərzini* adlandırmağa başladılar.

"**Etos**" - həmişə *adət, ənənə, norma* ilə tənzimlənən insanların birgə həyat fəaliyyətini xarakterizə edir. Bu isimdən "etikos" sifəti əmələ gəlir.

"**Etikos**" sözü "etika" anlayışını meydana gətirdi. "Etika" sözünün özü Aristotel (e.ə. 384-322) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müstəqil bir bilik sahəsi olaraq, etikanın əsasını qoyan, qurucu-atası Aristoteli hesab etdirlər. "Etika" termini - filosofun üç əsərinin başlığında görmək olar: "**Nikomahın Etikası**", "**Evdem Etikası**", "**Böyük Etika**". O, bu nəzəriyyəni *siyasət* (dövlət və cəmiyyət idarəçiliyi haqqında elm) ilə *psixologiya* (ruh haqqında elmi) arasında yerləşdirdi.

"**Eika**", "**əxlaq**" (*bu termini Avropa İntibahı və Maarifçilik dövründən əvvəl - Şərqdə Nəsir-əd-Din Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində istifadə etmişdi (XIII əsr); Nəsir əd-Din Tusinin "Əxlaqi-Nasiri"- Şərqdə -ilk sistemləşmiş əxlaq kitabının müəllifidir*), "**mənəviyyat**" sözləri bir çox müasir dillərə daxil edilir və sinonim kimi (oxşar mənada) işlənir.

Məsələn, hansısa fəaliyyəti, hərəkəti etik olduğunu söyləmək olar və ya hərəkətin əxlaqlı, mənəvi olduğunu da söyləmək olar. Ancaq elmi biliklər çərçivəsində bu sözlərin fərqli mənaları vardır. "**Etika**" anlayışı - adətən, nəzəri bilik (elm) deməkdir. "**Əxlaq**" və "**mənəviyyat**" anlayışları altında - bu elmin öyrəndiyi fənni, mövzudur; ictimai şüurun və ya insan fəaliyyətinin xüsusi bir formasıdır.

Qədim yunan sözü "etos" əvvəlcə "yaşayış yeri", sonra "nizam", "adət" və sonradan "əxlaq" kimi başa düşünüldü.

Maraqlıdır ki, "əxlaq" anlayışı "**etika**" anlayışının bir kalkasıdır (lingvistik kopyası). Latınca "**mos**" (*moye-tək halda*) sözü - "etos" sözünün semantik, məna analoqudur. *Cəmdə (mores)* sözü "**more**" kimi səslənir. *Aristotelin mətnlərini tərcümə* edərkən, *Roma natiqi-Siseron* (e.ə. I əsr) bu formada onu *istifadə etmişdir*.

LÜĞƏT:

Etika - ("etos"- "ev", "adət") əxlaqın mahiyyətini öyrənən fəlsəfi bir elmdir. Bu fənnin mərkəzində yaxşını pisdən ayırmaq problemi durur.

Əxlaq - (Latın "Mores"-dən gəlir, ümumiyyətlə, "*qəbul edilmiş ənənələr, söylənməyən qaydalar*" mənasını verir),- cəmiyyətdə yaxşı ilə pisi, düzgün ilə düzgün olamayan, xeyir və şər haqqında qəbul edilmiş ümumi təsəvvürlərdir. Həmçinin bu təsəvvürlərdən irəli gələn bir sıra davranış normalarıdır. **Əxlaq - cəmiyyətin qəbul etdiyi prinsiplərdir, mənəviyyat- insanın daxili prinsipləridir.**

Mənəviyyat- fərdin vicdanının azad iradəsinə uyğun hərəkət etməsi üçün daxili bir şərtdir; bu –insanın necə davranacağıının öz seçimidir.

ENSİKLOPEDİK LÜĞƏT

Müasir Rus və Azərbaycan dillərində "etika" termininin bir çox mənası var, ancaq "Etika" - tədris fənnini öyrənmək üçün lazım olan üç mənanı- ayıracağıq:

Etika (Yunan dilindən) - 1) yaxşılığa, xoşbəxtliyə aparan fəzilətlər haqqında elm təlimidir (Aristotel); 2) Bu- humanist potensialını ifadə edən ictimai hadisələrin spesifik bir xüsusiyyətidir: "insana bir dəyər olaraq münasibət, onun ləyaqətinə və hüquqlarına hörmətdir" (iqtisadiyyat etikas, siyasət etikas, hüquq etikas və s.); 3) "Etika" termininin üçüncü mənası -ikinci mənasını konkretləşdirir: bu peşələrin etikas, və ya peşə etikasdır. Məsələn: hüquq etikas. Hüquq etikas əsasında hüquqşünas peşə etikasını inkişaf etdirir. Və bu peşə

daxilində konkretləşdirmələr aparılır: hakim etikası, vəkil etikası, prokuror etikası və s.

Əxlaq=Moral. "*Moral*" termininin yaranmasının başlanğıcı I əsrdə qədim Roma mütəfəkkiri Siseron tərəfindən qoyulmuşdur; onun məqsədi:etika üçün Yunan sözünün - Latın ekvivalentini tapmaq idi. *Azərbaycan dilində istifadən olunan "Əxlaq"* sözü - **xalq, məxluq** kəlmələri ilə kökdaşdır,- *ərəbcədir.* **Ziya Göyälpa** görə, **əxlaqda** birinci yer türklərə məxsusdur (onun fikrinə görə, *incəsənət* – yunanlarda, hüquq – romalılarda, *din* - ərəblərdə və İsraildə, *musiqi* – almanlarda üstünlük təşkil edib). **Əxlaq** sözünün qədim mənası "*xalq adətlərinə əməl etmək*" demək olub. Bizdə **əxlaq** yerinə - *qılıq*, yarı "*mənəviyyat*"- "*нравственность*"(rus dilində) anlamında - *ərdəmlik, kişilik, insanlıq*,-işlədilib (indi "*alicənablıq*" da işlədilir). *Ərdəm* (*edrəm, erzəm* formaları da mövcud olub) sözünün mənası rusca "высокое душевное качество" = "yüksək ruhi keyfiyyətdir" kimi açıqlanıb. (*Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti*)

Moritalitas ("moralitas") və ya "**əxlaq**" isiminin özü yalnız eramızın IV-cü əsrində Roma keşişi Mediolanlı Ambrosi -nin əsərlərində görmək olar.

Əxlaq - etikanın öyrənilmə obyektidir, ona görə də onları (**etika və əxlaqı**) bərabərləşdirmək,eyniləşdirmək mümkün deyil.

Əxlaq (Latın dilindən "**Moritalitas**") - 1) bir öyüd, nəsihət, tərbiyədir - bu birbaşa və ya dərhal əxlaqlandıрмаğın(morallaşmanın) bir formasıdır. 2) bu, ibrətəməz nəticədir - vasitəçilik, dolay əxlaqlandırmadır . 3) müəyyən bir sosial tənzimləmə növüdür; ümumiliyin, birliyin, qoruyucusudur.

Əxlaqlandırma (morallaşma) - əxlaqlı olmağın obyektiv bir yoludur.

Əxlaqlandırmada(morallaşdırmada) - əxlaqi avtoritet və əxlaq hüququ problemi vacibdir: insanın özü əxlaqi tələblərə əməl etmərsə, başqalarından onlara riayət edilməsini tələb etməyə mənəvi haqqı yoxdur.

"Əxlaq" termini- Nəsir əd-Din Tusi tərəfindən Şərqdə -Avropa İntibah və Maariflənmədən əvvəl -"**Əxlaqi-Nasiri**" əsərində istifadə etmişdir (XIII əsr); **Nəsir əd-Din Tusi ("Əxlaqi-Nasiri")-Şərqdə əxlaq haqqında ilk sistemli kitabın müəllifi idi.**

Mənəviyyat "Mənəviyyat" termininin yaranma vaxtı və yaradıcısı məlum deyil. Bu termin canlı dildə yaranmışdır. Azərbaycan dilində "**mənəviyyat**" sözü - ərəbcə "**məna**" sözü ilə kökdəşdir. (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti).

"Mənəviyyat": 1) "azadlıqda - itaətdir, tabe olmaqdır" (Hegel "Hüquq Fəlsəfəsi"). 2) insanın dünyanı mənimsəməsinin (anlaşmasının) mənəvi və praktik bir yoludur.

Etika tarixində "əxlaq" və "mənəviyyət" anlayışlarını Avropada fərqləndirən ilk şəxs - Hegel olub.

Xülasə etmək üçün anlayışlar arasında aşağıdakı əlaqələri qura bilmək olar:

Etos → Etikos → **Etika** (Yunan)

Mos → Moralis → **Moral** (lat.) → **Əxlaq**-(azərb.)

Mənəvi → **Mənəviyyat** (azərb.)

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticə çıxır ki, "etika", "əxlaq", "mənəviyyat" anlayışları fərqli dillərdə, fərqli zamanlarda və artıq mənşəyində eyni deyildi, mənalarına görə üst-üstə düşmürdü. Üstəlik, hazırda etik nəzəriyyənin inkişaf səviyyəsi bu anlayışlar arasında və bu anlayışların təyin etdiyi real hadisələr arasında olduqca aydın şəkildə fərq qoymağa imkan verir.

1. Etika lüğəti, - redaktor : İ.S. Kon -, 5-ci nəşr, -Moskva, -1983.

2. İNTERNET RESURSLARI-VİKİPEDIYA, ENSİKLOPEDIYALAR VƏ LUĞƏTLƏR

ETİKA ELMİN FƏNNİ VƏ OBYEKTİ

Etika- mənşəyini, mahiyyətini, spesifikliyini və tarixi inkişaf qanunlarını öyrənən praktiki əxlaq və mənəviyyət fəlsəfəsidir.

Tədqiqat obyektı - əxlaq və mənəviyyətdir. Fənnin tədqiqat mövzusu: əxlaq və mənəviyyətin mahiyyəti və spesifikliyidir.

Əxlaq, mənəviyyət- dünyaya öyrəşməyin, alışmağın xüsusi bir mənəvi-praktik və dəyər əsaslı yolu olaraq, təyin edilə bilər; həmçinin o dünyagörüşünə əsaslanan fəaliyyətdir. Çünki o *şəxsiyyətin davranışını müəyyən edən*, onu çox mənalı *edən idealların, prinsiplərin, baxışların və inancların məcmusudur*.

Hər şeydən əvvəl, insanın dünyagörüşü - cəmiyyət ilə formalaşır, buna görə də əxlaq, mənəviyyət mənbələri -insanlar arasındakı münasibətlərdə axtarmaq lazımdır.

İnsan - ictimai varlıqdır. İnsanların birgə həyat fəaliyyəti, davranışlarını tənzimləmək üçün fərqli yollar tələb edilir və bu - dinin, hüququn və s. yaranmasına səbəb oldu.

Əxlaq, mənəviyyət - dəyərli olanların (*ideallar, prinsiplər, normalar* və s.) və lazım olanların (*vəzifələr, məsuliyyət və s.*) haqqında təsəvvürlərin köməyi ilə insanların davranışlarını təyin edən belə qaydalardan biridir.

Tarixi bir hadisə olaraq, mənəvi tənzimləyicisi (reqlətivi) - sosial həyatın mütərəqqi dinamikasını əks etdirərək, inkişaf etməyə davam edir. **Əxlaqın, mənəviyyətin inkişaf tendensiyalarına aşağıdakılar daxildir:**

Birinci, əxlaqın, mənəviyyətin ictimai münasibətlər sistemində və nəticədə ayrı insanın, fərdin həyatında rolunun güclənməsidir. Əxlaqın, mənəviyyətin bir dominantı, əsası olaraq, cəmiyyətdə hökm sürən siyasi, iqtisadi, dini və ya digər tənzimləmənin ayrılmaz bir hissəsi olduğu müasir dövrü əvvəlki dövrlərlə müqayisə etməklə görmək olar. Hal - hazırda, ictimai şüurun xüsusi bir forması olaraq, o "təmiz" növü (forması) ilə seçilir. Üstəlik, onun - mədəniyyətin digər sahələrinə (din, siyasət, hüquq və s.) təsirinin artması- danılmazdır.

İkinci, əxlaqın, mənəviyyətin öz məzmununda dəyişilməsidir. O humanizmləşir, insanlaşdırılır. Əgər əvvəllər onun qanunvericiləri *dövlət* və *Allah* idilərsə və buna görə də mənəvi tələbin məqsədi -on-

lar idilər, indi isə - onların yerinə - **insan** gəlir. **İnsan** - *vasitə* deyil, o əxlaqı, mənəvi prosesin *məqsədi* olur. Bu mənada etika tarixində izlənilə bilən əxlaqın, mənəviyyatın mütərəqqi təkamülü göz qabağındadır.

Üçüncü, cəmiyyətdə əxlaqın, mənəviyyatın tənzimləmə formalarının effektivliyinin artması ilə müşahidə olunur. Üstəlik, bu formalar ən perspektivli görünür. Hüquq normalarında və ya dini doqmalarda bunlar bu və ya sonrakı həyatda insanın davranışını sərt qadağalarla məhdudlaşdırılır; əxlaq normaları isə - başqa əsaslarla fəaliyyət göstərir. İnsanın əxlaqı, mənəviyyatı *vasitə* deyil, o *məqsəd* olduğu aksiomundan çıxış edir; əxlaqı, mənəvi şüur- repressiv ola bilməz. O şəxsiyyətin ləyaqətinə, özünə hörmət edən insanın etdiyi şüurlu bir seçimə müraciət edir.

Etika- əxlaq və mənəviyyatın konkret problemlərini öyrənən digər elmlər üçün bir metodologiyadır.

Etika fənnin tərifini - tarixən dəyişirdi. **Aristotel** etikanı- praktik, tətbiqi fəlsəfənin, siyasətin bir hissəsi hesab edirdi. **Aristotel** deyirdi: "Etikanın məqsədi- "biliklər deyil, hərəkətlərdir", o necə fəzilətli olmağı öyrədir. Etik biliklərin özlüyündə heç bir dəyəri yoxdur: onlar həmişə hərəkətlərlə həyata keçirilməlidir. Qədim filosofun nöqtəyindən: "Etika predmeti, mövzusu, insanın ən yüksək məqsədi olaraq - yaxşılığa çatmasıdır. " Aristotel aşağıdakı tərifini verdi: "Etika - xoşbəxtliyə aparan fəzilət haqqında elmdir".

Etika - fəlsəfi bir təlimdir, onun mövzusu, predmeti- əxlaqdır, əsas problem isə- Yaxşılıq və Pislkdir. Etika- necə düzgün yaşamaq sualına cavab verir.

Etika:

- **normativ elmdir;**
- **mənəviyyat haqqında elmi təlimdir;**
- insan davranışını idarə edən və düzəldən qaydalar sistemidir;**
- insan hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi, onların təsdiqlənməsi, xeyir verməsi və ya qınanmasıdır;**
- **insanlar arasındakı davranış və münasibətlərin "sosial tənzimləyicisidir".**

Etika -əxlaqın genezisini, mahiyyətini, spesifikliyini öyrənir; cəmiyyət həyatındakı yerini və rolunu ortaya qoyur; insan həyatının

mənəvi tənzimləmə mexanizmlərini, əxlaqi tərəqqinin meyarlarını müəyyən edir. O - cəmiyyətin və fərdin mənəvi şüurunun quruluşunu araşdırır, xeyir, yaxşı, pis, vəzifə (borc) və vicdan, şərəf və ləyaqət, xoşbəxtlik və həyatın mənası kimi kateqoriyaların məzmununu və mənasını təhlil edir. Beləliklə, **etika - yalnız əxlaqın mahiyyətini və xüsusiyyətlərini öyrənən bir əxlaq nəzəriyyəsi kimi deyil, o -həm də əxlaqi bir subyekt olaraq - bir şəxs, insan kimi çıxış edir.** Aristotelə görə, **etikanın məqsədi**- ümumiyyətlə bilik deyil, o- hərəkətlərin və onların məzmununun qiymətləndirilməsidir. Aristotel fəlsəfədən asılı olmayan, - müstəqil bir elm olaraq - etikanı- ortaya qoydu.

Aristotelə görə, **etikanın əsas vəzifəsi- insan münasibətlərinin ən mükəmməl formada öyrənilməsidir.** Onun "Nicomahın Etikasi" - öz oğlu üçün yazılmışdır. O kitabında yazır: ***ən yüksək yaxşılıq, fəzilət*** -insanların ***bu məqsədə gedən hədəfidir .(Üçlük ideyası: yaxşı düşüncələr, yaxşı sözlər, yaxşı işlər - "Avesta" - da öz əksini tapmışdır, bu ideyalar Aristotel tərəfindən əsərlərində istifadə edilmişdir)*** ... ***Ən yüksək yaxşılığa can atan bir həyat -yalnız fəal ola bilər: hərəkətdə olmayan yaxşı keyfiyyətlər - xoşbəxtlik vermir. Ən yüksək məqsəddən, hədəfdən başqa - kiçik, tabe olan məqsədlər də var: məqsədə - yalnız fəzilət, xeyirxaqlıq sahibi olaraq, ona nail ola bilmək olar,*** yəni, hər şeydən əvvəl, ***insanda düzgün istiqamətləndirmək bacarığı olmalıdır - israfsizlik, artıqlıq və çatışmamazlıq arasında yaxşı, faydalı bir «qızıl orta seçim» olmalıdır - bu vacibdir*** (bu məqsəd -bütün müqəddəs kitablarda -"Avesta", daha sonra İncil, Quranda əks olunmuşdur). ***Aristotel fəzilətləri: etik (xarakterin,xasiyyətin fəzilətləri - məsələn, - səxavətli) və dianoetik (intellektual, - məsələn, müdrüklük – yanı : həddindən artıqlıq və çatışmazlıq arasında "qızıl ortağı" axtarmaqdır, bu-təhsil, tərbiyə və təcrübə vasitəsi ilə və zamanla inkişaf edir)- növlərə ayırmışdır.*** ***Aristotel inanırdı ki, təbiətə buna kamil, mükəmməl sahib olanınəcib bir insandır. Aristotel üçün, ən yüksək şücaət, igidlik- əxlaqi idealdır- o özünü doğrultmalı, həqiqəti düşünmək üçün- praktiki fəaliyyətin həyacanlarından və qayğularından -uzaq olmalıdır.***

ETİK BİLİKLƏRİN QURULUŞU

Etika - tayfa sisteminin dağılmasının və erkən köləliyin yaranmasının başladığı bir dövrdə formalaşdı.

I.Əvvəlcə : elm adamları artıq qurulmuş *adətləri və əxlaqı* təsvir etməyə başladılar. Ancaq çox tezliklə onları - bu kifayət etmədi və təxminən b.e. VI -cı əsrdən bəri fəlsəfə baxımından -insan davranışının mahiyyətini, onun davranışını təyin edən - əsas mexanizmlərini - anlamağa çalışırdılar.

Bu dövr "etikadan əvvəl" adlanıldı.

II. Etikanın ikinci bölümü - *elmin özünün yaranması ilə birlikdə formalaşdı. Etika- praktik material toplamağa və özəl, spesifik, xüsusi etik sistemlərin yaranmasını, inkişafını, əsas mexanizmlərini anlamağa, toplamağa başladı.* Buraya daxildir:

... *Peşə etikası anlayışı;*

... *Qapalı ideoloji sistemlərin etikası;*

... *Yaş qruplarının etikası, dini qruplarının etikası və s.*

III. Etikanın üçüncü bölümü - *elmin keçdiyi yolunu anlaması və etik təlimlərin tarixinin yaranmasıdır.*

IV. Dördüncü hissə - *əxlaqı proqnozlaşma bölməsidir.* Elmin yaranmasından etibarən, ideallara çatmağa çalışan elm adamları - onları (*yani-idealları*) elmi əsərlərində təqdim edirdilər.

Ancaq əvvəlcə bu bölmə -elmdə vacib bir yer tutmamışdı. Müasir dövrdə, xüsusən də XX əsrdə, o vacib bir rol oynamağa başladı. Bu - sosial yükün artması və sosial proseslərin dinamikasının dəyişməsi ilə əlaqəli idi. Məlum oldu ki, bu şərtlərdə insan-sivilizasiya dəyişikliklərinə çata bilmir. Nəticədə, əxlaqı proseslərə, eləcə də müasir dünyada əxlaqın formalaşmasının tənzimlənməsinə təsir mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir, genişlənir.

ETİKANIN ƏSASI:

Etikanın 2 əsas və vacib bölməsi var: **nəzəri aspekti (cəhəti)**- əxlaq nəzəriyyəsinə və onun fəaliyyət xüsusiyyətlərini ortaya qoyur və **praktik aspekti (cəhəti)** –o yaşamaq sənətindən bəhs edir: etik bilik sayəsində insan dünya ilə ahəngdar bir əlaqə qura bilər.

ƏXLAQIN MAHİYYƏTİ, STRUKTURU VƏ FUNKSİYALARI

Əxlaq- ictimai şüurun formalarından biridir.

Əxlaqın özəlliyi, spesifikasiyası ondadır ki, o cəmiyyətdə obyektiv şəklə qurulmuş insan davranış normalarını əsas etik anlayış və kateqoriyalarda əks etdirir. Əxlaq - inkişaf edir, dəyişir.

Əxlaq normaları anlayışla birlikdə- insanların hərəkətlərində və davranışlarında özünü göstərən şüur əxlaqını, mənəviyyatını təşkil edir.

Əxlaqın xüsusiyyətləri:

- **İmperativlik** (o tələbkar, müəyyən davranışla xarakterizə olunur, normalara riayət edir)
- **Normativlik** (icazə olunan və icazə olunmayan bir normalar)
- **Qiymətləndirmə** (cəmiyyət - insan davranışını qiymətləndirir, bu - insanın özü -özünə qiymətləndirməsidir, bir şəxsin cəmiyyətə verdiyi qiymətidir. **Qiymətləndirmə**- təsdiqlə, razılaşmamağı ilə (fikir ayrılığı ilə) və qınamaqla ola bilər).

Əxlaqı əsaslandırmağın yolları:

- **Konvensionalizm** (əxlaq - razılaşma yolu ilə)
- **Utilitarizm** (ehtiyacların ödənilməsi)
- **Absolutizm(Mütləqlik)** -(əxlaq- əsaslanmağı tələb etmir; bacarsınızsa - onu etməlisiniz)
- **Naturalizm** (psixologiyaya əsaslanır; insanın təbii keyfiyyətlərindən əxlaqı ortaya çıxır)
- **Kosmizm=kainatlıq** (kainatın təkamülü ilə yanaşı, insan təkamül edir)
- **Sosioloji**(ictimai)

Mənəvi şüur -fərdi və sosial olur.

ETİKANİN BAŞQA ELMLƏRLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Əxlaqı öyrənən - digər elmlərin - etika ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

Etika - digər elmlər arasında mühüm yer tutur və birbaşa **fəlsəfə** və onu sahələri ilə: *ontologiya, epistemologiya, aksiologiya, prakseologiya* ilə - əlaqələndirilir və eyni zamanda etika - *cəmiyyətin və fərdin dəyərli inkişafına əsaslı və pozitiv-intellektual bir forma hesab olunan- mədəniyyətsünaslıq, kulturologiya elmi* ilə sıx bağlıdır.

Etika - bir çox problemlərin öyrənilməsi ilə məşğuldur: o həyatın mənasının- müəyyən edilməsi, təbiətin - dərk edilməsi, insanın bir şəxs kimi varlığını, əxlaqın- mahiyyətini, quruluşunu və funksiyalarını, yaxşılığa aid olduğu - qeyd -şərtsiz dəyərlərin mahiyyətini öyrənir və anlayır.

Etika - eyni zamanda, *insan münasibətlərinin praktik modellərini və onların həyata keçirilmə vasitələrini nəzərdən keçirir və müəyyən tövsiyələr verir.*

Beləliklə, mahiyyət etibarilə, **etika -fəlsəfənin praktiki hissəsidir**, insanın dünya ilə aktiv, təsirli, praktik əlaqəsini araşdıran **prakseologiya ilə əlaqədardır**; o - fəaliyyət imkanları, metodları və sərhədləri, o cümlədən, azadlıq və zərurət problemini və onun müxtəlif həll yollarını araşdırır, yəni - **fatalizm** (hər bir hadisəni və hər bir insanın hərəkətini azad seçim və təsadüfi istisna edən - taleyin qaçılmaz reallaşması hesab edən bir dünya görüşüdür); **volutarizm** (təbiətin və cəmiyyətin inkişafında ilahi və ya insan iradəsinə əsaslanan fəlsəfədəki idealist cərəyandır; yəni:iradənin reallığın əsas prinsipi və yaradıcısı kimi elan edilməsidir) anlayışlarını; fatalizm və valuntarizm ifratçılıq konsepsiyalarını tədqiq edir.

Həmçinin **etika- estetika** və insan varlığının öyrənilməsi ilə məşğul olan **digər elmlərlə** birbaşa əlaqəlidir, ancaq **əxlaqın dəqiqliyi ilə öyrənilməsini** yalnız **etika tədqiq edə bilər**.

2. ETİKANIN ƏSAS KATEQORİYALARI

Əxlaqın əsas kateqoriyaları - *əxlaqın və əxlaqi, mənəvi münasibətlərin mahiyyətini* açan anlayışlar təşkil edir.

Əxlaqi şüurun əsas kateqoriyaları: *Yaxşılıq (Xeyirxahlıq) və Şər və Pislilik; Vəzifə (Borc) və Məsuliyyət; Ədalət.*

Yaxşılıq və pislilik - əxlaqi, mənəviyyatı və əxlaqsızlığı, mənəviyyatsızlığı ayıran- əxlaqi şüurun ən əhəmiyyətli anlayışlarından biridir. Onlar - bütün insan fəaliyyətlərinin və münasibətlərinin etik xüsusiyyətidir. Ənənəvi olaraq, Yaxşılıq- insanlar üçün faydalı olanı ifadə edən yaxşılıq, *fəzilət*, rifah, xoşbəxtlik anlayışı ilə əlaqələndirilir. Yaxşılıqlar, Fəzilət - fərdin həyatının müxtəlif dövrlərində qeyri - bərabər dəyərə malikdir. Bir insan üçün faydalı olan hər bir şey, digərinə faydalı deyil, ola bilməz.

Yaxşılığın əsas meyyarı- insanın əsl mahiyyətinin inkişafına, formalaşmasına kömək edən: onun özünüaçması (daxili dünyasını), özünü reallaşmasıdır.

Yaxşılığın başqa bir meyyarı və insanın özünü həyatda reallaşmasını təmin edən bir vəziyyət, kriteriy- humanizm və insan münasibətlərinin humanistləşməsi ilə əlaqəli -hər bir şeydir.

Xeyirxahlıq - davranış xəttidir: o - xoş bir təbəssüm, mərhəmət, vaxtında lütfü, nəzakəti göstərmək deməkdir. **Xeyirxahlıq** - həm də insanın mahiyyətinin təzahür etdiyi bir fikir, inanc, şüurlu və ya bilməyərdədən qəbul edilən bir fəlsəfədir.

Şər, pislilik- məzmununa görə - *Yaxşılığın əksidir. Pislilik* - həsəd, qürur, intiqam, təkəbbürlük, vəhşilik, pis əməllər kimi keyfiyyətlər daxildir. *Paxıllıq* - pisliliyin ən yaxşı yoldaşlarından biridir. *Paxıllıq hissi*- insanların şəxsiyyətini və münasibətlərini korlayır, o-insanda digərinin bədbəxtliyi, uğursuzluq arzusu ilə yaşayır, başqalarının gözündə onu ləkələmək istəyir. Çox vaxt həsəd -insanları əxlaqsız hərəkətlərə sövq edir.

Beləliklə, **Yaxşılıq, Xeyirxahlıq kateqoriyasında**- insanların əxlaq sahəsində ən müsbət, əxlaqi ideala uyğun olanlar haqqında fikirləri təcəssüm olunur; və **pislilik anlayışında** - əxlaqi ideala zidd olan fikir, insanlar arasındakı münasibətlərdə şəxsi xoşbəxtliyə və insanlığa nail olmağa mane olmaqdır.

ƏXLAQİ ŞÜURUN ƏSAS KATEQORİYALARI (Həyatın mənası və insanın ölümdən əvvəl- münasibəti; Xoşbəxtlik; Ləyaqət və başqaları)

Vəzifə, borc - insanın ictimai iradəyə itaət etmə ehtiyacını qəbul etməsidir. Qədim Qərb mədəniyyətində ilk dəfə olaraq “**vəzifə, borc**” termini *Demokrit* tərəfindən təqdim edilmişdir. *Vəzifənin, borcun* sosial yönümlülüyü, bir qayda olaraq, fərdin daxili müqavimətinə səbəb olur, çünki vəzifə, borc onun azadlığını məhdudlaşdırır, ona qarşı çıxır, bir insanın həyatını məsuliyyət zəncirinə çevirir və ondan şəxsi maraqlarını digər insanların maraqlarına tabe etməyi, “*qurban etikası*”nı qəbul etməyi tələb edir.

Beləliklə, **vəzifə, borc** - yalnız xarici tələblərin deyil, həm də daxili mənəvi motivlərin təsiri altında yerinə yetirilən - insanın mənəvi öhdəliyidir. **Vəzifənin, borcun ən vacib “xüsusiyyəti”- könüllülükdür.**

Borc, vəzifə anlayışları dilimizdə 2 mənə daşıyır: maddi və mənəvi borc. Mənəvi borc-vətən, xalq, kollektiv, ailə, valideyin, ər-arvadlıq borcu, həmçinin peşə fəaliyyətində olan vəzifə borcu.

Mənəvi vəzifəli insanlar - aktiv, fəal, hər hansı bir haqsızlığa son dərəcə həssasdır və həyatda yaxşılıq nümayiş etdirirlər. **Mənəvi borc(vəzifə)** belə bir insanda aktiv bir vətəndaş mövqeyini yaradır, ümumi işə mümkün olan bir töhfə vermək istəyini inkişaf etdirir.

Vicdan- özünü fəal dərk etmək; ətraf mühitə, cəmiyyətdə qüvvədə olan əxlaq normalarına -şəxsi münasibətinin özünü qiymətləndirmə qabiliyyətidir.

Bu- insanın davranışına görə, mənəvi məsuliyyətinin şüuru və hissidir.

Vicdan hərəkətlərinin 4 istiqaməti:

1) mənəvi tələblərə riayət etməyimizə yönəldən, müsbət psixoloji münasibət yaradan -vadar, təhrik edən *motivator*dur;

2) qadağa edən bir amil olaraq, bizi əvvəlcədən düşünülmüş seçimə, düşünülmüş davranışa görə qınayır;

3) vicdan- hərəkət zamanı içimizdə danışa bilər və onu düzəldir, korrektə edir;

4) bir nəzarətçi olaraq, hərəkətlərimizi qiymətləndirən, uyğun əxlaqi həyacanlara səbəb olur.

Avtoritar vicdan- xarici avtoritetin qorxunc səsidir.

Məsuliyyət - vəzifə, borc anlayışını mənimsəyərək, tələbləri seçirik, bəzi fikirləri doğru hesab edirik və bəzilərini isə-rədd edirik.

Məsuliyyət- insanın öz üzərinə götürdüyü vəzifələrini - yerinə yetirməsi və onlardan imtina vaxtı - məsuliyyət daşımağa hazır olmasıdır.

Şərəf, namus - bir əxlaq fenomeni olaraq, hər şeydən əvvəl, insanın hərəkətlərinin, ləyaqətlərinin, hörmət, nüfuz və şöhrətdə təzahür edən xarici ictimaiyyət tərəfindən tanınmasıdır. Buna görə, **şəxsiyyətə xas olan şərəf hissi - başqalarından yüksək qiymətləndirmə, tərif, şöhrət əldə etmək arzusu ilə əlaqələndirilir.**

Ləyaqət - birincisi, *şəxsiyyətinə və müstəqilliyinə təzik etmə cəhdlərinə müqavimət göstərməklə özünü dəyərləndirmə, qiymətləndirmə daxili bir inamdır.* Və yalnız bundan sonra, *ikincisi, insanın ləyaqəti ictimaiyyət tərəfindən tanınmalıdır.*

Beləliklə, *namus, şərəf mexanizmi- xarici tanınmadan - daxili tanınma arzusuna doğru hərəkət etməkdən ibarətdir.*

Ləyaqətin fəaliyyət mexanizmi - fərdin mənəvi aləmindən ictimai tanınmağa doğru hərəkətə əsaslanır.

Şərəf, namus - bir sosial qrup, xüsusi bir tarixi icma baxımlarından bir qiymətləndirmədir;

Ləyaqət -bəşəriyyət, ümumi taleyi baxımından verilən bir dəyərdir, qiymətdir.

Şərəf, namus hissi- şərəf axtardığınız sosial qrupda yüksəlmək və üstün olmaq arzusuna səbəb olur.

Şəxsi ləyaqət hissi isə - digər insanlarla əsas mənəvi bərabərliyin tanınmasına əsaslanır.

İSLAMDA ƏSAS ƏXLAQİ TƏLİMLƏR

Quran və Sünnə - İslam əxlaqının mənbələridir və "**ümmət**" (ərəbcə: *أمة* - camaat, millət, İslamda - dini icma.)- İslam etikasında böyük rol oynayır. **İslam 5 əsasə söykənir: şəhadət** (şəhadət etmək), **namaz** (5dəfə gün ərzində namaz qılınır(olunur)), **zəkat**

(müxtəlif növ gəlir və əmlakdan (daşınan və daşınmaz) ödənilən İslam qanununda illik məcburi vergidir (yoxsullar və möhtacları istisna olmaqla)), o - bütün müstəqil, azad, qabiliyyətli və yetkin müsəlmanlar tərəfindən möhtac dini yoldaşlarının xeyrinə verilir), **həcc** (Məkkəyə həcc ziyarəti), **oruc** (pəhriz etmək).). **Etik kateqoriyalar: mütləq (məcburi), tövsiyə olunan, laqeyd, tövsiyə edilməyən və qəbul edilməz. Etikada və fiqhda (fiqh (ərəb فقه anlayış, bilik) -müsəlman davranış qaydaları haqqında elm, eləcə də ictimai normalar toplusu (geniş mənada İslam hüququ); fiqhi mükəmməl bilən ilahiyyatçı-hüquqşünaslara fəqihlər ("bilikli") deyilir)- hərəkətləri qiymətləndirmə obyektinə və sistemlərindəki fərq - səciyyəvi və xarakterikdir.** Etik düşüncə sahəsindəki "**laqeyd**" kateqoriyası - qeyri-adi haldır, həm də etika mövzusu, predmeti olaraq, onu – yaranan **niyyətlə** ayrılmaz şəkildə əlaqələndirir. **Niyyət-və-hərəkətin qiymətləndirilməsi -etikanın əsas anlayışları ilə bağlıdır. İslamda yaxşılıq (fəzilət) və pislik - bir-biri ilə əlaqəli hesab olunur və onlar bir -birinə zidd deyil.** Mübahisələrin həllində əsas üstünlükdən - balans prinsipi üstünlük edir. Hərəkət - kontekstual baxımdan qiymətləndirilir. İslamda həyat - aksioloji sistemdə ən yüksək səviyyəni tutan bir dəyər olaraq təqdim olunur. Həyat iki cəhətdən xarakterizə olunur: "buradaki", "indiki" və "orada" və ya "o dünyada= məzarın arxasında" həyat kimi. "Məcbur olunan" anlayışı - İslam əxlaqına xasdır. İslamda monah asketliyə və zahidliyə münasibət - Sufizmin yayılmasından sonra ortaya çıxdı. İslam əxlaqı - **4-cü surə "Nisa" (Qadın) adlanan surə** -qadınlara ayrı bir fəslin həsr olunduğu- onlara yüksək hörmətlə yanaşır; burada qadına nikah müqaviləsi və ya boşanma prosedurunda təsbit edilmiş qanuni hüquqlar verilir, burada aparıcı və əsas mövqe - qadına aiddir: onun seçdiyi kişi ilə evlənmək hüququ var, əgər onu toy hədiyyəsi kimi bir **məhr** (Ərəb مهر - sözün əsl mənasında "gəlininə ödəmək, vermək haqqı") təqdim etməlidir. İslam ailə hüququnda - əgər evlənərkən, o arvadına əmlak (və ya əmlak qiymətində qızıl və s.) hədiyyə verir. **Məhr** -evlənmək üçün əsas şərtlərdən biridir. Ailədə ən böyük məsuliyyət - həyat yoldaşına və uşaqlarına böyük sevgi və qayğı ilə yanaşmalı olan - ərin çiyinlərindədir. Məhəmməd peyğəmbər deyirdi: "Cənnət - anaların ayaqları altındadır". Bu - qadınlara və onlara böyük sevgilə həsr olunmuş bir çox gözəl əsərlərin ərsiyə

gəlməsinə xidmət etdi. Qadın - Uca Allahın gözəl bir yaradılışı olaraq, onun (qadın) vasitəsi ilə sufilər (İbn Ərəbi, Rumi, Nizami Gəncəvi və s.) öz əsərlərində - Allaha böyük məhəbbətlə öz hisslərini ifadə edirdilər. Bu mövzuda bir çox araşdırmalar yazılmışdır, ***bunların arasında - Aleksandra Vasilyevna Çepelevanın "Sufizmdə Qadınlar. Eşq Fəlsəfəsinin Etik aspekti" dissertasiyasını vurğulamaq olar. Quran -ailə, həyat tərz, müharibə və s. etik problemlərə toxunur.***

NİZAMİ GƏNCƏVİ - MÜDRÜK KƏLAMLARI:

1. Hər ürəyi sevindir, xürrəm yaşa dünyada,
Tanrı qoymaz ki, dəysin oxun daşa - dünyada;

2. Eşqinlə - atəşə dön, nifrətinlə- buza dön,
Elm yolunda -günə dön, aya dön, ulduza dön;

3. Bu nə təmbəllikdir? Giriş bir işə,
Bekarlıq- insanı sıxar həmişə;

4. Ünsiyyəti hansı kəs arayıbdır yaxşıda,
Məqamında işinə yarayıbdır yaxşıda;

5. Şüşəyə öncə sən vurma daş, kəsək,
Dostluq qırılsa, çətindir onu düzəltmək;

6. Nə eyləsə sənə evladın, inan,
Onu görəcəkdir öz evladından;

7. Öz aqlının gözüylə baxan kimdir aləmə,
Ən qüdrətli, yenilməz bir hakimdir aləmə;

8. *Bilənlər padşahi olsa da yenə,*
Bu gənclər mötəcdir qoca fikrinə;

9. Doğruya azacıq bənzəyən yalan,
Yaxşıdır -yalana bənzər döğrudan;

10. Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə,
O yaxşılıq hər yanda qapı açar üzünə;

11. El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə güc alıbdır düzlükdən.

Nizami. Hikmət və nəsihətlər,-Yazıçı,-1982.

KANTIN ETİK KATEQORİYASININ İYERARXİYASI

Etik kateqoriyasının iyerarxiyası mövcuddur.

Kant üçün ən əhəmiyyətli anlayış- "ev"dir.

Yaxşılıq və pislik- bütün cəmiyyətin maraqları baxımından qiymətləndirilən son dərəcə ümumi kateqoriyalardır; onlar bir -birisiz mövcud ola bilməzlər.

Yaxşılıq - faydanın, fəzilətin sinonimidir. Və **pislik- zərər**in, **ziyanın** sinonimidir. **Yaxşılıq və pislik** - konkret olaraq -tarixi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Vicdan, şərəf və ləyaqət - fərdi-əxlaqi şüurun səviyyəsini xarakterizə edən kateqoriyalardır. Vicdan müqayisə edir.

Ləyaqət - insanın nəyi daşdığına dərk etməsidir.

Şərəf, namus- insanın özü üçün təyin etdiyi müəyyən bir sərhəddir. O- insanın ləyaqətini itirmədən bacardığı bir məvhumdur.

Vəzifə, borc- yaxşı və pisin rəsmi bir anlayışdır. Cəmiyyətin insana olan tələbidir (tələbatıdır).

Məsuliyyət - insanın üzərinə götürdüyü vəzifənin bir hissəsidir.

Kant qeyd edirdi ki, - əgər İnsanın azadlığı olmasaydı, onda heç bir əxlaq qanunu və qanun üzrə mühakimə olmazdı.

Kantın etikası "Praktik ağılın Tənqidi"(1788) əsasında.

Kant I. Praktiki ağılın tənqidi, - Akt, - 2019.

3.ETİKANIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ

QƏDİM DÜNYANIN ETİK İDEYALARI

Qədim Çin etikası

Çin fəlsəfəsinin spesifikliyini təyin edən keyfiyyətlərdən biri də onun- universal etikalaşdırmasıdır, yəni, yalnız etik problemlərin üstünlüyü deyil, həm də bütün əsas fəlsəfi mövzuların əxlaq baxımından ardıcıl olaraq nəzərdən keçirilməsi, bir növ "əxlaq metafizikası (metafizika-hadisələri qarşılıqlı əlaqələrindən və inkişafından kənar da nəzərə alaraq müəyyən bir düşüncə tərzidir) " şəklində vahid bir antroposentrik(insan mərkəz kimi) dünyagörüşünü yaratmaq cəhd etməsidir.

Çin fəlsəfəsində etika - təkcə sosial və antropoloji (insan-mərkəz kimi) deyil, həm də qnoseoloji (dərkədən-qiyətləndirici) və ontoloji(ekzistensial,varlıqlı=mövcudlu) mənaya malik idi. Əsas bilik növləri- onun mənəvi əhəmiyyətinə görə fərqlənirdi və varlığın əsas parametrləri -"yaxşılıq" (*şan*), "*lütf-(yaxşılıq, nemət), fəzilət*" (*de*), "*həqiqi səmimiyyət*" (*çen*), "*insanlıq*" (*jen*) və s. kimi etik kateqoriyalarda şərh olunurdu. Buna görə də bəzi müasir tədqiqatçılar və Konfutsi fəlsəfəsinin sərhəlləri(izahçıları) özünəməxsus xidmətlərini bənzərsiz nəzəriyyəsi olan - "*əxlaq metafizikası*"nı - ərsiyə gəlməsində görürdülər.

Taoizm (Daosizm)

Taoizm (Çin. 道教, pinyin dàojiào)- **Tao** - *elmi təlimi* və ya "*Şeylərin yolu*", din və fəlsəfə elementlərini özündə birləşdirən ənənəvi Çin təlimidir. Adətən, **Taoizm** - *müəyyən bir fəlsəfi tənqid üslubu* (*Tao Jia*) və **Taoizm mənəvi təcrübələr toplusu** (*Tao Jiao*) kimi seçilirlər, lakin bu bölgü olduqca şərtidir və təcrübənin müxtəlif növlərə yönəlmə ilə əvəz edilmişdir: pəhriz və gimnastika, əczaçılıqdan(farmakologiya) - psixotexnikaya və alkimyaya qədər təcrübə topladı. **Tao Jiao** dedikdə,- Tsin-sülaləsi öncə olan- əsasən **Lao Tzi** və **Çuanq Tzi**-nin *mətnlərilə əlaqəli* – Taoizm fəlsəfəsi nəzərdə tutulur.

O fəlsəfi və dini formada Taoizmin bütün sonrakı təkamülü, təsiri ilə orta əsr Çində və qonşu ölkələrdə - elm və incəsənəti hopduran xüsusi paradoksal-praqmatik bir *həyat tərzii və düşüncə tərzii olaraq*, həyata gəldi və baş verirdi.

Konfutsiçilik

Konfutsiçiliyin yaradıcısının adı - **Konfutsidir**.

O-Taoizm və Buddizmlə birlikdə ən qədim fəlsəfi sistemdir və üç sistemdən biridir. Sosial-etik antropologiya şəklində inkişaf edən Konfutsiçiliyin diqqəti : insana, fitri təbiətin və əldə etdiyi keyfiyyətlərin problemlərinə, dünya və cəmiyyətdə vəziyyətə, bilmək və hərəkət etmək bacarığına və s. - yönəldi.

Fövqəltəbii ilə bağlı öz mühakimələrindən çəkinən, üzaqlaşan Konfutsi, - şəxsiyyətsiz, ilahi təbiətli, "taleyüklü" Göylərə və onunla vasitəçilik edən - əcdad ruhlarına olan ənənəvi inamı - formal olaraq təsdiqlədi. Bu da sonradan əsasən Konfutsiçiliyin dinin sosial funksiyalarını əldə etməsini müəyyən etdi.

Mohizm

Mohizm- qədim Çin fəlsəfəsində *Konfutsiçiliyə ilk nəzəri reaksiyalardan* biri idi. Onun adını daşıyan, məktəbin yaradıcısı və yeganə böyük nümayəndəsi - **Mo Di** -dir.

Mohizm - Qədim Çinin digər fəlsəfi cərəyanlarından **iki spesifik xüsusiyyəti ilə fərqlənir**: məntiq və metodoloji problemlərə marağın artması ilə birlikdə onu ilahi rənglərlə boyayan **ilahiyat(teoloji) və təşkilati formasıdır**.

Mohizm fəlsəfəsinin sosial və etik özəyinin əsas pafosu- **kollektivin fərd üzərində qeyd -şərtsiz üstünlüyünü** və **sosial altruizm naminə özəl eqoizmlə mübarizəni nəzərdə tutan xalqın asketik sevgisidir**. *İnsanların maraqları- əsasən davranışlarını müəyyən edən elementar maddi ehtiyacların ödənilməsinə istiqamətlənir*.

Legizm (FA TsZYa)

Legizm və ya hərfi mənada "**qanun məktəbi**" b.e.ə.IV-III əsrlərdə formalaşmışdır. **Çin tarixində ilk dəfə ilk mərkəzləşdirilmiş**

Tsin(Qin) imperiyasında (e.ə. 221-207) vahid rəsmi ideologiya statusunu əldə edən dövlət və cəmiyyətin totalitar-despotik hökumətinin nəzəri əsaslandırılmasıdır.

QƏDİM HİNDİSTANIN ETİK TƏLİMLƏRİ

Həm qədim dövrdə, həm də müasir dövrdə tanınan *müxtəlif fəlsəfi - etik düşüncənin mənbələrinə uyğun olaraq, qədim Hindistan fəlsəfəsində fərqlənən üç əsas mərhələ mövcuddur:*

1.Eramızdan əvvəl XV - VI əsrlər - Veda dövrü (və ya Hinduizmin ortodoks fəlsəfəsi dövrü);

2.Eramızdan əvvəl VI - II əsrlər - *epik dövr (dövrünün bir çox fəlsəfi - etik problemlərinə toxunulduğu, - "Mahabharata" və "Ramayana" dastanları yaradılır;- Buddizm və Caynizmin ortaya gəlir ;*

3. Eramızdan əvvəl II əsr - VII əsr - *sutraların dövrü, yəni, xüsusi problemlərlə məşğul olan qısa fəlsəfi - etik traktatlar, risalələr (məsələn, "Nama-sutra" və s.)- Hinduizmin yayılması.*

Vedizm

Veda dövrünə aid qəbilələrin dini və mifoloji fikirlərini o dövrün abidələri - **Vedalarla** - qiymətləndirmək olar. **Vedalar**- mifologiya, din, ritual haqqında zəngin materiallar ehtiva edir.

Vedizm üçün - *təbiətin bütövlükdə və ayrı təbii və sosial hadisələrin ilahiləşdirilməsidir.*

Hinduizm

Hinduizmdə Yaradıcı-Tanrı ön plana çıxarılır və ciddi tanrı iyerarxiyası qurulur. **Brahma**, **Şiva** və **Vişnu** tanrılarının - **Trimurti (üçlüyü)** yaranır. **Brahma** - dünyanın hökmdarı və yaradıcısıdır, yer üzündə *ictimai qanunların (tharm)* qurulmasına, **varnalara** bölünməsinə aid idi; o - sadıq olmayan insanların və günahkarların cəzalandırıcısıdır. **Vişnu** - qoruyucu tanrıdır; Şiva- məhv edən tanrıdır. Son iki tanrının artan xüsusi rolu **Hinduizmdə iki istiqamətin - Vişnuizmin** və **Şivaizmin** yaranmasına səbəb oldu. Bənzər bir izah, eramızın I əsrində inkişaf edən **Hinduist düşüncəsinin** əsas abidələri olan- **Puranların mətnlərində** əks edilmişdir.

Erkən Hinduist mətnləri **Vişnanın 10 Avatarından (enişindən)** bəhs edilir. Onlardan -səkkizincisində, **Yadavlar tayfasının qəhrəmanı- Krişna** obrazından təqdim olunur. Bu avatar -sevimli mövzu halına keçdi və qəhrəmanı - çoxsaylı əsərlərin personajı oldu. Krişna kultu o qədər populyarlıq qazandı ki, eyni adın istiqaməti **Vişnaizmədən** yarandı . Doqquzuncu avatarda **Vişnanı- Budda** şəklində görül-məsi ondan ibarət idi ki, Budda haqqında təsəvvürləri artıq Hinduizmə daxil edilməsinin nəticəsi idi.

Əsas tanrıların üçlüyündə- məhv olan **Şiva kultu** çox erkən populyarlaşdı. Mifologiyada Şiva- fərqli keyfiyyətlərlə əlaqələndirilir -o - həm məhsuldarlıq tanrısıdır, həm asketdir(zahiddir), həm də mal-qaranın himayədarıdır və rəqqas-şamandır.

Bu- **yerli inancların - ortodoks Şiva kultu** ilə qarışdığını göstərir.

Hindlilər inanırdılar ki, heç kim gələcəydə **hinduist** ola bilməz, o yalnız induist kimi doğula bilər; **varnanın** -əbədi olaraq əvvəlcədən təyin edilmiş bir sosial rol olduğunu və onu dəyişdirməyi- günah olunmasının olduğunu göstəricisidir. **Hinduizm** - orta əsrlərdə əhəlinin əsas dini olaraq, xüsusi güc, təsir qazandı. Hinduizmin "**kitablar kitabı**" - etik şeirin "**Mahamharata**"-nın "Bhagavad Gita" hissəsi idi, bu günə gədər qalmaqdadır, onun mərkəzində -Tanrıya sevgisi var və bunun sayəsində- də o dini azadlıq yoluna çatmağın məqsədidir .

Buddizm

Hind Buddizmi- Vedizmədən xeyli sonra o inkişaf etdi. Bu təlimin yaradıcısı - Sidqartha Şanyamuni Qautama, 563 -cü ildə Lumbinada, bir Kşatriya ailəsində anadan olmuşdur. 40 yaşına çatanda -"**ışıqlığı, maariflənməni**" əldə etdi və **Budda**,yani "**İşıqlı**" adlandırıldı. Təlimlərinin ortaya çıxdığı vaxt haqqında daha dəqiq bir şey söyləmək mümkün deyil, amma Budda - əsl tarixi bir şəxsdir.

Hər hansı bir din kimi, Buddizm də **xilas olma** ideyasını ehtiva edirdi - Buddizmə ona "**nirvana**" deyilir. Buna- yalnız müəyyən əməllərə əməl etməklə nail olmaq mümkündür.Həyat- arzu ilə əlaqədar olaraq yaranan əzablardır, o - dünyanın varlığı və onun sevincləri üçün səy göstərir.

Buna görə də arzularından əl çəkmək və **Səkkiz Yolun** ardınca getmək lazımdır: saleh, təmiz *münasibət*; düz, təmiz *davranış*; təmiz *səylər*; düzgün *söz*; düzgün *fikir*; düz-təmiz *yaddaş*; düzgün *həyat tərzi* və *özünü dərinədən inkişaf etdirməsidir*. Buddizmdə etik tərəfi- böyük rol oynadı. "**Səkkiz Yol**"-a əsaslanaraq, insan özünə güvənməli və kənardan kömək istəməməlidir. Buddizm- dünyadakı hər şeyin, o cümlədən, insan həyatının asılı olduğu bir Yaradıcı- Tanrının varlığını tanımadı. *Bütün insanların dünyadakı əzablarının səbəbi* – onun *şəxsi korluğundadır*: dünya istəklərindən imtina edə bilməməkdir. *Yalnız dünyaya olan hər hansı bir mənfi reaksiyanı - söndürməklə, öz "mən"ini -məhv etməklə- nirvanaya* nail olmaq, çatmaq olar.

Mauriyan dövründə *Buddizmdə iki istiqamət formalaşdı: sthaviravadinlar və mahasangiklar*. Sonuncu təlim- Mahayananın əsasını təşkil etdi. Ən qədim *Mahayana mətnləri* eramızdan əvvəl I əsrdə ortaya çıxdı. Mahayana doktrinasındakı ən əhəmiyyətli şeylərdən biri - Budda olma qabiliyyətinə malik olan, nirvananın əldə olunmasına yaxınlaşan, lakin insanlara şəfqət göstərərək, o (nirvanaya) çatmasını- **bothisatva** doktrinasıdır. Budda -həqiqi bir insan deyil, o- ən yüksək mütləq varlıq sayılırdı. Həm Budda, həm də Bothisatva- ibadət obyektləridir. Mahayanaya görə, nirvanaya çatmağı - Bothisatva vasitəsilə həyata keçirilir və buna görə də, eramızın 1 -ci əsridə monastırlara varlılar səxavətli hədiyyələr verirdilər.

Caynizm

Caynizm- Buddizm kimi təlimlərin – ritualizmə bir reaksiyadır. *Caynizm- ruhların yenidən doğulması və hərəkətlərə görə caza və ya yaxşı həyat verilməsi doktrinasıdır.*

Cayinlərin məqsədi- yenidən doğuşdan qurtulmaqdır.

QƏDİM YUNANISTAN VƏ ROMA ETİK SİSTEMLƏRİ

Antik etikadan əvvəl, fəlsəfədən əvvəlki mədəniyyət formalarına daxil edilmiş müəyyən bir **əxlaq kanonu var idi**. O (**Antik etika**)- onun (**əxlaq kanonunun**) haqqında - düşüncəsidir və eyni zamanda özü də bu kanonun anlayışı olaraq, formalaşmış tamamlanmış anlayış kimi daxil olmuşdur.

Əxlaq kanonu - mükəmməl (kamilləşmiş, layiqli, fəzilətli) bir **şəxsiyyət** və **mükəmməl** (layiqli, xoşbəxt) bir **həyat tərz**i deməkdir. O- Qədim Yunan mədəniyyətinin ilk (həm yaranma vaxtı, həm də mənası baxımından) mətnlərində - **Homer, Hesiodun şeirlərində, Yeddi Müdrüklərin kəlamında** və ilk növbədə, bu qanunu əsərlərində əks etdikləri üçün-onun əsası idi.

Etikadan əvvəlki dövr

Yeddi müdrük

Yeddi Müdrük- insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində fərqlənən və məşhurlaşan -insanları cəmləşdirən- kollektiv obrazıdır. Hər biri - **yeddi rəqəm** ilə məhdudlaşır, müxtəlif siyahılara görə, ümumilikdə **20 -yə** yaxın insan onlara aiddir. Bütün siyahılarda tapılanlar **-əsas dördüdür: Fales, Solon, Biant, Pittak.** Ən qədim "**Yeddi müdrük adam**" məşhur toplusunun müəllifi olan **Falerli Demetriusun** siyahısında (e.ə. IV əsr) -bunlara əlavə olaraq,-**Klebul, Periander, Hilon** da - qeyd olunullar.

Yeddi müdrük - antik əxlaq mədəniyyətinin - fəlsəfədən əvvəlki və təsdiq olunmuş fəlsəfi mərhələləri arasında - ara mövqe tutur. Ümumilikdə tanınmış bir status qazanan onların adları o dövrdə əxlaqı təsəvvürlərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Eyni zamanda, **onlar - Yunan fəlsəfəsinin başlanğıcında** dayanırdılar. Müdrüklər arasında birincisi - **Fales, o eyni zamanda, ilk filosof idi.**

Yeddi Müdrükün əsərlərində - əxlaq - imperativ formasını alır, onun əsas problemlə sahəsi: *fərd və ətrafındakı insanlar- təyin olunur:*

Yeddi Müdrükə aid olan hər kəsin Müdrük obrazını yaradan *bir çox ümumi xüsusiyyətləri var: hamısının poetik bir qabiliyyəti vardı, onlar - çox görən, çox şeyi bilən, praktiki ağıl, bacarıqlılığı ilə seçilən, şöhrət qazanmış insanlar idi və dövlətin rifahına töhfə verən siyasətçilər kimi çıxış edirdilər .*

Qədim yunanların bəlkə də ən əhəmiyyətli və diqqəti çəkən xüsusiyyəti- *nizamlı olan qeyri-adi dəyərlərdir. Bu - onlar üçün həyat tərzləri* idi: *xeyirxahlığı,fəziləti - xarici fəzilətlərdən üstün tuturdu- lar.* Onlar üçün - *şəxsi kamillik, zehni,ağıllı inkişaf və mənəvi rahat-*

lıq,sakitlik -sərvətdən və hətta dövlətdən,hakimiyyətdən - daha vacib idi. Onlar-təmkinli və mülayim xasiyyəti ilə fərqlənirdilər (bir çox qəddarlıqla tanınan Periander istisna olmaqla). Hamısı - Spartalı idi (buna görə də nitqdə sözlərinin qısalığı, lakonikliği ilə fərqlənirdilər), onlar tərbiyənin tərəfdarları idi.Onlar nəcəbətillilik və hərbi qəhramanlıqlarla deyil, xeyirxah, fəzilətli, zəkali və xarakterin keyfiyyətləri ilə məşhur oldular.

Yüksək "müdrüklük" sözü ilə təyin olunan çətin və ilk kəşf edilən həyat tərzinin sonsuz inkişaf perspektivi -onların əsas istiqaməti idi.

Müdrüklər- uzaqqörən insanlar idilər, yalnız gözləri ilə deyil, həm də ağılları ilə görürdülər. Hikmət- gözlərlə,ağıl ilə görmək deməkdir. Müdrüklər - bilik üfüqlərini genişləndirmək, çətin sərəhdərə çatmaq istəyirdilər və verilən ən çətin, ən asan, ən sürətli suallarda - cavablandırmaqda- ən yaxşılardan biridilər.

Sofistlər - Anaksimandr

Anaksimandr (610-540) - başlanğıcı - mövcud, əlçatan elementlərdən biri kimi əsaslandırmadı, İskəndəriyyəli Klementinin yazdığı kimi,o "daha ülvi və mürəkkəb bir şey" icad etdi, o başlanğıcda- "aperyon" adlanan- sonsuz bir təbiətin olduğunu düşünürdü.

Anaksimandrın **Fraqmentində üç fərqli cəhət fərqləndirilə bilər: fiziki** (elementlərin qarşılıqlı çevrilməsi), **fəlsəfi** (dünyanın birliyi və müxtəlifliyi), **etik** (münasibətlərin qarşılıqlılığı) aspektlərdir. Onun əvvəlki əsas formasında - **sonradan fəlsəfədə** istifadə olunan nəzəriyyəsinə: **fəlsəfəni: fizikaya, məntiqə və etikaya bölünməsinə** -göstərirdi.

Bu - Avropa etikasını tarixində- ilk mətnlərdən birini olduğunu - vurğulamaq lazımdır. Burada Əxlaq haqqında fəlsəfi - konseptual anlayış təqdim edildi. **Sonsuz başlanğıc** nəinki *hər şeyi əhatə edir, həm də hər şeyi idarə edir(bu fikir - Şərq sivilizasiyanın bütün əməlləri tərəfindən dəfələrlə təqdim olunurdu-**Qurani-Kərimə** istinad olaraq). O - Şeylər (fərdi,individual varlıqlar) üçün **normativ mənasını verdi və** bu da - **onların qarşılıqlı münasibətlərinin ədalətli ölçüsünü təyin edir.***

Heraklit

Fəzilətin - təbiyyət-fəlsəfəsinə (təbiət fəlsəfəsi(*naturalistik fəlsəfə*)- *təbiət haqqında fəlsəfi bir təlimdir*) əsaslandırması - **Efesh Heraklitə** aiddir (onun *Akmesi=fəaliyyətinin çiçəklənməsi*- eramızdan əvvəl 504-500-cü illərə təsadüf edir). O, "**vahid hikmətin - hər şeyi hər şeylə idarə edən- Biliklərə yiyələnmək, çatmaqdır**"- olduğuna inanırdı. Bu müdrikliyi, ilk növbədə,- **düzgün bir həyat tərzinə, fəzilətli davranışa yönəltdiyinə - düşünürdü**. "**Mən özü-özümü axtarırdım**" - Heraklitin fəlsəfə düşüncənin - *etik pafosunu dəqiq şəkildə çatdıran kəlamlarından biri idi*. Heraklitə görə, **insanlar - təbiətə bərabərdirlər, amma əslində bərabər deyillər. Onların bərabərsizliyinin səbəbi -maraglarının bərabər olmamasıdır**. Əksər insanlar **loqosa** görə deyil, öz **anlayışlarına** görə yaşayırlar, buna görə də arzularının təsiri və hakimliyi altındadırlar. **Loqos** (*qədim yunan dilindən λόγος - söz, nitq, düşüncə, məna, anlayış, səbəb, ədəd*)- ilk dəfə fəlsəfi **mənada istifadə edən və mahiyyət etibarilə onu hər şeyin təməli olaraq,- atəşlə,odla təyin edən - Heraklit** (Heraklitə görə, atəş,od-dünyanın və ya arxenin əsas prinsipidir və onun əsas elementi və ya stoyheyonudur), **loqosu- "əbədi və ümumbəşəri zərurət"- adlandırdı**.

Heraklitin etikası- sillogizm(nəticə,xülasə) şəklində təmsil olunur, burada ümumi əsas- loqosun tək, bir fikir olmasıdır; xüsusi bir əsas - insanların bu qanundan çıxması ilə bağlı bir iddiadır; nəticədə isə-Logsla- pozulmuş əlaqəni bərpa etmək və hamı üçün ortaq,ümumi olana -əsaslanmaqdır.

Pifaqor və Pifaqorçular

Pifaqor etikası - iki hissədən ibarətdir: **fəzilətin - təbii riyazi fəlsəfi nəzəriyyəsi** (*naturalistik fəlsəfəsin nəzəriyyəsi*) və **Pifaqor icmasının praktik(təcrübəli) həyat təzi olmasındadır**.

Pifaqorun həm fəlsəfi - elmi məşquliyəti, axtarışları, həm kult-dini- və siyasi fəaliyyəti, pafoslu fəzilətli bir həyatı ilə birləşmişdir.

Pifaqor ilk dəfə "fəlsəfə" terminini təqdim etdi və bunu - *görkəmli insanların(Yeddi Müdriklər) müdrik kimi qəbul edilməsinə*

zidd olaraq, qarşı çıxaraq etdi; O sayirdi ki: müdrüklüyə- yalnız tanrılar sahib ola bilərlər, insan isə - hər şeyə nail ola bilməyəcəyini deyirdi və insanın yolu - müdrük olmağı, çalışmağı və müdrüklüyü sevməkdir (yani "filosof" olmaqdır). Beləliklə, əxlaqi kamilləşmə perspektivi ilə əlaqəli xüsusi bir varlıq səviyyəsi- vurğulandı.

Pifaqor, özünün dediyi kimi, öz ruhunun əvvəlki dörd təcəssümünü xatırladırdı. O - bir vaxtlar *Efalid* adlı-Hermesin oğlu idi. Hermes ona ölümsüzlükdən başqa bir şey seçməsinə icazə verdi və o (Pifaqor-Efalid) həm yaşadığı həyatda, həm də ölümündə sonra - başına gələn hər şeyin xatırlaması, yadda saxlaması qabiliyyətinin verilməsini ondan istədi. *Çox əhəmiyyətlidir: o ölümsüzlük kimi bir şeyi seçir. Mənəvi - əxlaqi kamilliyin Tanrı ilə oxşarlığı və ölümsüzlük fikri ilə əlaqəsi - Pifaqorçuluğun bir növ həddən artıq motivasiyasıdır(əsaslandırıcıdır).*

Antik maarifçiliyi

Fəlsəfi - metodoloji quruluşu və bu problemi rəşional şəkildə müzakirə etməyi mümkün edən, sofistlərin ən görkəmli nümayəndəsi və banisi olan Protaqor (490 - e.ə. 420) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

İnsanın varlığının sirrini və fəziləti - təbiətdə, kosmosda axtaran əvvəlki filosoflardan fərqli olaraq, Protaqor məşhur mövqeyini belə bəyan etdi: " İnsan - mövcud olanların və olmayanların mövcudluğunun ölçüsüdür".

Sofistlər ilk dəfə olaraq, insan həyatında təhsilin, tərbiyənin, mədəniyyətin formalaşdırıcı əhəmiyyətini vurğuladılar. Etika - mübahisənin dialektikası, məntiqi və linqvistik əsasları ilə yanaşı, - onların nəzəriyyəsinin əsas mövzusu idi. Sofistlərin dünyagörüşü, əsasən iki problemə həsr olunmuş etik araşdırmalarının ümumiləşdirilməsi idi: fəzilətləri tərbiyə etmək imkanı, eləcə də təbiət qanunları ilə mədəniyyətin təsdiqi- arasındakı əlaqə,münasibətdir.

Sokrat

Sokrat (e.ə. 470-399) - Sofistlərin əsas rəqibi və tənqidçisi kimi çıxış edirdi. Sofistlərin etik kontekstualizmini - əxlaqın dəyişməzliyini - inamla müqayisə edirdi. Sokratın fəlsəfə tarixində xüsusi yeri

Aristotel tərəfindən çox dəqiq müəyyən edilmişdir: "Sokrat - əxlaqi -xeyirxahlıqla, fəzilətlərlə bağlı suallarla məşğul idi və ilk dəfə- onların ümumi anlayışlarını qurmağa çalışdı".

Sokratın etikası- üç əsas prinsipə bölünə bilər: o -evdemonistik aksioma ilə başlayır: "fəzilət - zövq, fayda, xoşbəxtliklə eynidir, bərabərdir"; onun nəzəri -mərkəzinin tezi isə: "fəzilət - bilik deməkdir", - və o normativ nəticə ilə bitir: "Mən bilirəm ki, mən heç nə bilirəm". (Evdemonizm (qədim yunanca εὐδαιμονία - firavanlıq, xoşbəxtlik, saədət, zövq)- xoşbəxtliyə çatmaq istəyini -əxlaq meyarı və insan davranışının əsası olaraq, qəbul edən - etik bir istiqamətdir.)

Sokratın etikasının özəlliyi -onun vurğulanan intellektualizmində deyil, o qeyd edirdi ki intellektualizm- evdemonizmin davamı və ifadəsidir, onun ziddiyyətlərinin həlli olmasıdır. Sokratın paradokslarından birinə görə, qəsdən şüurlu pislik - qəsdən olmayan, kor pislikdən - daha yaxşıdır. Pis işi görən insan - pislik etdiyini aydın şəkildə anlayır, və pisin-yaxşılıqdan fərqlərini bilir.

Sokratçılar

Sokratik adlanan müxtəlif etik məktəblərin başlanğıc nöqtəsi olaraq, Sokratın dünyagörüşündəki əks meyillərinə xidmət etdi.

Kiniklər

Kiniklər – xeyirxahlığı, fəziləti və yaxşılığı - tutuşduraraq, müqaisə etdirdilər, onlar zövq,həzz almaqla - istirabların, əzabçəkmyin arasındakı fərqi - etik əhəmiyyətini itirdikdə, ehtiyacların təbii bir şəkildə minimuma endirilməsini- tətbiq etdirdilər.

Kiniklər: fəlsəfəni - etika ilə əsaslandırırtdılar, fizikanı və məntiqi isə - müstəqil bir şəxsiyyətin formalaşmasında- onun rolunu tanıyırdılar.

Onların hamısı üçün - ümumi olan fikirləri aşağıdakı tezislərdə ümumiləşdirmək olar:

a) "son məqsəd -həyatdır, və fəzilətə uyğundur", " xoşbəxtlik fəzilətlə eynidir";

b) fəzilətli olmağı - öyrətmək və olmaq mümkündür; və cəsarətdən, ruhun gücündən başqa heç nə tələb edilmir;

c) fəzilətə gedən yol və fəzilətli həyat üsulu - özünü məhdudlaşdırmaq, və o vaxtı- insanın sadə bir şəkildə yaşadığı dövrdə heç nəyə və ya heç kimə ehtiyacı olmadığıdır; *kiniklər sərvəti, şöhrəti, sosial şərtləri qəbul etmirdilər və nifrət edirdilər, son dərəcə iddiasız bir həyat tərzi sürürdülər*: özləri - dilənçi "forma"larını yaratdılar: çılpaq bədənin üstündəki qısa ikiqat plaş(paltar) geyirdilər, başlarında kəsilməmiş saçlar, əlində -əsa, torba ilə gəzirdilər;

d) fəzilət-hərəkətlərdə təzahür edilir və xüsusi biliyə ehtiyac duymur.

Kirenaiklər

Kirenaiklər (e.ə. IV-III əsrlər)- etik prinsipi olaraq, **hedonizmin** əsaslandırılması və təbliği ilə məşhurlaşdılar.

Hedonizm (qədim yunanca ἡδονή -"zövq, həzzalma")- zövqün,həzz almağın ən yüksək fəziləti,yaxşılığıdır və həyatın mənası olduğu, aksioloji bir təlimdir.

Kirenaiklər - xoşbəxt bir həyat üçün fizika və məntiqi lazımsız,artıq hesab edərək, *fəlsəfəni etikayla əvəz və qəbul etdilər*. **Sekst Empirik-(Sextus Empiricus, VII, 11)- 5 hissədən ibarət olan Kirenaiklərin etika quruluşuna fizika və məntiqin son iki bölmə olaraq daxil edildiyinə görə fərqli bir fikir də gətirir: 1- fəaliyyətin məqsədləri haqqında ("nəyin seçilməli və nələr haqqında qarşısını almaq lazımdır "),2 - *affektlər haqqında*, 3-*hərəkətlər haqqında*, 4-*səbəblər haqqında*, 5-*doğru,həqiqi haqqında*.**

Kirenaiklər - insan üçün doğru, etibarlı və başa düşülən yeganə şeyin- daxili vəziyyətləri, hissələri olmasıdır (bu məsələdə onlar sofistlərdən təsirlənmişlər).

V əsrin ikinci yarısının filosofları - Antik Yunan dövrün şəxsiyyətin - mənəvi suverenliyinə dair- ümumi bir inancla birləşdilər; onlar fikirləşirdilər ki, **insan - xoşbəxtliyə layiq olduğuna inanır və buna - öz gücü ilə nail ola bilər**. Ancaq sual daha konkret bir forma aldıqda və xoşbəxtliyə aparən fəzilətin məzmununu açmaq lazım gəldikdə, fikirləri çox fərqli idi.

KLASSİK ETİKA

Demokrit

Demokrit- qədim yunan filosofu, atomizmin və materialist fəlsəfənin banilərindən biridir.

Demokritin etikası- *müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyələrdə -əsl təzahürlərində göründüyündən daha zəngin, eklektik, fərqli və ziddiyyətli olan bir növ olaraq, qədim əxlaq şüurunun fenomenologiyası kimi çıxış edir. Beləliklə, onun etikası –sistemsizliyi və bir -birini istisna edən ifadələrin bolluğu ilə zəngindir.*

Demokritin etikası- ən yüksək məqsəd haqqında təliminə və ona gedən yol kimi fəzilət haqqında təliminə - olduqca açıq şəkildə bölünür. *O- artıq iki min ildən çoxdur ki, bu fəlsəfi bilik sahəsinin qurulması prinsipi kimi təsdiq olundu.*

Platon

Platonun fərdi etikası- Səxsiyyətin özünü inkişaf etdirmə, kəməlləşdirmə, özünü yüksəltmə etikası olan, vətəndaşların - dövlət maraqlarına qeyd-şərtsiz tabe olması prinsipinə əsaslanan- sosial etikası ilə tamamlanır. "Dövlət" (Yunan Πολιτεία; Latin Res publica) - Platonun əsəridir. Bu- *ideal dövlət probleminə həsr olunmuş - dialoqdur.* O -eramızdan əvvəl 360 -cı illərdə yazılmışdır. **Platonun baxımından - dövlət- ədalət ideyasının ifadəsidir. Dialoqda ilk dəfə olaraq, filosoflar- açıq şəkildə - camaat, insanlar kimi olaraq - təyin olunurlar və onlar – özlərini əks etdirən –ideyanı-əbədi olaraq dərk edə bilirlər.**

Əxlaqın - şüurlu idealist əsasını ilk dəfə verən - Platon idi. Beləliklə, o - *reallığa əsaslanan əxlaqi yanaşmanı dünyagörüşlü fikirlə möhkəmləndirdi. Gerçəkliyə yönənilən əxlaqi yanaşma- insan davranışının bütün digər motivləri ilə əlaqəli olan -mənəvi motivlərin birinciliyindən (əsasından) irəli gəlir.*

Aristotel

Aristotel- etikanın formalaşması prosesini tamamladı və praktik fəlsəfə kimi fəlsəfi biliklərin ümumi quruluşundakı yerini təyin etdi. O etikanı - metafizika ilə əlaqələndirən xətti qırdı və bununla etikanın hərəkətlərin, istiqamətlərini – ontoloji olaraq,-öncədən verilən hərəkətlərin təyinatını davam etdirsə belə, *etikanın bu məzmunu,məqsədin xaricində olan hərəkətlərin,istiqamələrin olduğu və fərdi məsuliyyətli bir xarakterin xas olduğu yerlərdə - onun başladığını göstərir. Etika-* bu anlayışların bir-biri ilə nə qədər sıx təmasda olmasından asılı olmayaraq, o *həqiqət* ilə deyil, *fəzilət sualları ilə maraqlanır*. Aristotel -insan davranışının metafizik əsaslarını inkar etdiyi üçün etikanı - metafizikadan ayırdı (bəlkə də o bunları Platondan daha konkret olaraq təyin etmişdir). Onları -fəlsəfi fənlər kimi olaraq,- ayırdı və hərəsinin öz mövzusunu - hər birini - dəqiq müəyyənləşdirdi. Sokratdan fərqli olaraq, Aristotel inanırdı ki, *heç bir elm - layiqli həyat sürmək istəyən- insana -müəyyən bir vəziyyətdə nə edəcəyini əvvəlcədən deyə bilməz*. Platondan fərqli olaraq, *o sayır di ki, səmavi yazılıla-o korreksiya(düzəliş) xaricində olan - insanın özünün əsl yaxşılığı- müstəqil formada olmağı- daha üstün tutdu* (baxmayaraq ki, bu perspektivi tamamilə inkar etmədi), və onu -fəlsəfi qadağaya layiq olmağı- ən yüksək ehtimal hesab etdi.

Aristotelin üç etikasının tapmacası ("*Nikomahın Etikası*", "*Evdem Etikası*", "*Böyük Etika*") - fəlsəfə tarixində bənzərsizdir və ümumiyyətlə, qəbul edilmiş bir izahı yoxdur. Hər üç əsərdə, müxtəlif dərəcədə tamamlanma dərəcəsi ilə eyni etik anlayış təqdim olunur. Eyni etikanın üç nəşrindən ardıcıl olaraq danışmaq olar ki, bunların mövcudluğu çox güman ki, Aristotelin tədris praktikası ilə bağlıdır.

Aristotel - etikaya- özünün adını verdi. "Etika" sözünün özü(e.ə. 384-322) -Aristotel tərəfindən yaradılmış və müəyyən bir bilik sahəsini ifadə edən bir termin olaraq təqdim edilmişdir. Aristotelin etikasının əsaslarında -Şərq xalqlarından olan - azəri xalqların müqəddəs kitabı "Avesta"- nın əxlaqi fikirlərinə, eləcə də digər Şərq xalqların dinlərinə və təlimlərinə söykənirdi.

ORTA ƏSRLƏRİN ETİK DÜŞÜNCƏSİ

Orta əsrlər - bəşəriyyətin tarixində xüsusi bir dövrdür. Tədqiqatçılar hələ də onun mədəni və zaman lokallaşma yeri haqqında mübahisə edirlər. Bu mübahisələrin yaxşı səbəbləri var, çünki bir sıra mədəniyyətlər - uzun müddət ərzində dünya görüşlü əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Misal üçün, Çində və Hindistanda Eramızın 1 -ci minilliyində etik düşüncənin inkişafı -təkamül yolu ilə davam edirdi. Hindistanda Brahman-Buddist dövrü davam edir, Çində isə - Hindistandan gələn Buddizm yayılır və modernləşdirilmiş Konfutsuçılıq əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda - Zərdüştlüyün və Yəhudiliyin etik əsaslarına əlavə olaraq, yeni bir Xristianlıq etikası ortaya çıxır və daha sonra - bütün dinləri birləşdirən və ümumiləşdirən-İslam dini gəldi, o - bu dinlərin- multikultural, çoxmədəniyyətli bir təsəvvür yaratdı və dinlərin bütün etik əsaslarını və qurulan qanunlarını müsbət qəbul etdi; eyni zamanda- Etrüsklər, Turanlar (Tiranlar), Orta Asiya Türkləri və digər türk mədəniyyətləri vasitəsilə, həmçinin Böyük İskəndər vasitəsilə - Yunan-Roma mədəniyyəti də daxil olmaqla - digər mədəniyyətlərin təsiri ilə - Azərbaycanı- mədəniyyətlər müxtəlifliyi ilə zənginləşdirdi.

Ancaq Yunan-Roma dünyasında (Şimali Afrika, Qərbi Asiya və Avropa) eramızın 1-ci minilliyində - ciddi bir dünyagörüşlü transformasiya olundu. Məhs o - "**Orta əsrlər**" termininin yaranmasına səbəb oldu.

Şərq İntibahından (IX-XVI əsrlər) sonra - Avropa İntibahı (XI-II-XVI əsrlər.) yarandı, bu dövr- avropalılar üçün "zamanlar arası" və ya "orta əsrlər" (orta əsrlər dövrü : V-XIV əsrlərə aid idi) adlandı.Onun əsası -antik dəyərlərə -rəsmi qayıdış idi.

Sonra bu dövrün adı - mənfi mənasnə çevrildi. Ancaq Avropa Orta əsrlər dövrünü məhsuldar olmayan bir dövr kimi hesab etmək yanlış olardı. Bunu -orta əsr fəlsəfəsi, xüsusən də etika nümunəsində görmək olar.

Bəzi tədqiqatçılar orta əsr etikasının hər şeydən əvvəl - dini etika olduğuna inanırdılar və bu xüsusiyyət onu Antik etikadan fərqləndirir. Ancaq qədim etika da -dini idi. Qədim mütəfəkkirlərin çoxu - tanrılara müraciət edirdi. İnamsızlıq və ateizm- Avropa fəlsəfəsi tari-

xində çox gec baş verən hadisələrdir. Avropa Orta əsrləri ilə antik dövr arasındakı əsas fərq - dindarlığın, dinin özündə deyil, onun keyfiyyətində idi.

Ümumiyyətlə, qədim dünya üçün -dindarlıq (Hindistan, Çin və s.), xüsusən də antik dindarlığı – panteizmlə(panteizm-Tanrını təbiətlə eyniləşdirən dini və fəlsəfi bir baxışdır. "Panteizm" sözü -qədim yunan πᾶν - "hər şey, hər kəs" və θεός - "tanrı" sözlərindən əmələ gəlmişdir. Panteizmin anlayışı- bu ifadədə, konsepsiyada özünü tapır: "Allah" – Kainatla birgə yanaşmada başa düşülür".)- xarakterizə olunurdu. Qədim dövrlərdə Tanrı - şəxsiyyət varlığı kimi də tanınırdı, lakin bu Tanrı (və ya tanrılar)-, bir qayda olaraq, ontoloji səviyyədə- daha yüksək olan -hər şeyə yayılan -ilahi bir substansiyadan(maddədən) asılı idi. Beləliklə, Tanrı - öz fəaliyyətində azad deyildi, mənəvi qanunverici statusundan məhrum idi. Buna misal olaraq, Demiurq deyilən, adlanan - Platonun təlimlərində təsvir olunan Tanrıdır. Tanrı-Demiurq dünyanı-materiyadan/ maddədən yaradır, sonra o ideyalara istiqamətləndi və ilk növbədə, Yaxşılıq, Fəzilət ideyasına diqqət yetirir. Demiurq bunu etməzsə, o kamil bir varlığ kimi olmayacaq, çünki antik dövr üçün kəmillik - ən yaxşısını bilməklə, onun həyatda təcəssümü ilə əlaqələndirilir. Qərbin Antik dövr üçün xarakterik olan – müdrikin- mənəvi müstəqilliyi olmağıdır. Həqiqəti dərk edərək, lazımı təlimatları ağılla dərk edən - müdrik, -bir yaradan tanrı kimi olur, o - müstəqil əxlaq fəaliyyətinə qadirdir.

Orta əsr dünyagörüşündə tamamilə fərqli bir Tanrı düşüncəsi mövcud idi. Orta əsr dindarlığı, dini təsəvvürü - Tanrının şəxsiyyəti olan təkallahlığa=monoteizmə əsaslanır. O-ən yüksək ontoloji statusa malikdir, dünyanı- yoxdan yaradır. Onun iradəsi- son həqiqətdir, onun hər hansı istənilən tələbi- əxlaqlıdır. Pislik - belə bir şüur üçün- Allahın iradəsinə, əmrlərinə qarşı çıxmaq deməkdir . Əgər antik zamanlarda pislik -cəhalətdədirsə, orta əsrlərdə o- insanın öz-başlanğı, ağılsızlığıdır.

Beləliklə, orta əsrlərin əvvəllərində baş verən dünyagörüşü transformasiyası - şəxslı monoteizmə söykənirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaradıcı- Tanrı ideyası- insanın özünü dərk etməsinin artmasını, daxili aləminin inkişafını əks etdirir.

Şərti olaraq, Dünya Orta əsrlərin etik biliklərin inkişafını- aşağıdakı dövrlərə bölmək olar:

B.e.I -ci əsrdən V -ci əsrə qədər - orta əsr əxlaqının formalaşması (Roma İmperiyası);

B.e. VI əsrdən -X əsrə qədər. - orta əsrlərin etik və dini baxışlarının inkişafı (Ərəb Xilafəti, Bizans, Qərbi Avropa);

B.e. XI -XIV əsrə qədər. - Gec Orta əsrlərin etikası (Qərbi Avropa)

Orta əsr əxlaqının formalaşması (qnostisizm, xristianlığın yaranması, yevangelist əxlaq doktrinası, patristika)

Orta əsr dünyagörüşünün əsas mənbəyi -antik dövrün mənəvi irsidir. Qədim fəlsəfinin son (ellinistik) dövrünün bir çox ideyaları, orta əsr şüurunun əxlaqi anlayışları ilə (məsələn, stoik, neoplatonik) birləşdirildi.

Orta əsr Avropa etikasının digər dünyagörüşlü mənbəyi - çoxmillətli Roma İmperiyası və qonşu dövlətlərin dini kulturları idi. Bu və ya digər xalqın dini xüsusiyyətləri yayılarkən, milli xüsusiyyətlərini itirərək, onlar, ümumbəşəriləşdi, universallaşdı. Qədim dünyanın zəngin mədəni məkanına daxil olaraq, onlar mürəkkəb dünyagörüş sistemlərinin bir hissəsi olurdular.

İNTİBAH DÖVRÜNÜN FƏLSƏFİ VƏ ETİK BAXIŞLARI

İslam sivilizasiyasının çiçəklənməsi (VII-XVI əsrlər) -universitetlərin, akademiyaaların yaranmasına təkan verdi. Burada- təkcə müsəlmanlar deyil, xristianlar və yəhudilər də təhsil alırdı. Cəmiyyətin mütərəqqi və intellektual inkişafını - Şərqdən götürdülər. Burada elmlər, incəsənət, maarifçilik (ensiklopediyaların, lüğətlərin, dəqiq elmlərin və astronomiyanın cədvəllərinin yaradılması, bir çox elmlərin - kimya, cəbr, trigonometriya, astronomiya, coğrafiya və s. və incəsənət nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı oldu), şəhərsalma, onun İntibahı - Qərbi Avropanın bütün elmin, incəsənət növlərinin inkişaf etməyinə səbəb oldu. Ensiklopedik bilkilərə malik olan Şərq alimlərinin adları təkcə Qərbdə deyil, bütün dünyada məşhur oldu: Nəsir əd-Din Tusi (trigonometriyanın banisi), İbn Si-

na ("Tibb kanonu" əsərinin müəllifi), Əl-Farabi, Əl-Kindi, Nizami Gəncəvi (şair-ensiklopedist, Şərq və Qərb şairlərinin yaradıcılığına təsir edən humanist), Əl-Biruni, Əl-Xorəzmi (cəbrin banisi), Cabir bin Həyan (kimyanın əsasını qoyan), Sadıq bəy Əfşar (rəssam-miniaturist, sənətsünas, "Qanun əs-sovar" - rəsm, rəngarlıq qanunları haqqında risalə yazmışdır). Bu sivilisasiyanın hazırladığı bütün etik normalar - Quranın qanunlarına əsaslanırdı.

Qərbi Avropanın İntibah dövrünün mütəfəkkirləri, - *Şərqi elmi nailiyyətlərini özlərinə götürərək, mənimsəyərək, fəaliyyətlərini-fəlsəfi bir çərçivə ilə məhdudlaşdırmamağa başladılar. Demək olar ki, Avropa-həyatın bütün sahələrində - Şərqi ensiklopedik biliklərindən geniş istifadə edirdilər, onların adları bu gün də yaxşı məlumdur:* Dante Alighieri, Nikolay Kuzansky, Nikolay Kopernik, Tomas Mor, Mişel Monten, Cordan Bruno, Yakob Böme, Qalileo Qaliley və s.

Bu mütəfəkkirlərin fəlsəfəsi- Aristotelizm, Platonizm və Epikürizm, İslam Şərqi filosof-alimlərinin, eləcə də müqəddəs kitabların, həmçinin təsəvvüf fikirlərinin modifikasiyasına əsaslanır. Dünyanın - əslində panteist bir mənzərəsini yaradırlar. Onların dünyanı qavramasının özəlliyi - Tanrı və təbiətin eyniləşdirilməsində və nəticədə - təbiətin ilahiləşdirilməsindədir. İntibah Tanrısı - şəxsiyyət-sizdir, onun tələbləri - təbii qanunlarla birləşir. Elmi Təlimlərdə - məntiq vurğusu - Allaha deyil, o - təbiətə verilir, yəni panteizm tədricən mistik versiyadan (N. Kuzansky)- naturalistlikləyə (C. Bruno) keçir. İntibahın sonunda dünyaya təbii-fəlsəfi münasibət müəyyən bir tendensiyaya çevrilir.

Bu dövrün başqa bir önəmli xüsusiyyəti- İslam Şərqiindən götürülmüş antroposentrizm (humanizm) idi, burada

Allahın yaratdığı – insan- hər şeyin mərkəzinə çevrilir.

Özünəməxsus antroposentrizm da orta əsr şüuruna xas idi, ancaq bu- insanın digər dünyadakı varlığına yönəlmişdi. İntibah mütəfəkkirləri -insan fəaliyyətinin dünyəvi aspekti ilə maraqlanırlar. İntibah dövrünün naturalist yanaşması, şübhəsiz ki, insan təbiətinin, təbii, əsasən egoist arzu və istəklərinin öyrənilməsinə təkan verir. Burada ayrı bir "dünyəvi" fərdin mənəvi bərpası olur. "Özünümdafə", "filavtiya" (yəni özünə sevgi) və s. anlayışları etik kateqoriya-

lara çevrilir. Etikanın əsas problemi - insanın statusudur. *Mütəfəkkirlər -həm fiziki gözəllikdən, həm də insanın mənəviyyatından - mənəvi böyüklüyündən və ləyaqətindən danışırlar. Fərdin mənəvi keyfiyyətləri- heyvan vəziyyətini, barbarlığı aradan qaldırmaq qabiliyyətindən, mənəvi özünükamilləşmə qabiliyyətindən ibarətdir. Özünü kamilləşmə qabiliyyəti- Şərqdə ən vacib etik problem idi və o -Qərb mədəniyyətinə təsir etmişdir.*

İnsanın ləyaqətinin, aqlının böyüklüyünün sübutu –mədəniyyətin elmi, sənəti, incəsənəti və s.-dir . *İntibahdan bəri -Tanrıya məxsus olan "yaratıcılıq" anlayışının* insana münasibətdə istifadə edilməsi xarakterikdir. İnsan, sanki, Allahın yaratdığı dünyanı mükəmməlləşdirir. Orta əsrlərə xas olan bədbəxt dünyəvi insan taleyi anlayışını rədd edərək, İntibah mütəfəkkirləri mənalı bir həyatdan zövq almaqdan danışırlar. Bu cür zövq- hedonist deyil, çünki insanın taleyi -yaratıcılıq fəaliyyətində, vəzifə,borcu isə -bilikdədir. Mənəvi vəzifə -qabiliyyətlərinizi maksimum inkişaf etdirmək, böyük işlərdəki potensialınızı -həyata keçirməkdir. Bu tələb, ruhun ölməzliyini inkar edən təlimlərdə xüsusilə aktualdır. Bəzi fikirlərə görə, bu yanaşma, ölümə getməsi ilə -müasirlərinin təsəvvürünü sarsıdan- **Cordano Brunonu-** bir mütəfəkkir kimi "qəhrəmanlıq həvəsi" anlayışı ilə əlaqələndirilirdi.

İntibah humanistləri ictimai quruluşa çox diqqət yetirirdilər. İnsanın cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı fikirləri müxtəlifdir. Beləliklə, **Nikolo Makiavelli** dövrünün sosial reallığını ətraflı araşdırır. *İnsanın əvvəlcə pis təbiəti haqqında fikirlərə əsaslanaraq*, ölkəsinin siyasi liderlərinə tövsiyələr verir. Onların mahiyyəti - insanın təməl ehtiraslarının manipulyasiyasında- dövlət siyasəti vasitəsinə çevrilməsindədir. Bu cür fikirlər sonradan siyasi əxlaqsızlığı və əxlaqsızlıq modeli oldu. **Tomas Mor və Tommaso Kampanella** –dövlətin, hökumətin vəzifələrini fərqli görürlər. Onlar sayırdılar ki, **insan təbiətinə xas olduğunu yaxşı keyfiyyətlər - gələcəkdə həyatda mütləq reallaşacaq. Bu mütəfəkkirlər əsərlərində "ideal" icmaları modelləşdirirlər.**

İntibah dövrünün etik yazularında həyata keçirilən dünya və insanın bərpası - Orta əsr dəyərlərindən Yeni Dövrün dəyərlərinə keçid üçün zəruri bir mərhələ oldu. Orta əsrlərin Avropa asketizmini məğlub edən humanistlərin təlimləri ustadların, rəssamların və elm adamlarının yaratıcılığının nəzəri əsasına çevrildi. Bu təlimlərin

panteist münasibətlərindən qaynaqlanan "ümumi din" anlayışı "mənəvi xristian idealının"- humanist təhlilinə kömək etdi və həm Katolik, həm də Protestant fanatizminə qarşı çıxdı.

YENİ DÖVRÜN ETİK TƏLİMLƏRİ - QƏRBİ AVROPADA

Yeni dövr- bəşəriyyətin inkişafında növbəti mərhələni qeyd etdi. XV - XVIII -ci əsrlərdə Qərbi Avropada inkişaf edən özünəməxsus sosial-iqtisadi əlaqələr - onun şərti idi. Söhbət **burjua münasibətlərinin formalaşmasından** gedir. Bu dövrdən əvvəl Qərbi Avropa mədəniyyəti digər sivilizasiyalardan və mədəniyyətlərdən az fərqlənirdi: *Bizans, İslam dünyası (Azərbaycan - onun bir hissəsi idi), Hindistan, Çin* və s. Mədəni hadisələrin orijinallığına baxmayaraq, inkişaf etmiş orta əsr sivilizasiyalarının iqtisadiyyatın **əsasını feodalizmin bu və ya digər versiyası** idi. Buna görə də, hər hansı bir dövlət inkişafında ön plana çıxanda, məsələn, VII-IX əsrlərdə İslam sivilizasiyasına çevrilən *Ərəb-İslam dünyası*- *bu feodalizmin təzəhürü kimi çıxış edir.*

Vurğulamaq lazımdır ki, **Qərb mədəniyyəti - İslam sivilizasiyasının varisinə çevrildi, Qərb mədəniyyəti ondan – bilikləri, inkişafı və elmlərini mənimsədi, eyni zamanda o - İslam mədəniyyətinin nümunəsi olan - universitetlərin və akademiya**ların - Qərbdə ortaya çıxmasını təmin etdi.

Yeni dövrdə mənzərə dəyişdi; Qərbi Avropa ölkələrinin sosial-iqtisadi təkamülü, dünyanın digər dövlətlərinin müstəqilliyinin itirilməsi və Avropa müstəmləkələrinə(koloniyalarına) çevrilməsi ilə həqiqətən də təhdid edilməsinə səbəb oldu.

Qərbi Avropa mədəniyyətinin liderliyi -humanitar biliklər sahəsində, xüsusən də, fəlsəfi düşüncə sahəsində özünü göstərdi, çünki yeni Avropa reallıqları adekvat ideoloji cavab tələb edirdi. Əgər qədim zamanlarda və ya orta əsrlərdə fəlsəfə- **Şərqin və Antik Qərbin** bir neçə mərkəzində inkişaf etmişdirsə, **Yeni dövrdə** -nəzəri fəlsəfəsi yeniliklər, əsasən, Qərbi Avropa tərəfindən inkişaf etdirilir, onun mənəvi xarici sahəsində, arealında - müəyyən bir fəlsəfi durğunluq hiss olunur.

XV əsrdən etibarən Qərbi Avropada davam edən mədəni dəyişikliklərin səbəbləri -mürəkkəb və müxtəlifdir.

Antik irs - burada böyük rol oynayır, onun təsiri -aktiv intellektual miqrasiya ilə artır. **Osmanlı İmperiyası** genişləndikdən sonra və Bizansı - onun Türk mədəniyyəti ilə - Etrüsklər, Tirenlər, Səlcuqlar xalqları ilə - bərpa və fəth edildikdən sonra, avropalaşmış Bizans vətəndaşları - elm adamları, sənətçilər, ilahiyyatçılar və s. -əsasən İtaliyada məskunlaşırlar. ***Tərcümə fəaliyyəti nəticəsində (Ərəb dilindən Latın dilinə tərcümə) qədim Qərbin (Yunanıstan, Roma İmperiyası və s.) əsərlərinə, onun humanist irsinə - Müsəlman Şərfinin tərcümə etdiyi əsərlər vasitəsilə böyük maraq kasb etdi (əvvəlcə Yunan (Latın)dilindən - Suriya dilinə, sonra Ərəb dilinə tərcümə edildi(Xəlifə Əl-Mamun, 9-cu əsr"Bevtül-hikma" (Hikmət Evi) tərcümə mərkəzi). Beləliklə, İslam sivilizasiyası- Qərb mədəniyyətinin Qədim və Orta əsr dünyaları arasında bir bağlayıcıya çevrilir. Antik nümunələri kopyalamaq arzusu -İntibah dövründə - Yeni dövrün ilkin mərhələsində əsas iş fəaliyyətinə çevrilir.***

Yeni Dövrün dünyagörüşü - antik və orta əsrlərin mənəvi nailiyyətlərinin- bir növ sintezi əsasında formalaşır. Bu sintez - yeni sosial-iqtisadi şərtlərə bağlıdır. ***Kapitalizmin inkişafı, etik nəzəriyyədə - fərdiyyətçilik, rasionalizm və utilitarizm kimi əxlaqi prinsiplərin üstünlüyünə səbəb oldu.***

Şərti olaraq, müasir Avropa etikasının inkişafını bir neçə mərhələyə bölmək olar:

1. XV - dən - XVI əsrə qədər - İntibah etikas (əsasən, İtaliyada)
2. XVII-dən - XVIII-ci əsrə qədər - Maarifçilik dövrünün etikas (Hollandiya, İngiltərə və Fransa).
3. XVIII - ci əsrin sonu - XIX cu əsrin əvvəlləri - Alman fəlsəfi və etik klassiklərinin tarixən qısa bir dövrü.

Immanuel Kantın əxlaq fəlsəfəsi

İslam fəlsəfəsinin ideyaları (*İbn Sina, Əl-Farabi, İbn Rüşd, Əl-Kindi, İbn Ərəbi və s.əsərləri*) – İ.Kantın elmi təliminə və fəlsəfəsinə böyük təsiri olmuşdur. Kant- ***doqmatik düşüncəni tənqid etmək***

vəzifəsini - qabağına qoydu, yəni, ağıl - səhv olaraq, hər hansı bir problemi həll etdiyini - iddia edirdi. Kantdan əvvəlki fəlsəfə- doqmatik idi. Burada tez -tez varlığın quruluşu haqqında qarşılıqlı, bir-birini istisna edən nəticələr verilir.

Sxolastik mübahisələr bu mənada xrestomatik idi: iynənin ucunda neçə mələk yerləşə bilər, Allah - qaldırıla bilməyəcək bir ağır yükü - qaldıra bilər mi və s. Əslində, Alman mütəfəkkiri inanır ki, *təbiət və Tanrı haqqında biliklərə görə- insan kökündən məhduddur. İnsan biliklərinin sərhədlərinin öyrənilməsi - filosofu məşhur edən "Saf, təmiz ağılın Tənqidi" (1781) əsərinə həsr olunmuşdu. Kant - real dünyanın insan anlayışı üçün - əlçatmaz olduğu qənaətinə gəlir.*

Kant'a görə, öz-özülüündə şeylərin dünyasının mənası o qədər böyükdür ki, insan həmişə bu barədə bir fikir sahibi olmağı istəyirdi. - Bilik sərhədlərin haqqında Filosof deyirdi ki, dərkətmə-*bilik əsasında* deyil, *o-iman əsasında mümkündür.* Və belə bir fikir, təsəvvür - *idrak fəaliyyəti üçün deyil, o - əxlaqi (yəni praktik) fəaliyyət üçün lazımdır.*

Kant - *öz-özülüündə olan şeylər dünyası haqqında -möminlərdə, inananlarda yaranan fikirləri- noumenlar* adlandırır. Bu dünyada- *Tanrı, ölümsüz ruhlar (şəxsiyyətlər), eləcə də azadlıq* var. Kantın fikrincə: Ayrılan noumenləri - əxlaqi fəaliyyətin əsasları kimi hesab etmək olar. *Bu - onların ən yüksək əxlaqi fikir kimi yayılmaları ilə göstərilir.* Üstəlik, bunlar - fərdi bir insanın qeyri -müəyyən bir hissi deyil, o - bütün insanlığı birləşdirən açıq bir inançdır.

1. *Azadlıq ideyası* - əxlaq təliminin başlanğıc nöqtəsidir: Kant əmin idi ki, *əxlaqi seçim olmadan - əxlaq yoxdur.*

2. Filosofun fikrincə, *Ruhun ölməzliyi ideyası ona görə vacibdir ki, əxlaqi kamilliyi - əbədiyyəti tələb edir.*

3. *Tanrı ideyası. Onun savəsində - əxlaq – həzzalmaqla əlaqələndirilir. Əxlaqın, mənəviyyətin və həzzalmağın birlikində - ən yüksək - Fəzilət, Yaxşılıq və Ədalət əsaslanır.*

Dünyəvi (fenomenal) gerçəklikdə, fəzilətli insan-uğursuzluğa, fani və zərurətə tabedir. Buna görə də, Kant inanırdı ki, noumenal dünyada -inam olmasaydı, əsl əxlaq- qeyri -mümkün olardı.

Nəticədə, Şəxsi hissiyyat həzzalması, xoşbəxtlik və ya şəxsi mənfəət axtarışına əsaslanan anlayışlar, konsepsiyalar,-Kantın fikrincə, - etik adlandırmaq olmaz.

Mütəfəkkirə görə, bu anlayışlar- insanın azad fəaliyyətindən deyil, təbiət qanunlarından (yəni "zərurətdən") irəli gəlir.

Georq Hegelin etik fikirlərinin inkişafı

Georg Hegel (1770-1831) - *geniş obyektiv idealizm sistemi yaratdı*. Onun yaradıcılığı - bir növ Alman klassik fəlsəfəsinin və Yeni dövrün fəlsəfəsinin, habelə bütövlükdə İslam fəlsəfəsinin (*insanın azadlıq və iradə problemləri (Mötəzilələr, Əşərilər təlimləri, Əl-Qəzali), insanın mənəvi təkmilləşdirilməsi ideyası (əxlaqi təkmilləşmənin Sufi İslamı modeli) və Nəsir əd-Din Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" adlı dəyərli əsəri- böyük rol oynadı (1235), burada insanın özünün mənəvi saflığını - özünü kamilləşdirməsini, ailənin mənəvi tərbiyəsini, habelə, bütöv, vahid cəmiyyətin inkişafı üçün əsas amili -əxlaq, etik dominantına əsaslanan - ölkəni idarə etmək siyasətini araşdırır.*) nəticələridir. İslam fəlsəfəsi - Qərb fəlsəfəsinə çox böyük təsir etmişdi.

İradə azadlığının elmi təlimi - Hegel *əxlaqın və mənəviyyətin xüsusiyyətlərini öyrənməklə başladı*. Azadlığın - əxlaqın zəruri şərti və əsası olduğuna - inanan filosof, azadlıq ilə zərurət arasındakı əlaqənin dialektik mahiyyətini ortaya qoyur. O, tanınmış bir düstur təqdim edir: azadlıq -şüurlu bir zərurətdir. Bunun əsasında, insan iradəsinin inkişafında üç mərhələ (*təbii iradə, özbaşınalıq, ağıllı iradə*) anlayışı formalaşdırılır ki, sonradan o *mücərrəd Hüquq, əxlaq və mənəviyyət* təlimdə şərh olunur.

Hegelin əxlaq və mənəviyyət anlayışlarının bölünməsi maraqlıdır. Onun fikrincə, **əxlaq** -insanın subyektiv dünyasıdır. Bunu araşdıran Hegel, *qəsd edən niyyət və günahkarlıq, niyyət və fəzilət, yaxşılıq və vicdan* kimi kateqoriyaları təhlil edir. **Əxlaqın** gerçəkləşmə mexanizmini təsvir edən mütəfəkkir, əxlaqi tələblərin fərddən kənar (xarici) mahiyyəti haqqında bir nəticəyə gəlir; nəticədə, onlar - insanın şəxsi maraqları ilə toqquşur və qeyd-şərtsiz (imperativ) formanı alır. Bundan əlavə, Hegel, əxlaq anlayışının öyrənilməsinə səbəb

olan hərəkətlərdə daxili əxlaq inancının məcburi şəkildə həyata keçirilməsi problemini nəzərdən keçirir və nəticədə o “mənəviyyət” anlayışını tədqiqatına daxil edir.

Mənəviyyət – Hegelə görə, *insanın daxili aləmi* - cəmiyyətdə, solumda həyata keçirilməsidir, reallaşmasıdır. *Birinci mərhələdə* - o ailədir, *ikinci mərhələdə* - o vətəndaş cəmiyyətidir, *üçüncü mərhələdə* - o dövlətdir. Aydındır ki, insan istəkləri ilk mərhələdə sosial qanunlarla ziddiyyət təşkil edir, lakin bununla onlar düzəldilir və şəxsi özbaşınalıqdan xilas olunurlar. Mənəviyyətin formalaşması prosesi, əslində, - bəşəriyyətin məqsədlərini təcəssüm etdirən - fərdiliyin tədricən - ən yüksək dövlət maraqlarına tabe edilməsidir.

Hegel sisteminin üçüncü hissəsindəki *- ruhun özünü inkişaf etdirmə fikri, təsəvvürü - tarixçilik prinsipinə çevrilir. Hegel, - bəşəriyyət tarixi boyunca İlahi ruhun müxtəlif ictimai quruluşlarda - özünü necə reallaşdırdığını göstərir. Bu - ona - mənəviyyəti - sosial kontekstdə təqdim etməyi, - mənəviyyətin - tarixi inkişafının bir çox reallığını, təbii dəyişkənliyini ortaya qoymağa imkan verir.*

Marksizm etikası

Feyerbaxın materialist elmi təlimi - dialektik materializmin baniləri K. Marks (1818–83) və F. Engelsin (1820–95) fəlsəfi yaradıcılığına təsir göstərmişdir.

Bu filosoflar "İqtisadi - Fəlsəfi Əlyazmalar", "Kommunist Partiyasının Manifesti", "Kapital" və digər əsərlərində - köhnə materializmin, onun metafizikasının təkəkkürünü kənardan baxaraq, seyr edərək, dialektik metodu fəal şəkildə tətbiq edirdilər. *Marksizm - hərəkət və kökündən dəyişilən fəlsəfəsidir; bu təlimin - inqilabi hərəkətlərin proqramına çevrilməsi - təsadüfi deyil. Marks : "Keçmişin filosofları - dünyanı yalnız fərqli yollarla izah edirdilər, amma əsas fikir - onu dəyişdirməkdir" (və ya Marksın əleyhdarları bu şüarı şərh etdikləri kimi - "*məhv etmək*" deməkdir) - olduğunu qeyd etdi. Buna uyğun olaraq, bütün etik məsələlər praktik bir müstəviyə çevrildi.*

Marks və Engelsə görə, əxlaq, mənəviyyət - həyat prosesində insanların ictimai münasibətlərinin spesifik əksidir. Beləliklə, *əxlaqın,*

mənəviyyətin mənəyi- sosial sahədir və onunla müəyyən edilir və ya onunla **determinasiya** olunur((*Latınca “determinare” - məhdudlaşdırmaq, konturlamaq, sərhədləri təyin etmək, müəyyən etmək (yəni, dünyada baş verən hər şeyin, bütünlük səbəbi olduğunu təsdiq edən- fəlsəfi bir anlayışdır və hadisələr silsiləsi -kiminsə iradəsi və ya hansısa mahiyyəti (Allah, təbiət və ya insanlar) ilə əvvəlcədən müəyyən edilir*) ; **determinizm**- bütünlük hadisələrin və proseslərin əlaqəsi və qarşılıqlı müəyyənliyinin doktrinası, *bu-ümumbəşəri səbəblilik doktrinasıdır*). Mütləq(Absolut) əxlaq, mənəvi normalar və fikirlər-yoxdur,mövcud deyil. Cəmiyyətin hər bir inkişaf səviyyəsi - əxlaqın,mənəviyyətlə müəyyən bir inkişaf səviyyəsinə, onun tənzimləmə(reqlativ) funksiyalarına uyğundur.

Mütəfəkkirlər- bəşəriyyət tarixində bir neçə belə *səviyyəni (sosial-iqtisadi formasiyaları) : ibtidai-icma, quldarlıq, feodal, kapitalist və kommunist*, - qeyd edirlər. Hər birinin- öz əxlaq,mənəviyyət növü var. Məsələn, maddi nemətlərin istehsalının xüsusiyyətləri-qul sosial-iqtisadi formasiasının (qul əməyinin istifadəsi) əmələgəlməsində - *qul, köləlik əxlaqının* spesifikasiyasını(xüsusiyyətlərini) müəyyən etdi.

Marksistlər - əxlaqın, mənəviyyətin- ictimai varlığın,həyatın şərtlərindən və təbiətindən asılılığını müəyyən etmişlər. Marksistlər – etikəni - elmi hala gətirməyi mümkün etdilər . Onlar- etikəni təhlil etmək üçün, onu obyektiv materialla təmin etdilər .

İlkin istinadlar- Allahın gözlənilməz tələbləri və ya insanın subyektiv və bilinməyən dünyası deyil, onlar- konkret ictimai-tarixi şərtlər idi.

Marksist etikada - tarixçilik prinsipinə böyük əhəmiyyət verilir, yəni, onu əxlaqı,mütərəqqi inkişaf edən bir hadisə kimi - qəbul etməsidir.

Bundan əlavə, *marksist etikənin - praktikaya, təcrübəyə yönəlmiş* xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bir çox marksistlərin siyasətdə iştirakı da bununla bağlıdır. Marks və Engelsin fikrincə, *əsl əxlaq-gerçəkliyin olunmamış vəziyyətinin passiv qınanmasında deyil, onun inqilabi çevrilməsində fəal iştirakına yönəldilməlidir.*

Buna görə də *marksizmin* irəli sürdüyü **məqsəd - kommunizm** - *real bir vəzifə kimi əsaslandırılır, bunun həyata keçirilməsi üçün müvafiq siyasi mübarizə, inqilab və proletariyatın aparıcı rolu, strate-*

giyası hazırlanmalıdır. O - mənəvi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, ilk növbədə, *sosial problemlərin həlli ilə əlaqədardır və insanın mənəvi cəhətdən yaxşılaşması- ədalətli sosial nizamdan və iqtisadi rifahdan asılıdır.*

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ETİK FİKİR(DÜŞÜNCƏ): **ekzistensializm, neopozitivizm, psixozanaliz etikası**

Ekzistensializm - XX -ci əsrdə məşhur bir fəlsəfi cərəyandır. "Ekzistensializm" adı "*existentia*" - "*varlıq*" sözündən gəlir. O - "*essentia*" - "*mahiyyət*" anlayışı ilə ziddiyyət təşkil edir. *Ekzistensializmin əsas tezi: varlıq - mahiyyətdən əvvəldir.* Ekzistensialistlər- *əvvəlki bütün fəlsəfinin mahiyyəti - birinci, varlığı isə- ikinci yerə qoyduğuna inanırdılar.* *Ekzistensializm* (Yaspersə görə) -Kierkeqaard, Şelling və Nitsə -dən qaynaqlanır. Həm də *Heydeqqer və Sartr, Albert Kamü* vasitəsilə genetik olaraq,- *Husserl fenomenologiyasına* aiddilər. *Ekzistensializm* tərəfdarları - *klassik fəlsəfəyə -ciddi bir müxalifət təşkil etdilər.* Məsələn, ekzistensialist *M. Heydeqqer- fəlsəfəni - iki hissəyə :ənəvi və ekzistensial olmaqla - ayırdı.* K. Yaspers fəlsəfədə -ekzistensializmi "Kopernik inqilabı" kimi hesab edirdi.

Ekzistensializm- "monizm" prinsipini -yəni,-varlığın vahidliyini - rədd edirdilər. XX -ci əsrə qədər- *monistik prinsip fəlsəfədə hakim idi.* Filosoflar -*Dünyanın əsasında - müəyyən bir vəhdət varlığı görürdülər.* Belə bir varlıq *idealist (Tanrı, dünya iradəsi)* və ya *materialist (materiya, təbiət)* xarakterə malik ola bilərdi, bu hal da - prinsipial(əsas) hesab edilmirdi. Prinsipial olaraq, *vahid mahiyyətin- əsas, birinci olması, və onun yaratdığı- çoxlu fərdi varlıqların - ikinci dərəcəli olması idi.* Qaydaların istisnaları- son dərəcə nadir idi (məsələn, *Demokritin atomizmi, G. Leybnitsin monadologiyası).*

Ekzistensialistlər varlığın – plüralist(çox) mahiyyətindən - qətiyyətlə danışırdılar. *İnsanın varlığını izah etmək üçün "varlıq" ifadəsini, termini istifadə etdilər.* Başqa sözlə, *vahid (və buna görə də məntiqsiz, irrasional, ümumi bir anlayışla əhatə olunmayan) bir insan varlığını- ontologiyalaşdırdılar (yəni "var olanı", - obyektləşdirirlər, əşyaləşdirirdilər).* Nəticədə, *ekzistensial filosofların əsas problemləri -Tanrının, dünyanın və ya cəmiyyətin problemləri deyil, o-*

yalnız insanın problemləridir və buna görə də -əxlaqi problemlər idi.

Psixoanaliz - şüursuz proseslərin və insan motivlərinin şərhinə əsaslanan- məşhur bir psixoloji təlimdir. Bu cərəyanın nümayəndələri (psixoanalizin qurucusu- Ziqmund Freyd; davamçıları: Alfred Adler, Karl Qustav Yunq) - həyat fəlsəfəsinə yaxın olan - elmi təliminin əsas prinsiplərində - etik və fəlsəfi bir mənə görürdülər.

XX - XXI ƏSRLƏRDƏ ETİK FİKİR(DÜŞÜNCƏ): **(praqmatizm, qloballaşma, ətraf mühit etikası və s.)**

Praqmatizm etikası (praqmatik- həyatla bağlı hərəkət və baxış sistemini, praktiki olaraq, **faydalı nəticələr əldə etmək** baxımından quran bir insandır, cəmiyyətdir.) - *sosial quruluşun tədricən təkmilləşdiyini qəbul etdi*. **Qloballaşma etikası**- *milli elitanı etik münasibətlərdən, sosial və vətəndaş vəzifələrdən, borclarından uzaqlaşdırır.*

Amerikalı ekoloq və təbiəti qoruyan Oldo Leopold (1887-1948) və alman həkimi və filosofu Albert Şveytzer (1875-1965) - ətraf mühit etikasının qurucuları kimi adlandırmaq olar. O. Leopoldun klassik əsəri "Qum qraflığının təqvimi"- müəllifinin ölümündən sonra 1949 -cu ildə nəşr edilmişdir. 1953 -cü ildə digər kitabı -"Dairəvi çay" adı ilə nəşr olunur. O. Leopold bu əsərlərində -ekologiya, ekoloji etika (yer etikası) və təbii estetika ilə bağlı fikirlərini inkişaf etdirdi. Albert Şveytzer tərəfindən yazılmış klassik əsərlərində inkişaf etdirilən- həyata hörmət və ehtiram etikası (universal etika) tədqiq olunub və işlənilib.Albert Şveytzerin klassik əsərləri: "Mədəniyyət və Etika" (1920 -ci illərin əvvəllərində yazılıb və 1923 -cü ildə nəşr olunmuşdur), həmçinin "Həyata dərin hörmət, ehtiram haqqında təlim" (onu 1961 -ci ildə xəstəxanada yazmış və 1963 -cü ildə o ADR -da nəşr olundu) - yazılmışdır və böyük humanistin bu son kitabı hələ rus, azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir.

Ətraf mühit etikasının inkişafına böyük bir təkən - ekoloji ilahiyət (müxtəlif dinlərin ekoloji etik baxışlarının öyrənilməsi), habelə **ətraf mühit etnoqrafiyası** vermişdi və yönəlmişdir (burada müxtəlif xalqların, xüsusən də Amerika hindulərinin ekoloji etik ənənələrinə böyük diqqət verilmişdir).

4. AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ETİK ƏSASLARI

Bəşəriyyətin hər bir tarixi fraqmenti - intellektual inkişafını və həyatı maraqların orijinallığını ifadə edən, ideyanın bütövlüyünü və birliyini əks etdirir.

Zərdüşt təlimi (Zərdüşt, Zaratuştra (və ya Həzrət İbrahim (Abram) - *Azəri tayfasının nümayəndəsi*))- qədim Azərbaycanın əxlaqi və mənəviyyatı formalaşmasında böyük rol oynadı. *Zərdüştlik-müqəddəs "Avesta" kitabına əsaslanır, o qədim Midiya dilində yazılmışdır. "Avesta" kitabı - qədim insanın əxlaqi və mənəvi özünü-qiymətləndirməsi, insanlığının və nizam-intizamının formalaşmasına töhfə verən, insanda - əməksevərliyi, yaxşılıq və pislik təsəvvürlərinin formalaşmasında böyük rol oynadı .*

Zərdüşt dininin üçlüyü: "Yaxşı, fəzilətli düşüncə - Humata; yaxşı söz -Huhta; yaxşı iş,fəaliyyət -Hvaršta - insanın və bütövlükdə cəmiyyətin kəmilləşməsində və yüksək mənəvi inkişafı baxımından - gözəl xarakterizə edir. İlk peyğəmbər olan Zərdüşt -Uca Tanrının- Ahura -Mazdanı həm də Yaradan kimi təqdim etmişdir.

Zərdüşt, Ahura-Mazdanın- təkallahlığı və *iki prinsipin - yaxşılıq və pisliliyin* əbədi mübarizəsinin varlığını təbliğ edirdi. *Yaxşı qüvvələrə- Ahura Mazda, pis qüvvələrə isə- Ahriman* başçılıq edir və *insanın əbədi məqsədi: yaxşılığın pislik üzərində mübarizəsidir.Yaxşılıq bu dövüsdə- qalib gəlməli və bu dünyada pisliliyi əbədi olaraq məhv etməlidir. Bu dinin əxlaqı : insanı- səxavətli, düzgün, vicdanlı olmalı, istəklərində - qızıl ortağ, mötədil olmağı, qəddarlıqdan və qanunsuzluqdan çəkinməyi əmr edir.*

Zərdüştlər - Ahura Mazda və Ameşa-Spenta'nın("Ölməz Müqəddəs" kimi tərcümə olunur) altı mələyinə həsr olunmuş - yeddi yaradıcılıq- qaxambarlar (bayramlar) adlanan - 7 böyük bayramları qeyd edirdilər. Heyvandarlar və əkinçilər üçün nəzərdə tutulmuş bu bayramları - Zərdüşt öz dininə uyğunlaşdırılmışdır. Bu bayramların məqsədi -insanları birləşdirmək, cəmiyyət birliyini təşviq etmək, varlı ilə kasıb, sadə, təhsilsiz və təhsilli arasındakı bərabərsizliyi - aradan qaldırmaqdır; ümumi şənliklərdə - dava - dalaş dayandırıl-sın və dostluq münasibətləri möhkəmlənsin. Bayramlar - il boyu-

mövsümlərə görə. qeyri-bərabər paylanırdı, məsələn, "*Yayın ortası-Maydyoy-şema*", "*Taxıl yığımlı bayramı*", "*Baharın ortası*" və s. Novruz Bayramı- yani "*Yeni gün*",- o baharın gəlişinin qeyd olunduğu, bahar bərabərliyi ilə bağlı peyğəmbərin bayramıdır. Zərdüşt təqvimində- hər biri 30 gündən ibarət olan- 12 aya bölünmüş, ildə- 360 gün var idi. 12 ayın hər biri və ayın 30 gününün hər biri - dini bir bayram olaraq,- qeyd edildi. *Bayram günlərində hər kəs yemək, içmək və əyləncə üçün Məbədlərə toplaşır - bu Allaha həsr olunmuş, insanları birləşdirən, yaxşı bir əməl kimi hesab olunurdu.* İslam sivilizasiyasının Azərbaycan ərazisində - orta əsrlərdə Abşeron yarımadasında, Qobustanda, Muğanda və zərdüştlərinin yaşadığı digər yerlərdə yayıldığı dövrdə, müsəlman ərəbləri, *zərdüştliyin üçlüyünə xas olan səmimi olduqlarını, yaxşı fikirlərinə, sözlərinə, işlərinə əməl etdiklərini və əməllərinə görə məsuliyyət daşdıqlarını nəzərə alaraq, onlarla sülh münasibətləri və əməkdaşlıq qurmağın xoş və məqsədəuyğun olduğunu qeyd edirdilər.*

Hər bir din insanda -öz əxlaqi prinsiplərini formalaşdırır. Burada əsas istiqamət -özünü dərk etmək, mənəvi cəhətdən təkmilləşmək, həmçinin, yaxşılıq etmək üçün güclü iradə və məqsədəçatmağı - formalaşdırmaqdır. Din də bu cəmiyyətin qurulmuş ənənələri ilə əlaqəli idi.

Zərdüşt mədəniyyətinin təsiri- bir çox qədim və antik xalqların - hind, çin, yunan və s. mədəniyyətinə təsir etdi və Böyük İskəndərin Midiyaya - Azərbaycan ərazisinə gəlişi ilə Yunan mədəniyyəti də burada yayıldı, onun əksini və təsirini bu gün də görürük. Zərdüştün dini təlimi- Avropa fəlsəfəsinə, ədəbiyyatına, ümumiyyətlə, dünya mədəniyyətinə təsir göstərdi. (Mir -Bağırzadə S.A. Azərbaycan mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair oçerklər, Bakı, - 2019, -s.43-65).

Son və mükəmməl dinlərdən biri,-Məhəmməd peyğəmbər vəsi-təsilə dünyaya göndərilən - həyatın əsas postulatlarını özündə əks etdirən, müqəddəs kitaba - Qurana əsaslanan- İslam idi. İslam dini Azərbaycanda orta əsrlərdə geniş yayılmışdır. Bu dinin təsir coğrafiyası - İspaniyadan - Çinə qədər geniş əraziləri əhatə edən- *İslam sivilizasiyasının əsası oldu. Məhəmməd peyğəmbərin fikirləri və müsəlmanların müqəddəs kitabı – Quran- orta əsrlərin sosial -*

mədəni inkişafına müsbət təsir göstərən- müsəlman sivilizasiyasının əsas ideologiyasıdır. Müsəlman mədəniyyəti- elmin mütdərəqqi inkişafına və bir çox elmi qanunlarının kəşfinə təkən verdi, eyni zamanda, Qədim Yunanıstan və Roma elmini və incəsənətini canlandırdı və onun Antik dünyası ilə- geridəqalmış, cəhalətli Avropa Orta əsrləri arasında- bir bağlayıcı oldu. İslam mədəniyyəti- İslamın birləşdirdiyi müxtəlif mədəniyyətlərin sintezi idi. Azərbaycan da bu böyük sivilizasiyanın bir parçası idi və onun inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermiş- görkəmli nümayəndələri arasında aşağıdakı adları çəkmək olar: Nizami Gəncəvi, Nasirəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli, Bəhməniyar, Sadıq bəy Əfşar, Əli Rza Abbasi Təbrizi, Seyid Yəhya Bakuvi, Əbdülqadir Marağai, Soltan Məhəmməd, Kəmaləddin Behzad, Mir Əli Təbrizi və başqaları (Mir -Bağırzadə S.A. Azərbaycan mədəniyyətin nəzəriyyəsi və tarixinə dair oşerklər, Bakı, -2019, -səh. 76-109.).

Bu **Müqəddəs Kitabda** əsas yer *-insanın əxlaq kodeksinə yer verilir*, və o onun üçün -səy göstərməli və özünü kamilləşməlidir. **Qısa formada bu düstur belə əks olunur:**

Quran, Surə4: Ayət 36

Allaha ibadət edin və Ona heç bir şeyi şərikin qoşmayın! Ata-anaya qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qonum-qonşuya, yaxın (yoldaş və) dostu, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirə (yolçulara), əlinizin altında olana (sahib olduğunuz qul və kənizlərə) yaxşılıq edin! Həqiqətən, Allah özünü bəyənənləri, lovğalıq edənləri sevməz!

Quran, Surə4, Ayət 37

O kəsləri ki, özləri xəsislik etməklə bərabər, başqalarını da xəsisliyə təhrik edir və Allahın öz lütfündən bəxş etdiyi nemətləri gizlədirlər (mütləq cəzalarına çatacaqlar). Biz (belə) kafirlər üçün alçaldıcı əzab hazırlamışıq!

Quran, Surə4, Ayət 38

Öz mallarını xalqa göstərmək (şöhrət qazanmaq) xatirinə xərcləyənləri, Allaha və axirət gününə inanmayanları da (Allah sevməz). Şeytanla yoldaşlıq edənlərin yoldaşı - necə də pisdir!

Quran, Surə4, Ayət 135

Ey iman gətirənlər! (Şahidliyiniz) sizin özünüzün, ata-ananızın, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə, ədalətdən möhkəm yapışan, Allah üçün şahidlik edən kəslər olun! (Barəsində şahidlik edəcəyiniz kəs) istər dövlətli, istər kasıb olsun, hər halda Allah onların hər ikisinə (sizdən) daha yaxındır. Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz çevirməyin! Əgər dilinizi əyib büzsəniz və ya (doğru şəhadət verməkdən, yaxud ümumən şahidlikdən) boyun qaçırırsınız, (bilin ki) Allah etdiyiniz işlərdən xəbərdardır!

Quran, Surə4, Ayət 105

(Ya Rəsulum!) Həqiqətən, Biz sənə Quranı haqq olaraq nazil etdik ki, Allahın sənə göstərdiyi (öyrətdiyi, bildirdiyi) ilə insanlar arasında hökm edəsən. Xainləri müdafiə edən (onların xeyrinə mübahisə aparan) olma!

Quran, Surə4, Ayət112

Hər kəs bir xəta və ya günah edib onu günahsız bir adamın boynuna atarsa, şübhəsiz ki, öz boynuna böhtan və açıq-aşkar günah götürmüş olar (günah üstündən günah qazanar).

Quran, Surə4, Ayət2

Yetimlərin mallarını (həddi-bülüğa çatdıqda) özlərinə verin və pisi (haramı) yaxşı ilə (halalla) dəyişdirməyin! (Yetimlərin malı sizə haram, öz malınız isə halal olduğu halda, onları bir-birilə dəyişməyin!) Onların mallarını öz mallarınıza qatıb yeməyin! Həqiqətən, bu, böyük günahdır.

Quran, Surə4, Ayət1

Allah böhtanın yayılmasını sevməz.

Haqsız yerə haqsızlığa uğramış birindən deyilsə

Rəbb hər şeyi eşidir və hər şeyi bilir!

İslam - öz zamanında təbii olaraq ərsəyə gələn, lakin yeniliylə ortaya çıxması ilə, itirilmiş və İslamla tamamlanan, bitən- bütün təkalahlı dinləri əhatə edən- çox geniş bir anlayışdır.

Quran özündə -dünyanın bütün dinləri və inanclarını birləşdirir, onlarda ümumi fikir əks olunur: İbrahim dinlərdə(yahudilik, xrisitanlıq, islam), qədim miflərdə, Zərdüştilikdə, Vedalarda, Budizimdə, Sintoizimdə və digər dinlər, inanclarda - **onlarda insanın mənəvi və rasional formalaşması ideyası açıq şəkildə əks olunur.**

nur. Quran kitabından göründüyü kimi, hər bir göndərilən qanun - zaman keçdikcə, məzmununu dəyişirdi, çünki qədim insanlara qoyulan sərt tələblər- zaman keçdikcə, zəkalarının, intellektin inkişafı ilə yumşalırdı. İnsanların müdaxiləsi nəticəsində (çünkü hər birində üstünlük təşkil edən səhf bir dünyagörüşü vardı) Müqəddəs kitablar, göndərilən əhdlər- insanlar tərəfindən -fikirlərinə və şəxsi tələblərinə uyğun olaraq -*düzəldib dəyişilirdi: baxmayaraq ki onlar - bütün ciddi qaydalara riayət etməlidilər. Nəticədə, onlar Kainatın harmoniyasını və qayda-qanunları pozurdular.:*

Quran, Surə 13, Ayət 39:

«Allah (həmin kitabdan) istədiyi şeyi məhv edər, istədiyini də sabit saxlayar (bəndələrinə aid hər hansı bir hökmü ləğv edib, başqası ilə dəyişər və ya onu olduğu kimi saxlayar).

Kitabın əsli (lövh-i-məhfuz) Onun yanındadır.»

Quran - ilk insan - Adəmdən başlayaraq, son peyğəmbər - Məhəmmədlə (VII əsr) bitən Uca Yaradanın göndərdiyi bütün dinlərin kvintessensiyası, mahiyyətidir. O-vaxtaşırı olaraq, Yer üzündə yaşayan xalqlara göndərilən qanunvericilik kitabıdır, o - insan cəmiyyətinin əxlaq kodeksi, onun hüquqi normalarıdır, bunun bunların əsasında - insan yaşayır və inkişaf edir. Onun zehni- elmdən, düşüncələri - saflığından, əxlaqın kəmilləşməsindən çıxıb əsaslanmalıdır və nəsil-dən nəsilə keçməlidir.

Hər biriniz üçün qabaqcadan -

(həyat üçün) *Nizamnamə* və (işığa tərəf) *yol* yazmışıq .

Və *əgər Rəbb istəsəydi,*

Hamınızı bir xalq edərdi,

Lakin (Öz iradəsi ilə) sizi sınağa çəkmək istəyir,

(Buna sadıq qaldığınız üçün)-

Sizə verdiyi

Yaxşılığın yaradılmasında-

Bir -birinizi qabaqlamağa çalışın,

Hamınızın dönüşü -Allahadır,

Sonra O - sizə açıq şəkildə göstərəcək-

Nədə siz fərqlənirsiniz .

(Quran, əl-Maidə 5 surəsi, yemək, ayət 49)

Quran - əsrlər boyu dəyişməməzliyi ilə xarakterizə olunur. Ərəb dilində yazılan Qurani-Kərim - klassik formaya çevrilib və öz xüsusiyyətlərini itirməyib. Kainatın bütün sərt qanunlarına və qaydalarına riayət etməklə, o - insanın düşüncələri və əməlləri ilə - ağıllı və təmiz olmağı hədəfləyən əsas fikrini itirmədi.

Azərbaycanın çoxəsrli və qədim mədəniyyətini nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində müxtəlif etnik qruplar və ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər yaşamış və zaman-zaman **onlar böyük iri sivilizasiyaların** bir hissəsi olmuşlar. Onlardan bir çoxu - müstəqil sərbəst dövlətlərə ayrıldı; Ticarət və diplomatik əlaqələr vasitəsilə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri oldu və müharibələrin mənfi təsiri ilə bir çox etnik qrupların digərlərinə qarışdı, bəziləri isə - **mədəni dəyərləri** qoruyub saxlayaraq, gələcək nəsillərə ötürdülər və Zaman və Məkanda rəşadət inkişafını əks etdirən, **etik və əxlaqi təməllərin çoxşaxəli cəhətlərini cillalayan ahəngdar bir mental birliyi meydana gətirdilər.**

Azərbaycan - milli mədəniyyətlərin, dillərin və **adət - ənənələrin inkişafı** üçün bütün şəraitini qorunub saxlanıldığı - nadir ölkələrdən biridir. **Azərbaycanda multikulturalizm ideyalarının qədim ənənələri var** və bu **fenomen**- hərtərəfli araşdırmaya layiqdir. Azərbaycan - tarixi və coğrafi olaraq, Qərblə - Şərqlə arasında yerləşir. Çox əsrlərli inkişaf sayəsində - o müxtəlif mədəniyyət qatlarını mənimsəmişdir. Və eyni zamanda, **onun özünəməxsus ənənələri var, bunları qeyd etmək lazımdır - qonaqpərvərlik, qarşılıqlı yardım, dostluq və hətta çətin vəziyyətlərdə fədakarlıq ənənələri, eləcə də ahəngdar milli -etnik münasibətləri- bu dünyanın bütün dinlərinin mənəvi əsasını təşkil edir və bu ölkədə multikulturalizm modeli olaraq, öz əksini tapır: bu - dinc yanaşı yaşamaq, Uca Tanrının göndərdiyi müqəddəs kitabların insanlarına hörmət deməkdir.**

Azərbaycanın paytaxtı - "**Bakı**"- nın -*qədim Midiya, Zərdüşt dilindən "Tanrı şəhəri"* olaraq- tərcümə edilməsi - səbəbsiz deyil. **Və bu ictimai formanın formalaşmasında və inkişafında - İslam da mühüm rol oynamışdır.**

Azərbaycan fenomeninin mühüm tərəfi - **azərbaycanlıların Şərqlin, Avropanın və bütün dünyanın digər xalqlarının mədəniyyəti-**

nin, incəsənətinin, elminin, etikasının, sosial düşüncəsinin, estetikasının formalaşmasında -oynadığı roldur.

Tarix boyu hər bir xalq- müxtəlif sahələrdə - dində, etikada, elm-də, incəsənətdə, estetikada- bəşəriyyətin aparıcı hissəsi olaraq,- genetik potensialı ilə -əvvəlcədən təyin edilmişdir. Bu baxımdan - azərbaycanlıların nadir və qiymətli xüsusiyyətləri var. Beləliklə, xalqımızın təkə öz millətinin mədəni irsinə deyil, həm də Şərq və Qərb xalqlarının elm və mədəniyyət tarixinə, xüsusilə də, etikada və estetikada - töhfə verməsi -böyük rol oynadı. Belə bir nümunə - Şeyx (elm başçıların, mütəxəssislərinin adı) Nizami Gəncəvi, Nəsir əd-Din Tusi və başqalarıdır.

AZƏRBAYCANDA PEYĞƏMBƏRLƏR:

NUH PEYĞƏMBƏR-AZƏRBAYCANDA-NUH-Cİ-VAN-DA-QƏMİQAYA İLƏ MƏSKAN SALAN ALLAHIN ELÇİSİDİR. Bibliyadakı adı “Noydur”- “Ağlamaq” mənasını verir, ərəbcə “növhə” də bu sözlə bir kökdəndir. Musəvilərin hesabına görə, Nuh Peyğəmbər Adəmin yaranmağından hesablanan tarixlə 729-cı ildə (m.ö.4490-cı il) dünyaya gəlib, 950 il yaşayıb, miladdan öncə 3540-cı ildə Naxçıvanda vəfat edib. *Sim, Xam* və *Yafəsin* atasıdır. Bu üç oğlundan - *irqlər və qövmələr* törəyib. *Yafəs* (ivritcə נֹחַ Yafət, latınca Iapheth, ərəbcə يافث Yafis, yunanca Ιάφεθ)- türklərin ulu babası sayılır. Bu məntiqlə, ilkin türklərin Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsindən çıxdığını deməyə tam haqqımız var. Naxçıvanda Nuh Peyğəmbərin məqbərəsi yerləşir.

ZƏRDÜŞT(İBRAHİM) PEYĞƏMBƏR-AZƏRİLƏR QƏBİLƏ-SİNDƏNDİR (ATASI AZƏR)(QURANI-KƏRİMDƏ:6 SURƏ AL-ANAM,74 AYƏT;21 SURƏ,ƏNBIYƏ,53-57 AYƏLƏR; 19 SURƏ,MƏRYƏM,42 -48 AYƏLƏR, 26 SURƏ “ŞÜARA” 69-82 AYƏLƏR) – MİDİYA,MUĞAN,ALBANIYA,QOBUSTAN,SURAXANI, BAKI ŞƏHƏRLƏRİNDƏ ZƏRDÜŞT İBADƏTGAHLARIN YA-YILMASI VƏ MƏRKƏZİ OLUB.

XIZIR PEYĞƏMBƏR-MƏSKANI-XIZIR (BEŞBARMAQ) DAĞ-LARI, XƏZƏR DƏNİZİ; TÜRKDİLLİ XƏZƏRİLƏR TAYFASI ONUN ADI VƏ MƏSKAN SALAN YERİ İLƏ BAĞLIDIR-ONLARIN PEYĞƏMBƏRİDİR ; QURANI-KƏRİMDƏ (27 SURƏ,NƏML,40 AYƏ, 18 SURƏ,KƏHF,60 -92 AYƏLƏR) ONDAN BƏHS EDİLİR

MUSA PEYĞƏMBƏR - XIZIR PEYĞƏMBƏRƏ GÖRƏ VƏ MÜDRÜKLİYİ ÖYRƏNMƏK ÜCÜN AZRƏBAYCANA-XIRIZ DAĞA GƏLİR. Qurani –Kərim,Surə 18: Ayətlər 60-82.

ZÜLQƏRNAYN(MAKEDONIALI İSKƏNDƏR)-XIZIR PEYĞƏMBƏRƏ GÖRƏ AZRƏBAYCANA-XIRIZ DAĞA, HƏMÇİNİN ÖLMƏZ SU- İÇMƏK ÜCÜN GƏLİR.

CƏRCİS PEYĞƏMBƏR(MÜQƏDDƏS GEORGİY)(KAPADOKİYADA DOĞULUB)-BEYLAQANA-ALBANIYAYA GƏLİR VƏ BURADA VƏFAT EDİR.PEYĞƏMBƏRİN BEYLAQANDA

MƏQBƏRƏSİ MÖVCUDDUR.

İDRİS PEYĞƏMBƏR(MİSİRİN MEMFİS ŞƏHƏRİNDƏ ANADAN OLUB)-O 188 ŞƏHƏR SALIB,ASTRONOMİYA,ASTROLOGİYANI BİLİB. O BAKIDA ZODİAK SİSTEMİNİ TƏRTİB EDİB (İsveç alimi Karl Qotlib Şvarts (1757-1824) “Le Zodiaque” (“Zodiak”) adlı traktatını Parisdə iki dəfə: 1807-1809-cu illər arası nəşr etdirib. Onun qənaətinə görə, bürcələr vahid kompleks kimi 40-cı Şimal en dairəsində yerləşən **Xəzər sahilində, Bakıda müşahidəçi astronom** tərəfindən miladdan öncə2800- 1400-ci illərdə sistemə salınıb. O vaxt Bakıdan bürcələr necə görünübse, ən qədim ulduz xəritəsində də elə çəkilib. Müxtəlif baxış nöqtələrindən fincanın ağız ilə tam dairə, ellips və ya düz xətt kimi də görünə bilər. Qeydə alınmış qədim ulduzların yerdüzümü, Yer kürəsinin başqa yerindən yox, məhz bizim ərazidən elə görünüb.

(QURANİ-KƏRİM,19 SURƏ,MƏRYAM,56-57 AYƏLƏR): “**Kitabda (Qur’anda) İdrisi də yad et! O, həqiqətən, büsbütün doğru danışan kimsə (siddiq) - bir peyğəmbər idi. Biz onu yüksək bir məqama (Cənnətə, yaxud dördüncü göyə) qaldırdıq.**”

İLYAS PEYĞƏMBƏR-Türk xalqlarının **Əlləz** adlandırdıqları Peyğəmbərin Bibliyadakı adı **İlyadır**, ərəblərdə ona **İlyas** deyilir. Süleyman Peyğəmbər dünyasını dəyişəndən sonra, dövləti İuda və İsrail adlı iki qismə parçalanır. İnsanlar Musa Peyğəmbərin gətirdiyi dini unudub bütprəstliyə doğru gedən vaxt onlara İlyas Peyğəmbər göndərilir. Bir Peyğəmbər kimi miladdan öncə 874- 841-ci illərdə 33 il fəaliyyətdə olmuşdu. “El yatıb Əlləz qalxıb” el misalında elin dərdsini çəkən Peyğəmbərin fəaliyyəti işıqlanıb. Əvvəllər Xızı, indi Siyəzən bölgəsinində qədimlərdə bir olmuş iki kənd bu Peyğəmbərin adını daşıyır. Yuxarı Əlləz və Yanıq Əlləz kəndləri bu kəndin qədimliyindən xəbər verir. Çox təəssüf ki, rəsmi sənədlərdə kəndin adı bir “I” hərflə yazılır. Bu kənddə yerləşən bulaqların yeraltı mərtəbəli meyarlıq həlli başqa heç bir yerdə rast gəlinmir Kəndin koordinatları: 40°57'45" şm. e.48°57'54" ş. u. və 40°57'45" şm. e. 48°57'54" ş. u. Saat qurşağı: UTC+04:00

*Qurbansoy F.*Azərbaycana göndərilən peyğəmbərlər.Monoqrafiya.-Bakı,2017,-S.126

MÜQƏDDƏS SƏMAVİ KİTABLAR:

ZABUR- DAVUD PEYĞƏMBƏRƏ ALLAH TƏRƏFİNDƏN GÖNDƏRİLMİŞDİR(DİNİ ƏSATİRƏ GÖRƏ)
TÖVRAT- MUSA PEYĞƏMBƏRƏ AİD EDİLİR VƏ YAHUDİ-LƏRİN DİNİ KİTABI SAYILIR
İNCİL/BİBLİYA-İSA PEYĞƏMBƏRİN ADI İLƏ BAĞLIDIR VƏ XRİSTİANLIĞIN DİNİ KİTABIDIR
QURANI-KƏRİM-İSLAM («İSLAM»-ƏRƏB.DİLİNDƏ “SÜLH” DEMƏKDİR) DİNİN KİTABIDIR. MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRƏ ALLAH TƏRƏFİNDƏN NAZİL OLMUŞDUR. O AXIRINCI QANUNVERİCİ PEYĞƏMBƏR İDİ. QURANI-KƏRİM –İNSANLARIN KAMİLLƏŞMƏSİNDƏ BÜTÜN MÜQƏDDƏS KİTABLARININ MƏCMUASI VƏ NƏTİCƏSİDİR.

Avesta- inək dərilərinə yazılmış,Azəri qəbiləsindən olmuş Zərdüşt/İbrahim (Avraam) peyğəmbərə verilmiş və yazılmış qədim Midiya müqəddəs kitabıdır - Azərbaycan, İran ərazisinə yayılmışdır.
Vedalar - hinduizmin müqəddəs kitabıdır. Vedalar - dünyanın ən qədim müqəddəs kitablarından, dinlərindən biridir, ilk hissəsi- eramızdan əvvəl XVI əsrdə yazılmışdır.
Pali qanunu- Buddistlərin müqəddəs kitabıdır.Tripitakanın yaranma tarixi, eramızdan əvvəl VI əsrdə, Buddha Şakyamuni'nin parinirvanaya çatmasından sonra başlamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Джафарзаде И.М.Наскальные изображения Гобустана. Труды института истории АНАЗ ССР, Баку,-1958.
2. Джафарзаде И.М.Наскальные изображения Гобустана. Сб. «Археологические исследования в Азербайджане», Баку,-1965.
3. Мурадова Ф.Б. Гобустан в эпоху бронзы (на азерб.яз.), Баку, -1979.

4. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Баку, Элм, -1991.
5. Рустамов Дж., Мурадова Ф.М. Петроглифы Гобустана (на азерб.яз). Баку,- 2003.
6. Тур Хейердал.Scandinavian Ancestry Tracing Roots to Azerbaijan//журнал «Azerbaijan International»-2000.
7. Вели Алиев.Духовный мир конных и лодочных охотников эпохи бронзы Азербайджана// журнал«İrs»
8. Christer Sundberg/Gobustan rock art//Word Heritage Site.
9. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи.. пер. с англ. И.М.Стеблин-Каменский, М..Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1988, 303С.
- 10.Маковельский А.О.Авеста. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1960.
- 11.Ахундов Д.А.Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Б., -Азернешр, 1986, 311С.
- 12.Касумова С.Ю.Азербайджан в III-VII веках.Баку,-1992.
- 13.Ямпольский З.И.Древняя АлбанияII-I вв ло н.э.-Баку,-1962.
- 14.АшурбейлиС.Б.Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.), Баку,- 1964.
- 15.Ашурбейли С.Б. История города Баку. Азернешр, -1992.
- 16.Гусейнов Р.А.Вердиева Х.Ю.история Азербайджана, Баку, Изд-во «Озан»,-2000.
- 17.Джафарзаде И.М. Древнелатинская надпись у подошвы горы Бёюкдаш. «ДАН Азерб. ССР», т.IV, Баку,- 1948, №7.
18. Firdovsi Ə. Şahnamə, 2 cild, Bakı, "Nurlar", -2009.
19. Образ Искендера Зулькарнайна, -М., изд-во МГУ, 1991.
20. Плутарх, Избранные жизнеописания в 2-х томах, том II, М., «Правда», 1990 г.
21. Низами Гянджеви. Искендернаме. -Баку. -Т.2.
- 22.Файзулла Бойназаров. Образ Искендера Зулькарнайна, - М., изд-во МГУ,1991.
- 23.Коран.Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой,Каир,1997/
24. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqların orta əsr mənəvi mədəniyyəti,-Bakı,-Elm,-1985,-216 с.

25. Коран, перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой, Каир, 1997, С.799.
26. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Б.,-Азернешр, 1986, 311 С.
27. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.), Баку, -1964.
28. Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия, Б.,-Азернешр, 1990
29. Гумилёв Л.Н. Открытие Хазарии, М.,-Рольф, 2001
30. Джамаладдин Абульфатух Рази, Комментарий. Рух аль-джанан том 6. Тегеран, 1973
31. Маджма аль-Баян фи тафсир аль-Кур'ан, -шейх Али аль-Фадл аль -Хусейн аль-Табарси. Дар ихья ат-турас аль-'араби, Бейрут, Ливан, том 1, 1960
31. Значение и смысл Корана, том 1, 2, 3. Бавария, 1999
33. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Бешбармаг>
34. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Хидр>
35. Firudin Qurbansoy. Azərbaycana göndərilən peyğəmbərlər, monografiya, Bakı, F.-Q., -2017, S.128.
36. Quranı-Kərim, Qeyd və şərhlər, ərəb dilindən tərcümə: Ziya Bunyadov, Vasim Məmmədəliyev, -Bakı, Azər nəşr-1991, S.721
37. Мир-Багирзаде С.А. Очерки по теории и истории культуры Азербайджана, Баку, -2019, -272 с.
38. Мир-Багирзаде С.А. Культура исламской цивилизации (Средние века), -Баку, -Элм, -2011, -250 С.
39. Mir-Bağırzadə S. Kulturologiya: Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, -Bakı, -2020, -S.70

5. ETİKET \ ƏDƏB ANLAYIŞI

Etiket/ədab-etikanın xarici ifadəsi və onun praktik təcəssümüdür. **Etiket/Ədab- müəyyən bir cəmiyyətdə qəbul edilən- evdə, işdə, nəqliyyatda- insanlar üçün bir növ gözəl davranış kodeksi və davranış qaydalarıdır.** **Etiket(ədab-** müəyyən yerlərdə və situasiyalarda ifadə olunan konkret olaraq təbiiq olunan bir etik cəhətdir, aspektdir

"Etiket" sözü - «etiquette»-fransız dilindən gələn sözdür. O ilk dəfə kral Lüdovik XIV tərəfindən gündəlik həyatda -qonaqları qəbul etmək davranışını- meydana çıxartdı, burada kral ziyafətlərində qonaqlara davranış qaydaları olan- kartlar (etiketlər) verildi və "etiket" sözü kartın adından gəldi.

Fərqli xalqlar, mədəniyyətlər arasında etiket qaydaları - fərqlidir, və bəzən bir -birinə ziddir: yəni, bir mədəniyyət daxilində eyni hərəkət- müsbət, digər mədəniyyət daxilində isə -mənfi qiymətləndirilir. Buna görə də, müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün təkcə ölkənin dilini deyil, həm də mədəniyyət dilini, etiket(ədab) dilini bilmək lazımdır.

Qədim dövrlərdən bəri insanlar həyatlarını asanlaşdırmaq üçün müəyyən davranış qaydalarına və normalarına riayət etmək məcburiyyətində qalmışlar. Bəlkə də bunlar(bu qaydalar) olmadan İbtidai ictimai quruluşunda yaşamaq mümkün deyildi.

Etiket(Ədab) haqqında ən qədim məlumat -təxminən 5 min illik zamanı əhatə edir.

Qədim Şumer (Sumer) ədəbi mətnlərində və Şumerlərə (Sumerlərə) görə- tanrıların insana miras qoyduğu - **ilk davranış qaydaları** ortaya qoyulmuşdur, buna görə də onlara ciddi riayət edilməlidir.

Qədim Azərbaycanın həyatının və əxlaqi dəyərlərinin əsasını- harmonik tərbiyə və mentalitetin əsas özəyi olan - ahəngdar üçlüyə: yaxşı düşüncələrə, xoş sözlərə, yaxşı hərəkətlərə,- əsaslanan müqəddəs kitab "Avesta" təşkil edirdi.

Qədim Misir, Roma əlyazmalarında, Homerin "Odissey" əsərində müxtəlif həyat vəziyyətlərində insan davranış qaydalarından bəhs edilir. Bu zamanlarda - yuxarı və aşağı təbəqələr, ağalar və qullar, böyük və kiçik, kişi və qadın münasibətləri ciddi şəkildə tənzimləndirdi. Bu qaydaların pozulması -ağır nəticələrə gətirib çıxarırdı:

yalnız öz istəklərinə əsaslanan hərəkətlər -xəyanət kimi qəbul olunurdu və bununla da insanı - qəbiləsindən, cəmiyyətindən xaric etməli idilər. Qədim *İskandinav ədəbi abidəsi "Edda"* -da yalnız masadakı davranışların ətraflı təsviri deyil, həm də tost demək qaydaları da var idi. Masadakı davranış mədəniyyətindən qədim **Roma şairi Ovidiyinin "Sevgi Sənəti"** əsərində bəhs edilir.

Qəbul edilmiş davranış normalarının kodeksi - cəmiyyətin inkişaf tendensiyalarını əks etdirir: həyat tərzi, insanların dünyagörüşü, sinif fərqləri. ***Zaman keçdikcə nəinki məişət, həm də siyasi, diplomatik etiketi(ədəbi) ortaya çıxdı.*** O-cəmiyyətin xarici həyatını, digər dövlətlərlə münasibətlərini tənzimləyirdi.

Siyasi və ya diplomatik etiketin ortaya çıxmasının ilk sübutu, gümüş plastinada|qabda həkk olunmuş yazılı bir sülh müqaviləsidir. Bu - qədim Misir və Hettlər arasında tarixən sənədləşdirilmiş ***ilk sülh müqaviləsidir.*** 10 noyabr 1259 -cu ildə Misir fiyonu II Ramses və Hett kralı III Hattusil tərəfindən bağlandı. Misirlilərin müharibəni uduzmasına baxmayaraq, III Hattusilin müttəfiqinin Misirdə olması faydalı idi və buna görə də sülh müqaviləsi imzaladı.

Beləliklə, ***diplomatik (siyasi) etiket|ədəb*** -bütün digər etiket növlərindən əvvəl ortaya çıxdı. **Qədim Misirdə** -dövlətlərarası münasibətlərə böyük əhəmiyyət verilirdi. Müzakirələr- çoxlu qaydalara və mürəkkəb rituallara uyğun olaraq,təntənəli bir şəraitdə keçirilirdi. Zaman keçdikcə səfirlər meydana çıxdı . **Səfirlər- hökumət, dövlətin digər ölkələrdəki nümayəndələri idi.**

Qədim Yunanstanda səfirlər- nümayəndəlik missiyasını ifadə edən- xüsusi əl-dəmir əsasını tuturdular -o- "Hermes -dəmir əsası" adlanırdı. Dəfnə ilə dolanan dəmir əsanın yuxarı hissəsində -manevr və hərəkətliliyi ifadə edən- quş qanadları bağlanırdı. Səfirlər- beynəlxalq etiket(ədəb) qaydaları üzrə mütəxəssislər idilər, çox vaxt danışıqların taleyi - onların siyasi vəziyyəti və müəyyən bir ölkədə qəbul edilmiş qaydaları bilməsindən asılı idi.

Vətən sevgisini tərənnüm edən və bunun üçün canını verməyə hazır olan şəxslər ***yunanlar*** -ağıl, güc və gözəlliyə üstünlük edirdilər.

Adi günlərdə- təmkinli olmaq, bayramlarda -azad olmaq və döyüşdə- qəzəblənmək -***Yunan davranışının*** ən çox qiymətləndirilən formaları idi.

Qədim Romada siyasi etiket daha da inkişaf etmişdi. Məsələn, Romadakı xarici səfirlərin qəbulu şərəfinə- bayramlar keçirilirdi və onlar yola düşəndə hər iki tərəf mübadilə formada hədiyyə edirdi.

Qədim Roma,- Yunan mədəniyyətini əsas götürsə də, ictimai və sosial şərtlərinə görə ehtiyacları, əxlaqi və estetik normaları ilə açıq şəkildə uyğunsuzluğa rast gəlmək olurdu . Və bu, etiketdə əks olunurdu: davranışdakı səbirsizlik, hisslərin təzahürü, paltarlarda və şənliklərdə cah-calalla,təmtaraqla məclisi ələ almaq,fəth etmək istəyirdilər.

Orta əsrlər- bütün hallar üçün - məsləhət və nəsihət verən risalələrlə, traktatlarla zəngin idi. Davranış haqqında risalələrdə hər bir tərbiyyəli adamlardan -nəzakətli və ədəbli olmağı tələb olunurdu.

Orta əsrlərdə, xüsusilə də **İslam Şərqində**- kanonik etiket-ədəb xüsusi qeyd olunurdu. Burada "**ədəb**" *mədəniyyətinin sahibi - yalnız yüksək əxlaqlı, mənəvi, ahəngdar inkişaf etmiş bir insan deyildi, o ümumiyyətlə, böyük bir sistem olaraq -elmin müxtəlif sahələrində bütün biliklərə sahib olan, hərtərəfli inkişaf etmiş bir insanın formalaşması idi.* **İslam ədəbiyyatı (ədəb)** - ədəbiyyat elmi (elme **ədəb**) olaraq,- sistemləşdirilmiş fənlərdən və etik normalardan məlumat toplusu idi. Bu biliklər - *saray katibinə* -müvafiq sənəd və ya məktub tərtib etmək qabiliyyətində xəlifə və ya sultanın əyanları arasında- fərqlənmək imkanı verirdi.

Əsas məqsəd - layiqli saray adamları yetişdirmək idi. Və buna görə də **ədib-(yazıçı, yazar)** saray üçün tələb olunan tərbiyyə - səviyyəsinə asılı olmayaraq, həm də keyfiyyətlərə və biliklərə malik olmalıdı. Bu biliklər - onun qabiliyyətlərinə görə- hökmdarın xidmətində daha yüksək bir vəzifəyə çatmağa imkan verəcəkdir.

Ərəb, Fars, Türk, Azərbaycan, Hind-fərqli dillərdə təqdim olunan İslam ədəbiyyatı,- İslam fəlsəfəsini tərənnüm edən -həyat müxtəliflik və nikbinlik mənbəyindən qidalanırdı. Bu ədəbiyyatın hər tərəfində - üslubda, vasitələrdə, məzmununda, formasında və etik ənənələrdə - Quranın təsiri hiss olunurdu. **Hələ "ədəb", "etiket" sözünü bilməyən vaxtda, ilk saray mərasimi- Şərqdə yaradıldı. Avropalılar isə - Şərq nəzakət kodeksi anlamaqda hələ də çətinlik çəkirdilər.**

Yapon ədəb(etiket) qaydaları. Yapon etiketi,-sınıf bölünmələrinin ən mürəkkəb iyerarxiyası olan-təbəqə bölünməsi - çoxəsrlik ənənələrdən qaynaqlanır. Yapon ədəbiyyatı- həddindən artıq incəlik tə-

ləb edir və həmsöhbətini xoşagəlməyən vəziyyətə salmamaq üçün - diqqətli olmağa əsaslanır. Ancaq Şərq - təkcə Yaponiya deyil. Qədim Çinin sakinləri cəmiyyətdə necə davranacaqlarını da bildirdilər. **Qədim Çin etikətinin/ədəbinin** -30 mindən çox mərasimi var idi.

Müasir etiket\ədəb- qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər demək olar ki, bütün xalqların adət və ənənələrini mirasını mənimsəmişdir. Hər bir ölkənin xalqı- ölkənin sosial sisteminə, tarixi inkişafının xüsusiyyətlərinə görə, etikada öz dəyişikliklərini edir.

Ədəb\etiket normalarının,- əxlaq normalarından fərqli olaraq, - şərti olduğunu, insanların davranışlarında -ümumiyyətlə qəbul edilən və edilməyən şeylər haqqında yazılmamış bir müqavilə formasında olduqlarını unutmamaq olmaz. Hər bir mədəni insan- yalnız əsas ədəb \etiket qaydalarını bilməli və onlara riayət etməməli, həm də müəyyən qarşılıqlı münasibət normalarına ehtiyac olduğunu anlamalıdır. Cəmiyyətdə özünü düzgün aparmaq bacarığı çox vacibdir: o əlaqələrin qurulmasını asanlaşdırır, qarşılıqlı anlaşmanı təşviq edir və yaxşı münasibətlər yaradır.

21 NOYABR - DÜNYAVİ SALAMLAMA GÜNÜDÜR

Bir çox bayramlar arasında özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə digərlərindən fərqlənən bir bayram var. Bu bayram- hər il noyabrın 21-də qeyd olunan- salamlama bayramıdır.

Amerikanın Nebraska ştatından olan -Maykl və Brayan MakKormak qardaşları 1973 -cü ildə-bütün dünya xalqlarının yaxınlaşmasının və dostluğunun əlaməti olaraq- bu bayram - oyununu icad etdilər. Bu bayramda dünyanın 140 -dan çox ölkəsi iştirak edir. Bu- çox sadə və eyni zamanda çox maraqlı və demək olar ki, fəlsəfi bir bayramdır. Onun fəlsəfəsi o qədər də mürəkkəb deyil və bu gün dostlarınıza və sadəcə yad insanlara xoş əhval -ruhiyyənizin bir hissəsini çatdırmağa birləşirsiniz.

Salamlama ədəbi\etiketi qədim zamanlardan bəri mövcuddur. Həqiqətən, görüşərkən- insanın, bu və ya digər qəbilə yoldaşının sizə tərəf gedən - necə dəyər,qiymət verən və ya, əlində bir daş gizlətməsinin necə olduğunu bilməsi -çox vacib idi.

Məlumdur ki, salamlama - insan münasibətlərinin vacib bir hissəsidir. İlk jest və sözlərlə diqqətli bir insan həmişə başqasının niyyətini qabaqcadan proqnozlaşdırmağa bilər. Salamlama ritualı müxtəlif xalqlarda sonsuz dərəcədə müxtəlifdir.

Əl sıxmağın qədim mənası - həmsöhbətə yaxşı və sülh niyyətli olduğumuzu göstərməkdir - yəni,mənim əlimdə silahım yoxdur. Ancaq Melanezya arxipelaqının bəzi ölkələrində heç bir halda görüşəndə gülümsəmək lazım deyil, çünki gülümsəmək - iradəsiz bir təbəssümdür və bu onlarda- aqressiya, təcavüz deməkdir. Onlar görüşəndə - qucaqlaşmaq adəti ilə bir birini salamlayırlar.

Avropada və Yeni Qvineyada qaşların "uçması" ilə bir -birindən uzaq məsafədə salamlama adəti geniş yayılmışdır - hər iki qaş - eyni vaxtda qalxır, yuxarı uçar. Avropada bu jest- yalnız yaxşı dostlarla və qohumlarla -görüşmək,salmlamaq deməkdir, Yeni Qvineyada isə o əcnəbilərlə salamlamaq üçün istifadə olunur.

Səhralarda yaşayan Tuareq qəbiləsinin nümayəndələri qədim zamanlarda bu çürə qarşılandı: Salamlama iki adamın bir -birindən hələ yüz metr aralıda olanda başlanırdı və bəzən yarım saat davam edirdi; tuareqlər əyilib, müxtəlif hərəkətlər edirdilər ...

İndiki vaxtda bu adətlərin bir çoxu mənasız görünə bilər. Amma onların öz tarixi və öz motivləri var. Əksər Avropa xalqları üçün görüşərkən - əl sıxmaq və ya nəzakətlə başınızı yelləmək və ya əlinizi qaldırmaq adəti var. Yeri gəlmişkən, bunun qədim bir mənası var idi: köhnə bir inanca görə, həmsöhbətlə əlaqədar olaraq, əlləri yuxarı qaldırır-, və bu məna- dünyanın bütün yaxşı qüvvələrinin oyanmasının mənasını verir, yəni ən iddiasız jestlə ona hər şeydə- uğurlar arzular. .

Fransızlar görüşəndə deyirlər: "Comment ca va" - tərcümədə: "Necə gedirsiniz?" İtalyanlar bir -birlərini "Come sta" sözləri ilə salamlayırlar, yəni: "Necə ayağ üstə durursan?" Ərəblər salamlayanda deyillər: "Salam aley -kum" - yəni "Sülh olsun başın üstündə!"; İngilislər isə soruşur: «How do you do?» - yəni "İşlərin necə gedir? Necəsən?" Hindistanda səhər saatlarında sizdən soruşa bilərlər: "Ağcaqanadlar bu gecə sizi çox narahat etməyiblər?" Türkiyədə salamlama və yaxşı münasibət əlaməti olaraq- sağ əlini - ürəklərinə(ürək tərəfə) qoyurlar.

Aydın ki, müxtəlif xalqlardan olan insanlar salamlamalarında həyatlarında ən vacib olanı vurğulayırlar. Ruslar üçün – sağlamlığı- mızdan bəhs edilir: «Здравствуй!»("Zravstvuy") sözü- "Sağlam ol!,Sağlam yaşa" - deməkdir. İngilislər və Amerikalılar üçün -o işdir. İtalyanlar üçün - sabitlik, amma fransızlar üçün, əksinə - dəyişiklikdir. Ərəblər üçün, eləcə də bəzi Afrika xalqları üçün- sülhdür.

Qədim vaxtlarda Avropada- nəcib insanlar -zadəganlar idi - papaqlarını çıxarıb - bir -birlərinə baş əyməsi - adət idi. Çox gözəl və romantik bir adət idi! Ancaq bu, sadəcə zərif,eleqant bir ritual deyil. Salamlama tərzi - papağın əl hərəkətləri ilə, bir zadəgan dünyasındakı zadəganlardan və mövqelərdən, hətta rütbə və imtiyazlarından bəhs edirdi. Beləliklə, zadəganlar- cəmiyyətdə hansı yer tutduqlarını bir -birlərinə göstərirlər. Sonradan bu salamlama daha asan oldu. Kişilər papağı qaldıraraq, başlarını yüngülcə tərpədən, bir-birlərini salamlamağa başladılar. Və indi papaqlar- nadir hallarda geyilir. Və bir-birinə salam verərkən, papağını çıxardmaq- cəngavərlik dövründən bizə gəldi, iki cəngavər bir -birilə salamlamanda, dəbilqəsinin üstünü qaldırırdı və ya hətta üzlərini açmaq üçün - çıxardırdı. Bu yolla səmimiyyət və niyyət təmizliyi nümayiş etdirirdilər.

Azərbaycanlılar həmişə dost və qonaqpərvər insanlar olublar və qalırlar. Çoxlarının, açıq -aydın, salamlama bayramı haqqında heç bir təsəvvürü yoxdur. Ancaq buna baxmayaraq, görüşdükləri zamanı, Qafqazda adət olduğu kimi, bir-birlərinə gülümsəyirlər və daim işlər, sevdiklərinin rifahı haqqında soruşurlar, və sonra- uğurlar, ən yaxşı arzularını diləyirlər. Bu materialı oxuduqdan sonra bu bayramdan xəbəri olmayan hər kəsin iştirak etməsini istərdik.

Axı bu gün hamımız xoş sözlərə və dost dəstəyinə ehtiyac duyuruq. Bu fürsətdən istifadə edərək yaxınlarınıza, tanışlarınıza və xoş yad insanlara bir daha sağlamlıq və yaxşı əhval -ruhiyyə diləyin. Gəlin bir -birimizə xoş sözlər, komplimentlər, gözəl sözlər deyək və ətrafınızdakı insanların üzlərinin necə işıqlanacağını görəcəksiniz.

Tətbiqi etika

SİZ EVİNİZƏ QONAQLARI DƏVƏT EDİRSİZ

Qonaqların Sizin evinizdə özünü yaxşı hiss etməsi üçün -ev sahibi necə davranmalıdır?

Hər şeydən əvvəl - ev sahibi dost olmalıdır. Qonağı qarşılamaq üçün üst paltar soyunmasına kömək edin, otağa dəvət edin, ona vaxtınızı həsr ediniz və xoş, sevincli gün keçirdiz.

Yalnız dostlarınıza nə edəcəyinizi deyil, həm də onları - necə və nə ilə maraqlandırmalısınız, - onu əvvəlcədən düşünməlisiniz. Qonaqlarınızı yaxşı qarşılamaq üçün, onlara böyük və mənalı vaxt ayırmalısınız.

Onlarla Nəzakətli olmalısınız. Ev sahibi - qonağın təsadüfən etdiyi səhvləri - görməməli, onun üçün xoş olmayan bir mövzuda söhbətə başlamamalı, ev sahibinin yaxşı kimi görünəcəyi və qonağın əlverişsiz olacağı -bu cür oyunlar və əyləncələr təşkil etməməlidir.

Ev sahibi səviyyəli və nəzakətli olmalı, qonaqlara pis əhval - ruhiyyə və ya heç bir şeydən narazılıq göstərməməlidir.

6-7 ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN ETİKASININ ƏSASLARI

6.ŞƏRQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN ETİKASININ ƏSASLARI

NƏSİRƏDDİN TUSİ VƏ ONUN ƏSƏRİ "ƏXLAQİ-NASİRİ"

Böyük alim və mütəfəkkir -Nəsirəddin Tusinin irsi- zəngin, çoxşaxəlidir və müxtəlif elm sahələrini əhatə edir: fəlsəfə, siyasət, etika, ilahiyyat, hüquqşünaslıq, məntiq, psixologiya, iqtisadiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, fizika, astronomiya, riyaziyyat, trigonometriya, həndəsə, coğrafiya və bir çox digər elmlər. O bir çox dəyərli elmi əsərlər yazmışdır: "Əxlaqi-Nasiri ", "Bağdadın tarixi", "İşığın əks olunması və qırılması haqqında risalə", "Evklidın optikası", " Göy qurşağı öyrənilməsi haqqında risalə", Qiymətli daşlar haqqında kitab", "Tibb qanunları ", " Dövlət maliyyəsi haqqında risalə", "Xoşbəxt günlərin seçilməsi "(astrologiya)," İlhanilərin astronomik cədvəlləri " – bu əsər dörd hissədən ibarətdir və onun sayasında alimin adı dünya astronomiyası tarixinə daxil oldu .

Nəsirəddin Tusi ilk təhsilini atasından, sonra o dövrün məşhur müəllimi- Fəridəddin Damaddan almış, ondan ilahiyyatın, yunan fəlsəfəsinin, hind müdrikliyinin, fars, ərəb mədəniyyətinin əsaslarını öyrənmiş və Azərbaycan incəsənəti ilə tanış olmuşdur. Fəridəddin Damad sərbəst düşünən Sədrəddin Saraxsinin tələbəsi idi, o da - Gilaninin tələbəsi idi, o isə -məşhur filosof və astroloq Əbu Abbas Loğarnidən biliklərini topluyub, o isə - "Şərq Aristoteli" adlanan Azərbaycanlı alimi və filosofu Bəhməniyardan bilikləri alıb və o da öz növbəsində- öz biliyini İbn Sinadan almışdı. Bu dəyərli müəllimlər silsiləsindən olan Nəsir əd-Din Tusi də bu dəyərli dərin biliklərin sahibi oldu.

Nəsirəddin Tusi - Alamut qalasında İsmaili hökmdarı Rükəddinin müşaviri təyin edildi. Qalanın mühasirəsi zamanı alimi yüksək qiymətləndirən və onu özünün müşaviri edən Moqol(Muğal) hökmdarı Hülaki - Rükəddinə təslim olmağa təklif etdi. Bir çox tarixi mənbəyə görə, Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi Nasiri" əsərini İsmaililələrin hökmdarı Mohtəşmə həsr edir.

"Əxlaqi Nasiri" tədqiqatının girişində müəllif özünü Nəsirəddin Tusi kimi adlandırmır, o sadələşdirilmiş formada özünü təqdim edir - *Nasir Tusi*. Bu əsər çox əhəmiyyətlidir və siyasət, iqtisadiyyat, sosial elm, fəlsəfə, təhsil, etika və tərbiyə baxımından nəzərdən keçirilir. Əsrlər keçsə də, aktuallığını və əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamışdır.

Fars dilində yazılmış "Əxlaqi Nasiri" kitabı "Giriş və kitabın yazılma səbəbləri", " İlk qeydləri və elmlərin təsnifatları" və 3 məqalədən ibarətdir. **Birinci məqalə** 2 hissədən, 17 fəsildən; **2-ci məqalə** - 5 fəsildən; **3-cü məqalə** - 8 fəsildən ibarətdir. Cəmi - əsər: 3 məqalədən(hissədən), 30 fəsildən ibarətdir, burada müəllifin fəlsəfi, əxlaqi, sosial və siyasi baxışları əks olunub . Bu əsər 3 dəfə yenidən işlənmiş və dəyişdirilmişdir (1-ci - 1232-33 illərdə Möhtəşəmin təsiri altında ona bir ithaf yazılmışdır; 2-ci - 1254-55 illərdə - Hülaki və Moğolların hakimiyyəti gəlişindən sonra: 3-cü - 1272 -1273 illərdə - Əbdül Əziz Nişapurinin xahişindən sonra).

Əbu Əli Miskavehinin "At-Tahara", "Xoşbəxtlik dərəcəsi", "Uşaqların tərbiyəsi" kimi bir çox mənbədən istifadə etmiş, eyni zamanda o etikaya və fəlsəfəyə aid ərəb, fars, yunan dillərində yazılmış müxtəlif müəlliflərin əsərlərdən bəhrələnmiş: Platon(Əflatun),Aristotel (Arastun), İbn Sina, Qəzali, əl-Biruni, hikmətlə dolu dastanlar və folklor: "Kalila və Dimna", "Ərdaşir Babekan", "Ənu-Şirəvanın vəsiyyətləri", həmçinin təhsil, siyasət və dövlət haqqında kitablar - "Siyasətnamə", "Mərabannamə" ; Yaxın və Orta Şərqi ənənələri və dünyagörüşü ilə birlikdə öz orijinal düşüncələrini də burada əks etdirmişdir. Nəsirəddin Tusi -peyğəmbərlərin, filosofların, hökmdarların, liderlərin, idarəçilərin, müəllimlərin nümunəsinə əsaslanaraq gənc nəslin ruhunu tərbiyə etmişdir. Gənc nəslin tərbiyəsində *nəzəriyyə, təcrübə və elmi praktikanın üçlüyünü* - əsərində vurğulayırdı. Müəllifin fars dilinin təqdimatında çətin olmasına baxmayaraq, təriflər konkret, əlçatan və başa düşülən idi.

"Əxlaqi-Nasiri"-nin əsas mövzusu - "əməli(praktik) hikmət"dir. Müəllif bu mövzunu "*Əxlaqın Təmizlənməsi*" (*Əxlaqın Saflığı*), "*Evdarlığının kamilliyi*" (*Ailəyə rəhbərlik etməsi*) və "*Ölkə İdarəetmə Qaydaları*" (*Ölkə İdarəetmə Siyasəti*) başlıqları altında 3 əsas

bölmədə əhatə edilmişdir. Ümumiyyətlə, kitab ön söz, 3 məqalə və xülasədən ibarətdir.

Üçüncü fəsil - ailə yaratmaq siyasətindən bəhs edir. Müəllifə görə, evliliyin əsas səbəbi " ailəni qorumaq və nəsil artırmaq"dır. Dindar(mömin) qadını (yaxşı həyat yoldaşı) ev idarəçiliyində ərinin köməkçisi, yoxluğunda isə- idarə işlərində müavin hesab edirdi. N. Tusi- qadını idarə etməyin 3 əsas yolunu təklif edir:

- Kişi - qadına münasibətdə sərt və müdrik olmalıdır;
- Kişi - qadına sevgi ilə yanaşmalıdır;
- Kişi- evdə qadını üçün məşqulluq təşkil etməlidir.

N. Tusi ikinci məqalənin dördüncü fəslində ("Evdarlığın Elmləri") uşaq böyütməklə bağlı düşüncələrini ifadə edərək, uşağın doğulmasından sonra ona gözəl bir ad verilməli olduğunu yazır. Müəllif- fəslin davamında uşaq tərbiyəsinin müxtəlif mərhələlərini izah edir.

N. Tusi - kitabın son hissəsindəki 7-ci fəsilə "Ölkəni idarə etmək" qaydalarından bəhs edir.

Birinci fəsilə insanların mədəniyyətə, yəni ictimai nizamda həyata ehtiyacları və mədəniyyət elminin mahiyyəti və ləyaqəti izah olunur ("Ölkə idarəçiliyi elmi").

N.Tusi qeyd edir ki, tək insanın (bir peşə, ixtisas öyrənərək) bütün işlərin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə, öz nəslini davam etmək üçün qohumlarının (digər insanların) köməyinə ehtiyacı var. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, insan- təbiətinə görə -sosial quruluşda yaşamağa məhkumdur. Nəticə etibarilə, insan "fərd olaraq",- yalnız bu cəmiyyət çərçivəsində, istedadı və əməyi daxilində, bütövlükdə yaşadığı cəmiyyətin inkişafını daha yüksək hədəflərə doğru istiqamətləndirə bilər. N. Tusi bu hadisəni "siyasət" adlandırır. Bu tədbirlər -"ilahi hikmət" ilə üst -üstə düşürsə,- buna "ilahi siyasət" deyilir.

Praktik gücünün zirvəsi - insanın "xoşa gələn əxlaq"i əldə etmək üçün - onu "qabiliyyət və fəaliyyətinə uyğunlaşması"dır. İnsan - əxlaqın kamillik zirvəsinə çatdıqdan sonra, qalan iki işlərlə, yəni "***evdarlıq kamilliyi***" və "***ölkəni idarə etməyi***" məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Nəticədə, əgər insanın iradəsi və qabiliyyətləri bu əsasda ahəngdar fəaliyyəti həyata keçirərək, bir - birinin tarazlığını qoruya bilirsə, o zaman - əbədi xoşbəxtliyə qovuşacaqdır.

İlk məqalədə müəllif "**Əxlaqın təmizlənməsi**" (və ya "Əxlaqın saflığı") mövzusunə həsr edir. N.Tusiyə görə, hər bir elmin bir təməli, əsası olmalıdır, o- onsuz mövcud ola bilməz. **Əxlaq**- fundamental təmələ əsaslanaraq, **tibbi baxımından,- 4 hissəyə bölünür: "nəfis", "ruh", "mənəviyyət", "əxlaq"** və bu baxımdan *insan* -xoşbəxtlik üçün səy göstərməlidir (Nəzəriyyə - 1 məqalədə; və təcrübəyə- 2 və 3-cü məqalələrdə- əsaslanır). O - başqa bir dünyaya keçiddə- *iman, dostluq, sevgi, müqəddəslik, təmənnəsizlik və maraqsızlığın vacib keyfiyyətlər* olacağı **insanda- yaxşılıq və xoşbəxtliyi canlandırmaq və tərbiyə etmək istəyirdi**. İnsanın formalaşmasında və mənəviyyətində, qabiliyyət və istedadında, həyat boyu qazandığı peşə təcrübəsində, ətraf mühitin insana təsiri, həmçinin insanın erkən uşaqlıqdan və bütün həyatı boyu təhsili və tərbiyəsi rol oynayır: kənarında - valideynlər, müəllimlər və ətraf mühit, eləcə də özünü tərbiyyədir... Opsiçologiya və fəlsəfə müəlliflərinə əsaslanaraq, psixologiyanın qabiliyyətlərin formalaşmasına təsir edən amilləri qeyd edir. Həm də valideynlərin, müəllimlərin və cəmiyyətin özünün vacib rol oynadığı gənc nəsilə **iradə və məqsədyönlülyün** böyük rolunu qeyd edir. Gənc nəslin tərbiyəsində vacib bir keyfiyyət- **vicdan** anlayışının və törədilmiş hərəkətlərə və hətta düşüncələrə görə **məsuliyyət** formalaşdırılması və buna uyğun olaraq, onlarda **həqiqət, düşüncələrin və hərəkətlərin təmizliyi və tərbiyə edilməsidir**.

O - **insanın özünü - təkmilləşdirməsinə, yaxşı işlər, xeyirhaqlıq və fəzilətlə- xoşbəxtliyinə çağırır. Dürüstlük, vicdanlı, qabiliyyətli, aktiv, fəzilətli olmağı tərbiyə edərəkən**, nizama öyrədən *cəzanı* da inkar etmir. **Əxlaq paklığı- yaxşı bir ailənin, dövlətin və sülhün açarıdır və əsasıdır. İnsanın tərbiyəsi** -insan cəmiyyətinin ən şərəfli işidir, insanı yüksəklərə qaldırır, ağıllı, savadlı və xoşbəxt edir. Böyüyən insan ruhunun saflığı üçün- onun üçün faydalı və xoş bir şey etməli, pis insanlardan çəkinməli, pis şeyirlərə, hekayələrə, nağıllara qulaq asmamalıdır. O - **ruhi xəstəlikləri- tənbəlliyi və ölüm qorxusu xəstəliklərinə aid edir** və bunun əsas səbəbini -izahlarla aradan qaldırmağını təklif edir. O qeyd edir ki, insan ölümdən deyil, mənasız keçən bir həyatdan qorxmalıdır

"**Əxlaqın Təmizlənməsi**" fəslində, əxlaqını saflaşdırmaq və bu ifadəni isbat etmək üçün ən mötəbər əməl - bunlar hesab olunur: in-

san, mövcud olanların arasında bu dünyanın ən möhtəşəm məxluqu olan, sonra onun işi - insanın təkamülü ilə nəticələnən, *dünyanın bütün əsərləri arasında ən şərəflisi olacaq.*

Nəsirəddin Tusiyə görə, insanın özünəməxsus xüsusiyyətləri də var ki, varlığı digər canlılardan fərqlənir. Bu xüsusiyyət- "insan nitqinin" gücünü təmsil edir. İnsan- nitqin gücünün köməyi ilə: gözəlliyi- çirkinliyədən, yaxşını -pisdən ayırır və iradənin (icazənin) köməyi ilə ona doğru hərəkət edir (gözəl və ya çirkin, yaxşı və pis hərəkətlər) . Məhz bu gücün köməyi ilə insanın hərəkətləri - yaxşı və pis əməllərə bölünür və nəhayət, bu (yaxşı və pis) hərəkətlər insanı əbədi xoşbəxtliyə (əgər yaxşı bir işdirsə) və ya bədbəxtliyə (əgər bu əməl pisdür) gətirir.

Özünə xas oluğu *gücü* ilə - insan ya xoşbəxtliyə, ya da bədbəxtliyə gedir. "İnsan istəyindən" - düzgün və layiqli şəkildə istifadə edərək, - insan özünü kamillik səviyyəsinə qaldırır. Əksinə, bu gücdən pis istifadə etməkdə, hər hansı bir səhv və səhlənkarlıq "insan istəyinin" və nəhayət, insan səfalətinin deqradasiyasına, bədbəxtliyinə səbəb olur. N.Tusiyə görə, insan istəyinin yaxşılaşması, kamilləşməsi və ya alçalması, deqradasiyası - onun icazəsi və iradəsindən asılıdır.

"Evdarlığın kamilliyi" adlı 2.3 məqalədə müəllif bir çox alimin əsərlərindən, o cümlədən: İbn Sina "Evdarlıq və ailənin qaydaları haqqında risalə", Əl-Farabinin "Mömin(təqva) mövzusunda icma mühazirələri" əsərlərindən istifadə etmişdir.

N. Tusi əsərində ev tikməyin, ailənin yaranmasının heyvan instinktinə deyil, o- sosial-iqtisadi faktorlara söykəndiyini vurğulayır. O Ailəni- bədənə, ailə üzvlərini -bədənə üzvlərilə müqayisə edir. O - bütün ailə üzvlərinin bir -birlərinə hörmət etməli və xeyir işində birləşməli olduqlarını, ailə üzvləri arasında ədalətli əmək bölgüsü və güclü nizam-intizamın olması - lazım olduğunu sayır. O Uşaq tərbiyəsində - valideynlərin və tərbiyəçilərin pis təsirinə qarşıdır -uşaqları aldatmaq, onlarla yüngül zarafat etmək, kobud olmaq, uşaqları təhqir etmək olmaz və çox yatmaq da olmaz, çünki tənbellik və yuxululuq - yaddaşın pozulmasına səbəb olur. Uşaq böyüklərdən yaxşı, xeyirxah və ağıllı rəftar görməli, bir çox yeni və maraqlı şeylər öyrənə biləcəyi maraqlı və məşhur insanlarla birlikdə olmalı, uşaq valideynlərə, böyüklərə hörmət etməli, onların qayğı və diqqətini qiymətləndirməli

və onun üçün dəyərli işi və fəaliyyəti də öyrənməlidir. Və əməyə də əhəmiyyətli bir rol verilir. O elmlərin, o cümlədən, təbiət elmlərinin təsnifatını da nəzərdən keçirirdi. Hər bir elmin bir mövzuya, fərqli üsluba və əsaslara malik olduğunu qeyd edirdi. N. Tusiyə görə, "insan istəkləri" Təhzib (əxlaqın təmizlənməsi) elminin mövzusu. İnsan istəyinin nədən ibarət olduğu, kamillik dərəcəsinin, gücünün və gücünün həddi, təkmilləşdirmə yolları və kamilləşmə yolunda əngəllər - bu kimi bütün suallar əxlaq elminin mövzusu. Fəlsəfə - nəzəriyyəsinin bir hissəsi olaraq, məntiqə bir tərif vermişdi. Beləcə, məntiqi müstəqil bilik hesab etdi (*Məmmədova A. «Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü»,- Bakı,- «Elm»,- 2000*). Dəyərli işini Platonun və onun şagirdi- Aristotelin vəsiyyəti ilə tamamladı: "Qoy Uca Tanrı hamınıza gözəl bir həyat, gözəl və müdrik kəlamlar və fəzilət versin və məqsədinizə çatmaq üçün böyük bir istək və səy göstərmək bəxş etsin" (*Nəsirəddin Tusi. Əxlaqı-Nasiri, -Bakı,- Elm,- 1989.*)

NƏSİRƏDDİN TUSİNİN HİKMƏTLİ SÖZLƏRİ

Nəsirəddin Tusi Platonun Aristotelə vəsiyyətini kitabında təqdim edir, burada faydalı etik məsləhətlər verilir:

1. Həmişə öyrən, oxu; bilikləri əldə etməklə məşğul ol. Əvvəlcə bir hədəfi təyin et, sonra ona çatmaq üçün bir elmi seç.

2. Alimin dəyərini - əməyinin praktiki faydası, ədəb və xeyirxahlığı ilə müəyyən et.

3. Allahdan yalnız faydalı və əbədi nemətlər istəməlisiz.

4. Bilin ki, ilahi hökm- intiqam üçün deyil, o- *tərbiyə* üçündür. Mümkün olmayan şeylər haqqında xəyal qurmayın.

5. Ləyaqətsiz bir həyat sürməyin ki, ləyaqətsiz bir ölümlə sona çatasız.

6. Yaxşılığa həsr olunmayan həyatı -faydasız hesab edin.

7. Sənin günahınla hər hansı bir bədbəxtliyin baş verib -vermədiyini və hansı yaxşı əmələ əməl edə biləcəyini düşünmədən yatma. Öz səhlənkarlığınız ucbatından şansınızı, uğurunuzu harada əldən verdiyinizi xatırlayın.

8. Reallıqda kim olduğunuzu və ölümünüzdən sonra nə olacağını düşünün.

9. Kimsəni qınamayın, biliz ki, dünya daim dəyişilir.
10. Öz həyatını, gələcəyini düşünməyən- bədbəxtdir.
11. Şəxsi ləyaqətinizlə, işlərinizlə bağlı olmayan qürur duymayın.
12. Fəzilətə ehtiyacı olanlardan kömək gözləməyin, özünüz də kömək əli uzadın.
13. Həmişə ölüm haqqında xatırlayın və "daha yaxşı bir dünyaya"ya gedənlərin ölümündən dərslər alın.
14. İnsanların alçaqlığını bilmək istəyirsinizsə, cavab vermədikləri şeylər haqqında, şayiələrin yayılması haqqında, söylədikləri çox lazımsız sözlərə diqqət yetirin. Bilin ki, başqalarına qarşı pis niyyətli olan insan - doğuşdan bədbəxtdir, çünki pis qüvvələr əvvəlcə onun fikirlərində və inanclarında yaşayırlar.
15. Yaxşı və dərin düşün, sonra danış; çünki şərtlər dəyişə bilər.
16. Hər kəslə dost ola bilmək bacar, tez-tez qəzəblənmə, çünki qəzəb- vərdisə çevrilə bilər.
17. Bu gün sizinlə əlaqə saxlayan adama kömək etməyi sabaha qədər təxirə salmayın, çünki sabah nə olacağını bilmirsiniz.
18. Kəlləlikdən, pis əməllərdən azad olmaq üçün - insana kömək edin.
19. Əgər rəqiblərinizin sözlərini və əməllərini anlamırsınızsa, onları mühakimə etməyin.
20. Tək sözlə deyil, həm də əməldə müdrik olun: bu dünyada- şifahi hikmət qalacaq, müdrik işlər isə- əbədi yaşayacaq.
21. Yaxşı işlər görməklə əziyyət çəksəniz, əzablar keçər, amma yaxşılar qalacaq. Pis işdən zövq alsan əgər, həzz almağı keçər, amma pislik qalacaq.
22. Çağırılacağınız günü düşünün, çünki o zaman siz eşitməyəcəksiniz, danışa bilməyəcəksiniz və ya xatırlaya bilməyəcəksiniz.
23. Əmin olun ki, nə vaxtsa siz o yerdə ola bilərsiniz ki, - kim dost, kim düşmən olduğunu başa düşə bilməyəcəksiniz; buna görə də heç kimə pis münasibət göstərməyin və heç kimi qüsuruz saymayın.
24. Özünüzü hər kəsin bərabər olacağı yerdə olduğunuzu- inanın, buna görə də heç vaxtı lovğalanmayın, öz "yolun"da həmişə hazır olun, çünki "o dünyaya köçürülmə"nin nə vaxt olacağını bilmirsiniz.
25. Onu da bilin ki, böyük Yaradanın bizə verdiyi bütün dəyərlər arasında- hikmətdən daha yaxşı bir şey yoxdur.

26. **Düşüncə, söz və əməl** arasında bərabərlik olan adam- **müdrildir**.

27. Yaxşını- mükafatlandır və pisdən- öyrən, dərs götür.

28. Mənanı -Öyrənin, əzbərləyin və anlayın.

29. İşlərinizi - həmişə sağlam düşüncəyə və şəraitin tələblərinə əsaslanıdırız.

30. Bu dünyanın böyük işlərinin heç birində, səhlənkarlığa və tənbelliyə yol verməyərək, laqeydlik və iradəsizlik göstərməyin və fəzilətdə israfçılığa yol verməyin.

31. Yaxşı ad qazanmaq naminə -qanunsuzluqdan çəkinmək vacibdir.

32. Müvəqqəti həzz almaq üçün- layiqli insanları itirməyin - layiqli bir həyat itirəcəksiniz. Müdrikliyə heyran olun, müdrikləri dinləyin, dünyəvi əyləncələrə asılılığınız olmasın.

33. Müsbət adətləri rədd etməyin; vaxtı çatana qədər heç bir işə başlamayın; hər hansı bir işə başlayanda, ağılabatan, vicdanla, şəərəflə həyatı keçirin.

34. Özünüzü zənginləşdirərək, təkəbbür göstərməyin və başqalarını alçaltmayın; kasıb olsanız, ruhdan düşməyin və bədbəxt görünməyin.

35. Dostunuzla elə rəftar edin ki, hakimin qarşısına çıxmayasız; Düşmənlə elə davranız ki, mühakimədə üstün olasınız.

36. Heç kimlə dava etməyin, hər kəslə təvazökar olun; sadəliyi və nəzakətliyi heç bir yerdə yersiz hesab etməyin. Qardaşınızı özünüə icazə verdiyiniz şeylərə görə qınamayın.

37. Həmişə ayıq olun, çünki pis insanların hiyləsi və hiylələrinin sərhədləri yoxdur.

38. Boş - bekarlığa sevinməyin; taleyinizə güvənməyin; yaxşı işinizdən pəşman olmayın; heç kəsi aldatmayın; heç kimi lağ etməyin; xoşbəxtliyə çatmaq üçün həmişə ədalətli, düz, xeyirxaq yolu ilə gedin, Allahın köməyi ilə çatacaqsınız.

Ədəbiyyat:

1. Nəsirəddin Tusi .Əxlaqı- Nasiri, -Bakı, -Elm,- 1989.
- 2.Zakir Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfi tarixi,-Bakı,-“Şərq-Qərb”,-2006,-s.328.
- 3.Мир-Багирзаде С.А. «Культура исламской цивилизации».Баку,изд-во «Элм», 2011,с.250
4. Субботин М.Ф. « Работы Мухаммеда Насираддина по теории движения Солнца и планет»,*Известия АН Азерб.ССР*,№5, 1951,с.52-57.
5. Максудов Ф.Мамедбейли Г.Д. «Мухаммед Насираддин Туси», Баку. 1981.,С.198
6. Мухаммед Мударрис(Зенджани). «Саргозеште ве агаиде фалсафейе хадже Насираддин Туси»,Тегеран. 1984.
7. Джелаладдин Хумаи.«Взгляд Ходжа Насираддина на практическую мудрость », Иран,1969,С.114
8. Məmmədova A. «Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü»,- Bakı,- «Elm», 2000,S.100
9. Pзакулизаде С.Дж.Из истории философской мысли Азербайджана.Баку.Текнур,2010,-С.574.
- 10.Мамедбейли Г.Д.Основатель Мамрагинской обсерватории Мухаммед Насирэддин Туси,Баку,Изд-во Академии наук АзербССР,1961,-С.317.
- 11.Rzayev A. Nəsirəddin Tusi: həyatı,ekmi,dünya görüşü,-Bakı,- İrşad,-1996,-S.267.

«QABUSNAMƏ» - ORTA ƏSR ŞƏRQ MƏDƏNİYƏTİN MÖHTƏŞƏM, GÖZƏL ETİK ƏSƏRİ

“Qabusnamə”-fars dilində nəsrin ilk mərhələlərində yazılmış məzmunun rəngərliyi ilə, dilinin səlisliyi ilə seçilir. Kitab - bütün Şərq ölkələrində, Orta Asiyada, Qafqazda, Kiçik Asiyada böyük şöhrət qazanıb. O müxtəlif dillərə tərcümə olunub. Azərbaycan dilinə fars dilindən tərcümə, qeyd və şərhləri - Rəhim Sultanov(1963),rus dilinə isə - J.E.Bertels(1958) ediblər.

Mənbələrə əsaslanaraq,“Qabusnamə” - *Ziyarilər xanədanının son hökmdarı Ünsürülməali Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vaşmgir ibn Ziyar tərəfindən 475-ci hicri qəməri (1082-1083 miladi) ildə oğlu Gilanşaha bir “vəsiyyətnamə” ya “nəsihətnamə” kimi yadigar olaraq yazılmışdır.*

“Qabusnamə”-həyatın müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş - 44 fəsildən ibarətdir. Allahın vəsfinə həsr olunmuş- 1-ci fəsil və 2-ci fəsil-peyğəmbərlərin dərkətməsinə həsr olunmuşdur. Bu kitabda çox məsələlərə toxunulur: Allahın tanınması, peyğəmbərin yaranması, qonaq olmaq və qonaq etmək, zarafat etmək və nərd oynamaq, əmanət saxlamaq, qul almaq, mal satmaq, həyat yoldaşı saxlamaq, sevmək, dincəlmək, hamama getmək, yatmaq, münəcim olmaq, ulduzların hərəkətini təyin etmək, qabaqcadan hər şeyi bilmək, şairlik, həkimlik, sufilik, nədimlik, vəzirlik, şahlıq, rəiyyətlilik və s. haqqında müəllifin həm başqalarından öyrəndiyi, həm də özünün həyat təcrübəsində əldə etdiyi orijinal fikir və mülahizələr vardır. “Qabusnamə”- bütövlüklə həyatı məsələləri öyrətmək, yaşamaq, qayda-qanunlarını bilmək, X-XI əsr Azəri-İran cəmiyyətinin yaşayış normalarına uyğun olaraq-dəyərli və mənalı yaşamaq tərzidir.

“Qabusnamə”- dünyanın- isti soyuğunu görmüş, acı-şirini dadmış, ara vermədən bir hökümdarın taxta çıxaraq, başqa birisini şahlığı itirdiyini görmüş, müxtəlif təriqətlər, dini çarpışmalar, saray çəkişmələri, ticarət hiyləgərlikləri, insan dəllallığı, qul alveri şahidi və iştirakçısı olmuş qoca bir atanın oğluna vəsiyyəti və nəsihət kitabıdır.

“Qabusnamə”-tibb, nücüm, geodeziya kimi elmlərdən, şairlik, musiqişünaslıq kimi incəsənət nümunələrindən də bəhs edir. Keykavus -tibb elminin sevdiyini əsərdə deyir, çünki *burada Şəmsülməali*

sarayında özünə sığınacaq tapmış İbn Sinanın şöhrəti və təsiri də böyük rol oynamışdır.

“Qabusnamə”nin maraqlı fəsilərdən biri də “**Cavanmərdlik**” fəsilidir (**Cavanmardi** - yəni "zadəganlıq, cəngavərlik", bunun ərəbcə ekvivalenti- "**futuvva**"- məna daşıyır; gizli sənətkarlıq cəmiyyətlərinin üzvləri özlərinə "**cavanmard**" deyirdilər; feodal istismarına qarşı öz hüquqları uğrunda mübarizə aparanlar; bu cəmiyyətlərin müəyyən dərəcədə dini bir mənası vardı və bəzi təsəvvüf cərəyanları ilə əlaqə saxlayırdılar). Burada müxtəlif fəlsəfi problemlərdən danışılır, müxtəlif sənətkarlıqda olan cəmərdlikdən söhbət gedir, sufizmin mahiyyəti, dərvişlik kimi məsələlərdən bəhs edilir. “Qabusnamə”-müəllifin çox müxtəlif məlumata malik olduğu, bir çox sənətləri praktiki bildiyi, nəslə gözəl yazdığı, şer deməkdə də əli olduğu aşkar görünür. Əsərdə yüzdən yuxarı alim, şair, tarixçi, münəccim, həkim, filosofun adı çəkilir ki, bu da Keykavusun bilik dairəsinin çox geniş olduğuna dəlalət edir. Əsərdə hikmətli ifadələr, ibrətli hekayətlər, tarixi müqaisə və paralellər də çoxdur. Bunlar hamısı- kitabın tarixi, bir mənbə kimi istifadə edilməsi kimi tədqiq edilib öyrənilməsinə zəruri, bədii bir əsər kimi isə- maraqlı oxunmasını təmin edir.

QABUSNAMƏ 8 FƏSİL NUŞİRƏVAN(ƏNUŞİRƏVAN) NƏSİHƏTLƏRİN XATIRLADILMASI HAQQINDA

1. Elmi olub, ağılı olmyan adama - elm əziyyət verir.
2. Həyatda dərs ala bilməyən adama - heç kəs dərs verməməlidir, çünki əməyi hədəfə gedər.
3. Dostun az olmasını istəmirsənsə, -kin saxlayan olma.
4. Artıq dərəcədə kədərli olmaq istəmirsənsə,- paxıl olma.
5. İstəyirsənsə ki, asudə yaşayasan,-işlərini hadisələrin gedişinə uyğun qur.
6. Həya – abırla yaşayıb dolanmaq istəyirsənsə,- başqalarını rüsvay etmə.
7. Aldanmaq istəmirsənsə, -görülməmiş işi görülmüş hesab etmə.
8. İstəyirsən ki, sirtinin üstü açılmasın,-başqalarının sirtini açma.

- 9.Uzun müddət peşman olmaq istəmirsənsə,- nəfsinə tabe olma.
- 10.Zirək olmaq istəyirsənsə, -öz üzünü başqalarının aynasından bax.
11. Qorxusuz yaşamaq istəyirsənsə,-başqalarına yamanlıq etmə.
- 12.İstəyirsən, sənin qədrini bilsinlər,-başqalarının qədrini bil.
- 13.İstəyirsən, sənin dediyinə əməl etsinlər,-özün dediyinə əməl et.
- 14.İstedadsız adamla dostluq etmə, istedadsız adam nə dostluğa yarayar, nə düşmənliyə.
- 15.Özünü alim sayan nadandan -uzaq gəz.
- 16.Ədalətli ol ki,ədalət məhkəməsinə işin düşməsin.
- 17.Haqq- acı olsa da,-ona dinləmək lazımdır.
- 18.Xirdaçılıq edən və böyük ziyan verən olma.
- 19.Ləyaqətsiz adamları - diri hesab etmə.
- 20.Sərvəti olmadan, dövlətli olmaq istəyirsənsə,-gözü tox ol.
- 21.Hər düşündüyünü - etibarsız adama demə, lakin etibarlı adamdan da gizlətmə.
- 22.Ondan daha bədtər (betər) rüsvayçılıq olmaz ki, biri- bilmədiyi şeyin - doğruluğunu iddia edə, sonra -yalançı olduğu meydana çıxa.
- 23.Ən alçaq adam odur ki,- birinin ehtiyacı ona düşsə, onun işə-imkanı ola, lakin o ona kömək etməsin.
- 24.İstəyirsən ki, ədalətli sərəsində adın çəkilsin, -sənə tabe olanları - imkanın daxilində yaxşı saxla.
- 25.İstəyirsən ki sənin adını nəciblər sərəsində çəksinlər,- tamahkar olma və tamahkarlığı yaxına buraxma.
- 26.İstəyirsən ki, ürəklərdə özünə yürd salıb seviləsən və xalq sən-dən nifrət etməsin, -xalqın xeyrinə danış.
- 27.İstəyirsən ki, ürəyinə heç bir məlhəmlə sağalmayan yaralar vurulmasın,- nadan adamla höccətə girişmə.

Ədəbiyyət:

1.Qabus-namə,-Bakı,"Azərbaycan SSR Elmlər akademiyası nəşriyyatı",-1963,-256 S.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV “TƏHZİBİ-ƏXLAQ”, ”NƏSİHƏTNAMƏ” ƏSƏRLƏRİ

Abbasqulu Ağa Bakıxanov-Qüdsi - Azərbaycan xalqının ensiklopedik biliyə malik olan mütəfəkkirdir. O- tarix, fəlsəfə, nücum, sərf-nəhf, ilahiyyət və etikaya aid qiymətli əsərlər müəllifi,- onlatın arasında “Qanuni - Qüds”, “Əsrarül-mələküt”, “Təhzibi-əxlaq”, “Eynül-mizan”, “Kəşfül-qəraib”, “Ümumi coğrafiya”, Azərnayvan və Dağıstan tarixinə aid qiymətli əsər-”Gülüstani-İrəm”. O - fəal maarifçi, eyni zamanda klassik Azərbaycan poeziyasını bələd olan qüdrətli bir şairdir.

“**Təhzibi-əxlaq**”(Mənəviyyətin tərbiyyəsi) əsəri- Abbasqulu Ağa Bakıxanovun əsas əxlaqi fəlsəfi əsəri hesab olunur. Bu əsərdə o - cəmiyyət haqqındakı fikirlərini bir sistem şəkildə şərh edərək, gənclər arasında nəcib əxlaq normalarını, onun gözəl cəhətlərini təbliğ edir. Əsər **Müqəddimə** (Hikmət qaydaları haqqında (**Giriş**) və **Xülasədən**(**Sonluqdan**) başqa, *12 fəsildən ibarətdir: 1. Etidala(rifaqa, səadətə) riayət etmək haqqında; 2. Yaxşılığın fəziləti haqqında; 3. Rahatlıq əldə etmək haqqında.; 4. Adətə bağlılıq haqqında ; 5. Şöhrət haqqında; 6. Eşq ələmi haqqında ; 7. İşin faydaları haqqında ; 8. Rəftar qaydaları haqqında; 9. Təvəzökarlıq qaydaları haqqında; 10. İnsaf haqqında; 11. Qənaətin haqqında; 12. Təvəkkül qaydaları haqqında.*

Müqəddimə-kitabın yazılma səbəbləri və hikmət qanunları, **xülasə** isə bilik əldə etməyin sirləri haqqında danışır.

Fəsilərin adlarından aydın olur ki, A. Bakıxanov bu əsəri yazarkən, klassik Şərq ədəbiyyatında bu səpkidə yazılmış bir çox kitabları araşdırmışdır və, misal kimi, o əsərləri və şərləri - nümunə kimi- təqdim edir. O - əsərdə, bir əxlaq müəllimi kimi, faydalı məsləhət və nəsihətlərilə düz yola dəvət edir, tələbələri: əməydə - rəğbət, dostluğda- səadət, böyüklərə- hörmət, təvəzökarlığa və ədalətə çağırır. İnsan qəlbini ləkələyən, onu cəmiyyət içərisində xar edən - tənbellik, riyakarlıq, paxıllıq, nankorluq, yalan kimi alçaq sifətlərdən- çəkəndirməyə çağırır və öz fikirləri - elmi surətdə, dərin fəlsəfi izah və sübutlarla möhkəmləndirir, bir çox məsələlərdə dünyavi əxlaq cəbhəsində duraraq, ümumbəşəri əxlaq normalarını təbliğ edir. Əsərdə Şərqin: Sənai,

Əttar, Rumi, Sədi, Hafız,- kimi məşhur şairlərin şeirlərindən istifadə edir və əxlaq gözəlliyilə ifadə olunmuş bu şer parçaları ilə oxucunun daha çox təsirli olmağını- göstərməyə çalışır.

“Nəsaəh”- ədəbiyyat tarixində **“Kitabi-nəsihət”, “Nəsihət-namə”** və **“Nəsihətlər”** adlanan bu əsəri - **“Təhzibi-əxlaq”** əsərindən bir çıxarış və ya ondan *xülasə* hesab etmək olar. Müəllifin yeniyetmələrə tərbiyyə vermək məqsədilə, asan dildə yazdığı bu yiğcam əsər -103 nəsihətdən ibarətdir. Bu nəsihətlərin əksəriyyəti- bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

1907-ci ildə A.A.Bakıxanovun “Nəsayeh” əsəri qubalı **Məşədi Əbülqasım** adlı bir şəxsin xahişi ilə həmyerlisi **Seyid Rza Hüseyn oğlu** tərəfindən *Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Firudin bəy Köçərli və başqa alimlərimiz tərəfində* “Nəsihət-namə” adı ilə çap edilən parçalar, çox ehtimal, bu tərcümədən alınmışdır. Bu tərcümənin dili - ağır və müəyyən təhriflərlə dolu olduğundan, əsər - bu sətirlərin müəllifi olan- **Məmmədəğa Sultanov** tərəfindən orijinaldan tərcümə edilmişdir.

“NƏSİHƏT-NAMƏ” A.A. BAKIXANOV

Nəsihət 15: Dərəcəsi və ya biliyi və ya yaşı baxımından sizdən daha böyük olan insanlara hörmət edin ki, sizdən aşağı olanlar- sizə hörmət etsinlər.

Nəsihət 29: Sənin öhtəvə aid olmayan işlərlə məşğul olma, çünki bundan heç bir fayda əldə etməyəcəksən, üstəlik, öz işindən geri qalacaqsan.

30 nəsihət: Boş- bekarlıqdan qorxun, çünki o bütün pisliklərdən - daha pisdirdir və dünyada boş-bekarlılardan pis bir şey yoxdur.

56 nəsihət: Sözüün dəyərini -onu söyləyənlə ölçmə. Bəzən, bəlkə də, cahillər o qədər yaxşı bir söz deyər ki, dərrakəli adamı təəccübləndirər, dərrakəli isə cahillərin etmədiyi bir səhvi edər.

Nəsihət 58: Çox yeməkdən çəkinin, çünki o -bədənin və zehnin sağlamlığına zərərli dir.

Nəsihət 59: Ürəyinizin arzuladığını etməyin, yalnız ağılınızın tələb etdiyini edin. Çünki ağıl - nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu seçəcək, anlayacaq.

Nəsihət 60: Ağıl və bilikdən daha yaxşı bir sərvət yoxdur. Çünki onlar həmişə yanınızdadır və heç kim onları əlinizdən ala bilməz.

61 nəsihət: Birinə nəsihət vermək və ya işinin faydalarını izah etmək istəyirsinizsə, bunu -tənhalıqda edin, çünki o- ictimaiyyət arasında qəbul edilməyəcək və həmçinin, nəsihət olunan insan-qəlbən inciyəcək.

Nəsihət 62: Hər hansı bir vədlərinizi yerinə yetirməyə çalışın ki, başqa dəfə söz verəndə insanlar sizə inansınlar.

64 nəsihət: Bu gün edə biləcəyiniz işi - sabaha təxirə salmayın, bəlkə sabah onu edə bilməyəcəksiniz.

69 nəsihət: Özünüz üçün pis hesab etdiyiniz şeyə- başqalarına etməyin ki, bunun əvəzini başqasın yerinə - sizə çatmasın.

86 nəsihət: Yaxşı işdən iki dəfə zövq alacaqsınız: birincisi,- bunu edərkən; ikincisi,- bunun üçün nə vaxtsa mükafat alacaqsınız.

89 nəsihət: Əməllərə əməl edərkən, hərəkətə keçərkən -səbr edin, amma onların icrasına tələsin, çünki məsələnin faydaları üzərində düşünmək üçün daha çox vaxt lazımdır və onun həyata keçirilməsi üçün- əlverişli bir an kifayətdir.

90 nəsihət: Yoxsulluqdan və bədbəxtlikdən şikayətlənmə, çünki dünyada səndən daha kasıb və bədbəxtlər çoxdur: onlar sənin yerində olmaqlarına sevinərlər.

91 nəsihət: Dünya - Allah tərəfindən qayda və nizama uyğun olaraq, onun xeyir razılıqla yaradılmışdır. Burada - ***bütün insanlar bərabər ola bilməzlər***, necə ki, *qulaq* bir bədəndə - *gözdən* tələb olunanların öhdəsindən gələ bilməz, *əl* də - *ağız* elədiyini edə bilməz. Allah onların hər birini verilən hər bir işə görə lazım olan bir formada yaratmışdır.

Ədəbiyyat:

Bakıxanov A.A.Seçilmiş əsərləri,-“Avrasiya Press”,-Bakı,-2005,- S.488.

XX –ci ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ETİKA ELMİNİ SİSTEMLƏŞDİRƏN – AZƏRBAYCANLI ALİM ZİYƏDDİN GÖYÜŞOV

“Daxilə pəncərə” əsərindən parçalar

Ziyəddin Bahadur oğlu Göyüşov 1920-ci ilin may ayının 20-də - Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndində anadan olmuşdur^[2] və 1928-1936 o kəndin məktəbində oxumuş, 1938-1939 illərdə- Ağdam Pedaqoji Texnikumunda təhsil almış, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.^[3]

Ziyəddin Göyüşov Boyəhmədli kəndində müəllimlik etmiş, Böyük Vətən müharibəsində iştirak edib, yaralandıqdan sonra Vətəne qayıdaraq, 1943-cü ildə bir müddət Ağdamda yerli radio verlişləri redaksiyasına rəhbərlik də etmişdir. O- 1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) Tarix fakültəsinin nəzdindəki Fəlsəfə şöbəsinə daxil olmuş, 1950-ci ildə - oranı bitirmişdir. Ziyəddin Göyüşov 1953-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur.

O - 1957-ci ildə fəlsəfə elmləri namizədi, 1963-cü ildə - fəlsəfə elmləri doktoru, 1964-cü ildə - professor adı almışdır. 1976-cı ildən - Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının üzvü seçilmiş, elə həmin ildən də Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda “Fəlsəfə tarixi” şöbəsinin müdiri olmuşdur. O, Azərbaycanda ilk çoxcildli milli ensiklopediyanın yaradılmasında fəal iştirak etmiş, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Elmi Şurasının üzvü olmuşdur.

Ziyəddin Bahadur oğlu Göyüşov 9 fevral 1985-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Ziyəddin Göyüşov Azərbaycanda fəlsəfi-etik fikir tarixi problemlərini araşdırmış, *Həsən bəy Zərdabinin* seçilmiş əsərlərini ilk dəfə tərtib və çap etdirmişdir.^[3]

Ziyəddin Göyüşovun tədqiqat sahəsi- Azərbaycanın etik fikrinin qədim dövrdən - XX əsrə qədər inkişaf meylləri və əsas aspektlərinin təhlili idi. Məlumdur ki, fəlsəfə tarixi çox aspektli tədqiqatları tə-

ləb edir, çünki mənəvi mədəniyyət, mənəvi fikir həyatın bütün rəng-rəngliyini və mürəkkəbliyini özündə əks etdirir. Fəlsəfi, o cümlədən, etik ideyalar - mənəvi fikrin müxtəlif formalarında özünü biruzə verir. Əxlaq- insan cəmiyyətinin ən qədim və mühüm ünsürlərindən olduğu üçün, öz əksini - dində, ədəbiyyatda, bədii yaradıcılıqda, elmdə və təhsildə tapmışdır. Ziyəddin Göyüşovun məramı o idi ki, qədim tarixi və mədəniyyəti olan Azərbaycanda - əxlaqi ənənələr, onları öyrənmə, münasibət bildirmə imkanları kifayət qədər istifadə olunmuşdur. Hər bir dövrün bu problemlərə münasibəti müxtəlif olduğu üçün onların öyrənilməsi -həmişə aktual mahiyyət kəsb edir.

Ziyəddin Göyüşovun xidməti də bundadır: o, çalışmışdı ki, Azərbaycanda etik baxışların inkişafının mərhələlərini sistem kimi təsvir etsin,- istər tarixi-xronoloji, istərsə də məntiqi baxımından- mənəvi həyatın bu sahəsinin inkişafını mümkün qədər dəqiq izləsin. Bizi maraqlandıran sahə - *Ziyəddin Göyüşovun XX əsrə aid olan əxlaqla bağlı fikirləri və ideyalarıdır.* Aydınır ki, onun bu mərhələyə olan münasibətini öyrənmək üçün, tədqiqatçının əvvəlki dövrlərə aid ideyaları və konsepsiyalarını da araşdırmaq lazım idi. İlk növbədə,- onun metodoloji prinsiplərinə münasibətini bildirmək. Aydınır ki, Sovet dövründə yaşayıb yaratmış filosof, istər-istəməz marksizm-leninizm ideyaları təsiri altında elmi problemləri qavrayır və araşdırırdı. Buna görə də onun yaradıcılığı ilə bağlı qısa olsa da *marksizm fəlsəfəsinin əsas müddəalarını, ümumi olaraq, qısaca xatırladaq: dünya - vəhdət təşkil edir, o - maddidir, onun tarixini- xalq yaradır, maddi istehsal - cəmiyyətin inkişafının əsasıdır, insan öz müqəddaratını - özü hall edir, əxlaq - sinfi xarakter daşıyır, cəmiyyətin tarixi - sinfi mübarizə tarixidir.* Bu sxemə yerləşməyən ideyalar və tarixi faktlar istər-istəməz təhrif olunur və yaxud da ki, nəzərə alınmırdı. Azərbaycan antaqonist fikrində - hər şeyin insan ağına əsaslandığı ön plana çəkilir. *Əli bəy Hüseynzadə, A.M.Rüfətov* və başqaları *insanı - ən zəif və yarasız, köməksiz varlıq sayır və real gerçəkliyin oyuncağı hesab edirdilər.* Onlara görə, insan - təbiətin sirlərini açmağa qadir deyil, insanın bütün cəhətləri - əvvəlcədən uğursuzluğa məhkumdur. *Onlar - materializmi inkar edir idealist mövqedən çıxış edirdilər. Hər şeyin - Allah tərəfindən yaradıldığını bildirirdilər. A.M.Rüfətov- cəmiyyətin yaranmasını - aqnostisizm mövqeyindən izah edirdi.*

Bu dövrdə burjua ideologiyasına və pantürkizm və panislamizm ideyalarına qarşı ən güclü mübarizəni- Azərbaycan marksistləri aparırdı. XX əsrdə Azərbaycanda marksizm-leninizm ideyaları - Azərbaycan xalqının fəlsəfi və sosioloji fikrində əsas yer tuturdu. Azərbaycanda marksizm-leninizm ideyalarının yayılmasında Azərbaycan marksistlərinin -fəlsəfənin bütün sahələrinə göstərdiyi təsiri- çox böyükdür. Bu mövqedən izah edən subyektiv idealizm və aqnos-tisizmə qarşı çıxış edirdilər.

Azərbaycan inqilabi demokratlarından olan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov- dini fanatizmə qarşı çıxmış və o dövr üçün sosioloji ideyaları- irəli sürmüşlər. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda beyinlərin oyanma dövrünə (intibah) təsadüf edir. İnqilabi demok-ratları olan- F.Köçərli, N.Vəzirov, M.Şaxtaxtinski, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi, M.Hadi, A.Şaiq və b. - C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyovdan bəhrələnillər. Bu demokratlar- özlərinin publisist-ik, pedaqoji, təsviri incəsənət nümunələrində - feodal despotizmi-darmadağın etmiş, Azərbaycan milli mədəniyyətinin və milli şüuru-nun inkişafı üçün çalışmışdılar. Azərbaycan demokratları - Azərbay-can xalqının milli özünüdərk ideyası- fəlsəfi ideyaların inkişafına, milli və sosioloji problemlərin düzgün həlli yollarını tapmasının isti-qamətində işləyirdilər. Əlbəttə ki, Azərbaycanda marksizm-leninizm ideyalarının geniş yayılmasını daha da artırıldı. Onlar- insan ağına məxsus olan,- idealizmi, aqnostisizmi, mistikani inkar edib,- elmin gücünə əsaslanaraq, deyirdilər ki, bu- insan dünyasını sona qədər dərk etməyə imkan verir və verəcək. XX əsrin əvvəllərində Azərbay-canın mənəvi həyatında əsas düşündürən problemlərdən biri - etik problemi olmuşdur. XIX əsrin 60-80-cı illərdə baş verən sosial-iqti-sadi və siyasi durum -Azərbaycanın ictimai həyatında mənəvi problemlər sahəsinə də təsirsiz ötürmədi.

Z.Göyüşov- etik ideyalar tarixində xüsusi önəmi -M.Sidqinin ya-radicılığının təhlilinə vermişdir. Onun diqqətini cəlb edən - ideyalar sırasında- M.Sidqinin insan cəmiyyətinin tarixi təkamülündə- insan varlığı problemi idi. M.Sidqi- insanın tarixi təkamülünü belə xarak-terizə edirdi: insan həyatda ilk növbədə baş verən böyük bir hadisə - ov ovlamaq üçün- ağac və daşdan ov alətləri düzəltmək idi. Bu - in-sanları heyvanlardan qorxmamağa və onların ətindən yemək, dərilə-

rindən geyim kimi istifadə etmək imkanını yaratdı [4]. İlk yaşayış yerini – suyun üzərində hazırlanan -taxtdan tikilmiş ev-, bunun vasitəsilə də vəhşi heyvanların hücumundan onlar qorunurdular.

İkinci mühüm bir hadisəni – insan tərəfindən- *odu kəşf etməsi* hesab olundu. *Sidqi qeyd edirdi ki, bununla bəşəriyyət bir neçə min il qabağa addımladı. Odu kəşfi- insanı daha güclü etdi və onun özünə inam yaratdı.* Yeməyi bişirməklə,- insan orqanizmində bəzi dəyişikliklər baş verdi. Bütün bunlar - insan təfəkkürünün və ictimai şəurun formalaşmasına səbəb oldu. [5]. *Z.Göyüşov M.Sidqinin əxlaqi ideyalarının təsnifatını vermişdir.*

Sidqinin əsas əxlaqi ideyaları aşağıdakılardır:

- 1. *İnsanlar - xeyirxah və ya pis olaraq dünyaya gəlmirlər, onlar tərbiyənin məhsuludurlar. Xeyir və şər - onlarla birgə doğulmur, sonradan həyat təcrübəsində qazanılır.*

- 2. *Təbiət etibarilə- pis və ya xaraktersiz insan yoxdur, pis tərbiyyə və tərbiyyəçi vardır.* Çünki dünyaya gələndə- insan nə yazmağı, nə oxumağı, nə də ki, ətrafındakılar haqqında məlumatı yoxdur. Bu həmçinin xeyirxah insanlara da aiddir.

Sidqi yazır ki, “əgər dünyaya gələn körpə - insanların əhatəsində olmasa idi, ola bilsin ki, onun heyvanlardan heç bir fərqi olmazdı” (*M.T.Sidqi. Nəsihət-namə*, s.14-15).

Etik ideyaların tədqiqatçı və təbliğatçılarından biri - görkəmli Azərbaycan filosofu **Firudin Köçərli** olmuşdur. *Z.Göyüşov qeyd edir ki, Firudin Köçərlinin* tədqiqat obyektini *ailə və məktəb tərbiyyəsi olub.* Ailədə əxlaqi tərbiyənin xüsusiyyətləri, böyüməkdə olan nəslin sosiallaşma prosesinə təsirinin mənfi və müsbət tərəflərini təhlil edən - F.Köçərli- real həyatda cərəyan edən proseslərə münasibətini bildirir, fəal vətəndaş mövqeyini tuturdu. **F.Köçərli** - Azərbaycan xalqının, onun qabaqcıl elm nümayəndələrinin mənəvi irsindən faydalanaraq, *insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında xarici mühitin və tərbiyənin rolunu düzgün qiymətləndirməyə çalışmışdır.*

Z.Göyüşovun tədqiqat obyektini- həm də Nəcəf bəy Vəzirovun **yaradıcılığı** olmuşdur. **N.B.Vəzirov** -bir çox digər tədqiqatçıların mü-tərəqqi mövqeyinə toxunaraq hesab edirdi ki, *insanın mənəvi keyfiyyətləri - heç də fitri deyil. İntellektual xüsusiyyətləri- insanın iradəsi, temperamenti, xarakteri üzərində qurulur.* Məlumdur ki, *əxlaq-*

*tarixi xarakter daşıyır və dövrən-dövrə öz ifadə formalarını və dəyərliliyini dəyişir. N.B.Vəzirovun bədii irsini diqqətlə izləyən-Z.Göyüşov- əbədi olan xeyir və şər mübarizəsini burada izləmiş, əxlaqın sinfililiyinin təsdiqini axtarmışdır. Böyük diqqəti Z.Göyüşov-publisist yazıçıların yaradıcılığına da yetirirdi. Həmin dövrün mənəvi həyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri -dövrün abu-havası və mühitindən bəhrələnirdi. Mənəvi həyatın bütün sahələrində baş verən proseslər- ictimai şüurun müxtəlif formalarında öz inikasını tapırdı. **Əxlaqi dəyərlər və normalar da müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalaraq,- istər nəzəri, isrərsə də praktiki səviyyədə tədqiqatçılar tərəfindən- düşünüür, ümumiləşdirilir və ifadə olunurdu. Mənəvi mədəniyyətin mühüm sahəsi olan - fəlsəfi özünüdərk və dünyagörüşü -bir sistem kimi yox, ayrı-ayrı cəhət və xüsusiyyətləri kimi -düşüncə obyektii olaraq,- sonradan pəşəkar filosofların tədqiqat obyektinə çevrilmişdi. Z.Göyüşovun da yaradıcılığı bu qəbildəndir-yanı oxşardı.** Ayrı-ayrı fəlsəfi ideyalar və problemlər- zamanın və dövrün duyumu yüksək olan,- tədqiqatçıların yaradıcılığında əks olunur (yazıçılar, şairlər, publisistlər, müəllimlər, ümumiyyətlə ziyalı təbəqəsinin nümayəndələri). **Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin tədqiqatçıları -fəlsəfi tarixinə aid olan- ideyaları -sistem şəklində araşdırmağa cəhd göstərsələr də, bir çox əsərlərdə fəlsəfi ideyalar - ancaq qeydlər və fikirlər kimi təqdim olunurdu. Z.Göyüşovun tədqiqatlarında da həmin meyillər öz əksini tapır.** Dünya fəlsəfi məktəblər və cərəyanlar - nə qədər müstəqil inkişafa malik olsalar da,- dövrün ümumi inkişaf xüsusiyyətləri - burada öz təsirini göstərirdi. XX əsr - elmi-texniki inqilab əsri və bir sıra mühüm kəşflər əsri idi. Sosial-siyasi proseslər nəticəsində- bir çox ölkələr -müstəmləkəçilikdən azad olmuş, suverenliyi qazanmışlar, burada, həmçinin - faşizm kabusu yaşandı, eyni zamanda elmsünaslıqda sürətli irəlliləyiş müşahidə olunurdu: yeni paradigmalər, yanaşmalar, ümumiyyətlə,- postklassik mərhələsi formalaşdı; belə şəraitdə- ənənəvi dəyərlər və normalar- həm yeni şəkildə yaşanıır, həm də yenidən nəzərdən keçirilirdi. **Z.Göyüşovun elmi yaradıcılığı - bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, müəyyən mənada,- dövrün təsirinə məruz qalmış və sovet ideologiyasının marksizm ideyalarını öz əsərlərində,- onun carçısı kimi çıxış edtmışdir. Z.Göyüşovun tədqiqatlarında - dini əxlaq problemlərinə də diqqət***

yetirilmişdir. L.Mövsumovanın qeyd etdiyi kimi, XX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış “M.Mehdiyev, S.Abbasov, N.Həsənov, Q.Mustafayev, M.Balayev və b. öz əsərlərində islam əxlaqına tənqidi mövqedən yanaşmışlar. F.Köçərlinin, M.Səttarovun, Z.Göyüşovun, A.Həsənovun əsərləri- islam ideologiyasının mahiyyətini, onun dünyagörüşünə, məişətə, insanların davranış normalarına, elmi və dini dünyagörüşlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə təsirini, islamın ictimai həyatda və ideya mübarizəsində yerini, bəzi dini xürafatların zərərini açıqlayır” ^[6]. Z.Göyüşov dini əxlaqda ümumbəşəri məzmunu aşkarlamış, Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa çalışmışdır.

Məlumdur ki, tədqiqatçı-alim həm də **H.B.Zərdabinin etik baxışlarına** diqqət yetirmişdir: **“Ziyəddin Göyüşovun "H.B.Zərdabinin dünyagörüşü" əsəri- zərdabişünaslıq elminə qiymətli tövhədir. Səmərali axtarışların bəhrəsi olan bu əsərdə- maarifçi alimin dünyagörüşünün formalaşması, fəlsəfi, ictimai-iqtisadi baxışları, habelə etik görüşləri dərinlən tədqiq və təhlil edilmişdir. Kitabın məziyyətlərindən biri də- Zərdabi haqqında zəngin arxiv sənədlərindən, qəzet və jurnal məqalələrindən yaradıcı istifadə edilməsidir”** ^[7]. Beləliklə, **Z.Göyüşov Azərbaycanın etik fikir tarixinə -öz yaradıcılığı ilə - xüsusi töhfə vermiş, burada dövrəşmə, yanaşma tərz, mənəvi həyatda etik fikrin rolu, ayrı-ayrı tədqiqatçıların mövqeyləri və xidmətləri aşkarlanıb.Z.Göyüşovun irsinin tədqiqi - Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin öyrənilməsi və tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.**

İstinadlar:

1. [*"Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu"*](#). 2015-02-22 tarixində - [*orijinalından*](#) arxivləşdirilib. *İstifadə tarixi: 2014-04-25.*

2. [*"Tarixdə bu gün: Azərbaycan"*](#). 2018-06-04 tarixində - [*orijinalından*](#) arxivləşdirilib. *İstifadə tarixi: 2014-04-25.*

3/[Jump up to:](#)^{1 2} Orxan Məmmədov (Baharlı). Ağdamın adlısanlı pedaqoqları, alimləri. Bakı, Sabah, 2001. səh.37-39

4.Геюшев З. Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1965. s.8-11

5.Геюшев З. Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1965. s.4

6/Mövsumova L. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. (Elmi red. və ilahiy.məs. üzrə məs. Ə.Əmirəhmədovdur. Bakı, 2003., s.7-8

7.Məmmədov V. "Əkinçi" və Zərdabi irsi milli məfkurə qaynağıdır.//Xalq qəzeti, 30 dekabr 2011.

8.GöyüşovZ.Daxilə pəncərə(Özünüdərkətmə),Bakı,-Azərnəşir,1978,-199S.

9. GöyüşovZ Sadəlik və təvəzökarlıq haqqında,-Bakı,-1961,-43S.

Ziyəddin Göyüşov “Daxlə pəncərə” əsərindən parçalar

Hələ qədim Yunanıstan Delfi məbədinin girişi qapısında: **“Özünü dərk et! Onda Allahları da, bütün kainatı da- dərk etmiş olarsan”** sözləri yazılmışdır.

Bir sıra məlumatlara görə, qədim yunanlar da bu fikri - **Qədim Şərq xalqlarının fəlsəfəsindən** əxz etmişlər. Bir necə min il bundan əvvəl söylənmiş bu aforizmin əsas xikməti, bir tərəfdən, ondan ibarətdir ki, insanla kainat - bir tamlıq təşkil edir, ***insanın özünü dərk etməsi - onun kainatı dərk etməsi ilə bilavəstə əlaqədardir.*** Başqa sözlə, ***insanın özünü dərk etməsi –onun dünyanı dərk etməsinin mühüm tərkib hissəsidir və zamanlar keçsədə,- özünüdərkətmə problemi heç vaxt aktuallığını itirmir.*** Tarixi prosesin gedişində- bəşəriyyət nə qədər əxlaqi təcrübə toplasa da, dünyaya gələn hər bir yeni nəsil üçün, hər bir ayrıca insan üçün öz zəmanəsinə uyğun olaraq,- özünüdərkətmə - ciddi zərurət olur. Bu zərurət - ondan irəli gəlir ki, özünüdərkətmə - bir nəslin və ya bir fərdin həyatı ilə tamamlanan - bir proses olmayıb,o- bütün nəsillər üçün, bütün insanlar üçün- ancaq yardımcı rol oynaya bilər. Hər bir insan - hər dövrdə də bu problemi özü üçün öz həyat şəraitinə uyğun olaraq,- yenidən həll etməli olur. **Hərə öz ömür kitabını -özü yazmalıdır və özü yazır.**

Həqiqət - çox mürəkbə fenomendir və onun hazır düsturla öyrənmək olmaz. Ömür yolu - heç də həmişə hamar və rəvan olmur. Həyatda insan - çətin, girintili-çixıntılı, enişli-yoxuşlu, daşlı-kəsəkli, dərəli-təpəli yollar keçməli olur. İnsan ömrü - saysız-hesabsız həyat münaqişələrinin üzərində keçir. Hər bir ayrıca halda və ayrıca şəraitdə - insan bu münaqişələri özü həll etməli olur. Həyat cəngəlliklərindən

özü özünə yol açılmalı olur. *Burada hazır “həyat dərsləri” yaranmır....*

Xoşbəxtlik – hər şeydən əvvəl, həyat sevgisindən, yaşamaq eşqindən, ömürdən məmnunluğundan, özünə inanmaqdan, özünü güclü və qadir hiss etməkdən, daim mükəmməlləşməyə daha xoş gələcəyə ümüdbəsləməkdən ibarətdir. Döğurdan da, *öz həyatından razılıq - insana nəsib olan- ən böyük bəxtiyarlıqdır. Bu cür bəxtiyarlığın yolu isə - bir başa özünüdərketmə üzərindən keçir. Özünüdərketmədən kənarında həyat sevgisindən, yaşamaq eşqindən danışmaq mənasız olardı.* Əbəs deyilməmişdir ki, “insan öz-özünü yaradan varlıqdır”. *Özünüdərketmədən - “özünü yaratmaq”, “ahəngdar yaşamaq” ömründən məmnunluq mümükün deyildir.*

Ədəbiyyat:

Göyüşov Z. Daxilə pəncərə (Özünü dərketmə), Bakı, Azərneşr, 1978,-199S.

7. AVROPA MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN ETİKASININ ƏSASLARI

ARISTOTEL - ETIKANIN ƏSASINI QOYMUŞDUR. ONUN ƏSƏRLƏRİ-MÜXTƏLİF ELMLƏRƏ AİDDİR: "Nikomahın Etikası", "Metafizika", "Siyasət", "Poetika", "Fizika", "Ruh haqqında", "Kateqoriyalar", "Ritorika", "Göy haqqında", "Heyvanların tarixi haqqında", "Bitkilər haqqında", "Təfsir haqqında", "Organon", "İqtisadiyyat", "Meteorologiya", "Fəzilətlər və pisliklər haqqında", "Yuxuların təfsiri haqqında", "Yaranma və məhv olma haqqında" "Hissiyatlı qavrayış və qavrayış, qəbul olunan haqqında", "Yaddaş və xatırlama haqqında"- "Təbiətlə bağlı kiçik əsərlər" .

FILOSOFLARIN ARISTOTELİN SİTATLARI, AFORİZMLƏRİ:

"Ağıl -təkcə bilikdən deyil, həm də bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığından ibarətdir."

"Təhsilin kökləri- acıdır, amma meyvələri -şirindir."

"Ritorika(nitq mədəniyyəti)- hər hansı bir mövzuda mümkün olan inandırma yollarını tapmaq qabiliyyətidir."

"Aydınlıq - nitqin əsas üstünlüyüdür."

"Bəziləri -qənaət edir, sanki əbədi yaşamaladırlar, bəziləri isə- xərcləyir, sanki dərhal öləcəklər."

"Vərmiş- ikinci təbiətdir."

"Özünü tanımaq- həm ən çətinidir (...), həm də ən sevinclidir, (...) amma özümüzü -təkbəşinə bilmirik (...); özümüzü görmək istəyiriksə- güzgüyə baxırıq (...), özümüzü bilmək istəyiriksə- dostu baxaraq, özümüzü tanıya bilirik. Axı, dost, dediyimiz kimi, "ikinci mən" -dir. (...) Bir dostun köməyi olmadan- özünü tanımaq mümkün deyil. "

" Həyat- hərəkət tələb edir. "

"Sevmək- fəzilətli hesab olunan - başqasına yaxşılıq arzulamaq və, üstəlik, öz xeyrinə -yox, o - sevdiyi insan üçün- yaxşılığı arzulamaq və imkan daxilində,-ona bu yaxşılığı etmək və çalışmaq deməkdir."

"Ünsiyyətdən zövq almaq- dostluğun əsas əlamətidir."

"Tərbiyə -qocalıq üçün ən yaxşı təminatdır."

"Zövqlə zarafat edən -ağıllıdır."

"Bütün insanlar təbiətdən - bilik istəyir."

"Yalnız musiqi -xarakteri formalaşdırmaq gücünə malikdir ... Musiqi vasitəsilə - özünüzdə- düz hissləri inkişaf etdirməyi öyrədə bilərsiniz."

"Həyatın mənası nədir? Başqalarına - xidmət edin və yaxşılıq edin. "

"Hər kəs ölümün qaçılmaz olduğunu bilir, amma o yaxın olmadığı üçün- heç kim bu barədə düşünmür."

"İşin kiçik bir hissəsini - mükəmməl etmək- daha yaxşıdır, nəyinki bütün işi- on qat daha pis etmək. "

"Güvəndiyiniz şey- əldə etdiyiniz şeydir."

"Qorxu -pisliyi gözləmək kimi təyin olunur,müəyyənləşdirilir."

"Tövbə etməyən və qadir olmayan bir kəs- sağalmazdır."

"İstirahət etmək üçün -asudə vaxtımızdan məhrumuq və sülh içində yaşamaq üçün- müharibə aparırıq."

"Azad insan- başqası üçün yox, özü-özü üçün var,mövcud olan adamdır."

"İnsanı məhv edən- uzun müddət fiziki hərəkətsizlikdir. "

"Ağıl -təkcə bilikdə deyil, o-həm də bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığından ibarətdir."

"Hazırcavablıq-təhsill almış sözcaytaran cəsərlilikdir."

"Savadlıq -təhsilin ölçüsü ola bilməz."

"Uğur qazanmaq istəyən hər kəs - düzgün ilkin suallar verməyi bacarmalıdır."

"Ağıllı adam -zövq üçün deyil, əzabın olmaması üçün çalışır."

"Tələbələrin necə uğur qazana biləcəyini soruşduqda, Aristotel cavab verdi:" Geridə qalanları gözləmək deyil-Öndə olanlara çatmaqdır "

"Niyə ata -oğlunu, nəinki oğlu atasını daha çox sevir? Çünki oğul -onun yaradıcılığıdır. Hər kəs özünün yaratdıqlarını dəstəkləyir "

"Sərxoşluq -könüllü dəlilikdir."

"Cəmiyyətdən kənar insan - tanrı və ya heyvandır."

"Yaxşılıq etmək üçün ilk növbədə ona(o yaxşılığa)- sahib olmalısan."

"İnsan -heyvandan nə yüksək, nə də aşağı ola bilər. Ancaq o- heyvan ola bilməz. Bu- təbiətdən-çıxmaq, düşmək deməkdir ".

"Xoşbəxtlik -özündən razı (özünəsöykənmək)olmaqdır."

"Çətin olan iş - daha yaxşıdır."

"Yaşamaq -şeyləri əldə etmək deyil, o - onları etməkdir(çalışmaqdır)."

"İdrak- təcüblənməylə başlayır."

"At -qaçmaq üçün, öküz -şumlamaq üçün və it -axtarmaq üçün doğulduğu kimi, insan da iki şey üçün doğulur - müəyyən bir fani tanrı kimi –özünü anlamaq, fikirləşmək və hərəkət etmək üçün doğulur."

"Tərbiyədə - bacarıqların inkişafı -zəhnin inkişafından əvvəl olmalıdır."

"Müəllimlər - daha hörmətlidir, çünki uşaqlar onlardan tərbiyə alır.

Uşaqlar valideynlərinə -yalnız doğulmağına borcludurlar.

Bəziləri- bizə yalnız həyat verir, digərləri isə -yaxşı,fəzilətli həyat verir. "

"Şagirdlər,- uğur qazanmaq üçün- öndəkiləri tutmalı və arxada olanları gözləməməlidir."

"Tərbiyə- xoşbəxtliyə bəzəydir, amma bədbəxtliyə- sığınacağıdır."

"Gözəllik -Tanrının hədiyyəsidir."

"Ədalət- fəzilətin bir hissəsi deyil, əksinə bütün fəzilətdir və əksinə - ədalətsizlik - azgınlığın bir hissəsi deyil, ümumilikdə o -azgınlıqdır."

"Kim təbiətcə özünə sahib deyil, başqasına-köledir,baxmayaraq ki insandır ."

"Nəci işlər görmək üçün- quruda və dənizdə hökmranlıq etmək lazım deyil."

"Birinin məhv olması- digərinin doğulması deməkdir."

Mənbə: <https://ru.citaty.net/avtory/aristotel/>

ANDRE MORUA "TANINMAMIŞ (NAMƏLUM) XANIMA MƏKTUBLAR", " YAŞAMA ELMİ HAQQINDA GƏNCƏ-AÇIQ MƏKTUB"

André Morua (əsl adı - Emil Herzoq, 1885-1967) - fransız yazıçı, Fransız Akademiyasının üzvü, iki dünya müharibələrinin iştirakçısı. A.Morua – novellaların(qeyri-adi süjetlə bitən - qısa hekayələr), ədəbi-tənqidi məqalələrin, tarix haqqında kitabların, xatirələrin, çoxsaylı romanların müəllifidir. Bioqrafik romanlar - ona dünya şöhrəti qazandırdı, bunlar: "Ariel və ya Şelli", "Bayron", "Lelia və ya Jorj Sandın həyatı", "Olympio və ya Viktor Hüqonun həyatı", "Üç Düma" və b.. İnsan dəyərinə inamla dolu A.Moruanın humanist yaradıcılığı-modernist, postmodernist cərəyanlara və meyllərə qarşı çıxır.A. Morua - bir rəssam-yazıçı olaraq, Fransız dünya ədəbiyyatın klassiklərinin təcrübəsindən istifadə etdi. **"Yaşamaq elmi haqqında gəncə - açıq məktub!"**və **"Tanınmamış(naməlum) xanıma-məktublar"**da *-o yüksək əxlaq prizması ilə -etik dünyagörüşləri, bir şəxsiyyət olaraq insanın formalaşması haqqında -Fransa və dünya mədəniyyətinin ən yaxşı nümunələrini gənc nəslə təqdim edir.*

"Hər şeyi bilən xanım haqqında" adlı bu novellada müəllif zara-fət yolu ilə özünü "hər şeyi bilən, ünsiyyətçil və hər kəsə öz qayda-larını diktə edən" bir xanımın pisləklərini bizə təqdim edir.

Hər şeyi bilən xanım haqqında

Andre Morua

- Necə! Siz -mənim qonşumsuz, həkim?
- Bəli, iki qonşunuzdan biriyəm, xanım.
- Mən şadam, həkim; Uzun müddətdir ki, danışa bilmirəm sizinlə.
- Mən də çox şadam.
- Sizdən çox məsləhət almalıyam, həkim... Bu - sizin üçün çətin ol-mayacaq?
- Düzünü desəm, xanım...
- Əvvəla, mənim yuxusuzluğum... Yadınızdadırmı, necə yuxusuz-luğum var idi?... Amma,
- mən nə görürəm, həkim? Şorba qəbul edirsiniz?

-- Niyə də yox?

- Siz dəli olmusuz !Yeməyin əvvəlində mayedan - daha zərərli bir şey yoxdur.

-Bağışlayın, xanım...

- Bu güclü bulyonu bir kənara qoyn, doktor, yalvarıram sizi, və gəlin menyunu birlikdə öyrənək... Qızılbalıq- yaxşıdır... Balıqda çoxlu protein var. Toyuq da... Yaxşıdır, lazım olan "A" vitaminini kərə yağı ilə alacaqsız; vitaminC - meyvələrlə..., vitamin B - ümumiyyətlə yoxdur... Nə pis! Razısınızmı mənimlə, həkim?

- Oldu..

-Mənə deyin, həkim, gündəlik nə qədər kalori lazımdır - mən axı aktiv həyat tərzini sürürəm?

-Dəqiq deyə bilmərəm, xanım... Bunda-heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

-Bunun necə əhəmiyyəti yoxdur?! Siz deyiz ki, buxar lokomotivi üçün- kömürün, avtomobil üçün isə - benzinin əhəmiyyəti yoxdur! ..Mən - kişilər kimi, eyni həyat tərzini keçirirəm və üç min kaloriya ehtiyacım var, yoxsa xəstələnərəm.

- Onları sayırsınız, xanım?

“Onları sayıram!!!... Zarafat edirsiniz, həkim?... Həmişə özümlə bir cədvəl aparıram...(O çantayı açır.) Baxız, həkim... Ham(vetçinə) – bir kiloqramda- min yeddi yüz əlli kalori ... Toyuq - min beş yüz ...Süd - yeddi yüz ...

-- Mükəmməl. Bəs bu toyuq qanadının çəkisini necə bilirsiniz?

- Evdə bütün porsiyaların çəkilməsini tələb edirəm. Burada, qonaqlıqda, mən təxminən, gözümlə görüb ölçürəm... (Qışqırır.) Ah, həkim!

- Sizə nə olub, xanım?

- Yalvarıram, dayanın!.. Bu, nə qədər dözülməzdir, yalançı səs,not kimi...

- Mən nə etmişəm, xanım?

“Doktor, siz zülalları- karbohidratlarla qarışdırırsınız... Ah, həkim, dayanız!..

-- Eh! Allah naminə, mənə verən yeməkləri yeyirəm ...

-- Siz! Məşhur həkim!.. Amma siz yaxşı bilirsiniz ki, fransızların adı yeməyi - kartoflu bifşteks - çox təhlükəli zəhərdir?

-Buna baxmayaraq, adi fransızın səhhəti - yaxşıdır...

-Doktor, siz əsl bədətçisiniz(yeretiksiz)... Mən sizinlə daha danışmıram...

- (Sakitçə)) Digər qonşum kimdir? Mən onun soyadını eşitmişəm, amma üzü mənə tanış gəlmir.

-O - Maliyyə Nazirliyin mühüm məmurudur, xanım.

-- Həqiqətdən? Necə də maraqlıdır! (Ciddi və canlı şəkildə sağa dönür.) Bizim büdcəmiz necədir, cənab? Artıq başa çatmışınız?

-Ah, xanım, rəhm edin... Bu gün səkkiz saat büdcə haqqında danışmışam... Və ümid edirdim ki, heç olmasa, naharda istirahət alım.

-İstirahət!... İşimizi bitirməyə nə qədər, biz sizə istirahət verəcəyik... Bu ki çox sadə,asandır.

– Bu sadədir, xanım?

- Bu, çox asandır... Büdcəmiz dörd trilyondur?

- Bəli, ona yaxındır...

"Əla... Bütün xərcləri iyirmi faiz azaldın..."

(Həkim və maliyyəçi hər şeyi bilən xanımın arxasında - özləri arasında bir-birini ümitsizlik dolu baxışlarla dəyişdilər.)

Mənim əziz, dəyərli Tanınmamış, naməlum xanıмым, heç nə bilməmək - ən yaxşı fikirdir.. Buna görə də - Siz hər şeyi- əvvəlcədən- bilirsiniz..... Əlvida.

ANDRE MORUA -nın AFORİZMLƏRİ –MÜDRÜK SÖZLƏRİ

1. *Kiçik bir işlə məşğul olun*, amma mükəmməl mənimsəyin və ona böyük bir iş kimi yanaşın. (iş haqqında).

2. *Cazibədarlıq* - hisslərin sərbəstliyidir, *qədd-qamətlik* isə -hərəkətlərin sərbəstliyidir. (Hisslər haqqında).

3. Anlaşılmıqdan(anlaşılmayan insan kimi olmaqdan)- qorxmayın.

4. Uğurlu bir evlilik- hər dəfə yenidən rekonstruksiyaya möhtac olan bir binadır. (evlilik haqqında)

5. Mübahisədə - ən çətin şey- fikirlərinizi müdafiə etmək deyil, o onun haqqında -aydın təsəvvürə sahib olmaqdır. (mübahisə haqqında).

6. Məsləhət -həmişə etirafdır. (məsləhətlər və məsləhətçilər haqqında)

7. Kobudluq -axmaqların zəkasıdır. (ağıl haqqında)

8. Gün ərzində hər bir insana həyatını dəyişdirmək üçün ən azı - 10 fürsət verilir. Uğur- onlardan istifadə etməyi bilənə gəlir.

(Uğur haqqında)

9. Etdiyiniz hər şey - sizə qayıdacaq.

10. Xoşbəxtlik - bir an, vərdiş isə- əbədiyyətdir.

11. İnsanları - olduğu kimi qəbul etmək kifayət deyil; *hər bir insanları*- necə varsa, mövcuddularsa- onları bu xarakterilə- sevmək,arzulamaq lazımdır - əsl sevginin mahiyyəti- budur.

12. Ümumiyyətlə, bəşəriyyət- insanların düşündüyündən- daha az dəyişir.O - dəniz kimidir: səthdə qaynayır, amma insan ürəylərinin dibinə düşsəniz - o zaman insan hissələrinin dəyişməzliyini görürsünüz.

13. Bir kinayəli şəkildə -kiminsə tərəfindən təkrarlanan kinayəli ifadələr - ən pis düşmənlərin yaranmasına səbəb olur: **“Hamımız haqqında söylənilənləri -hamımız bilsəydik, heç kim - heç kimlə danışmazdı.** Bəla ondadır ki, gec - tez hamı hər kəsin hər kəs haqqında dediklərini öyrənəcək. ”

15. Həyatında heç vaxt xoşbəxtlik yaşamayanlar - nadirdir, lakin onu qoruyub saxlaya bilənlər- daha da nadirdir.

16. **Başqalarını sevindirmək üçün** -onlarla xoş olan və onları maraqlandıran şeylər barədə danışmalı, əhəmiyyətsiz mövzularda mübahisələrdən qaçmalı, nadir hallarda suallar verməlisiniz və heç bir halda onlardan daha ağıllı olmamalısınız.

17. Hər hansı bir ağlabatan söz,məsləhət - kiməsə toxuna bilər. Həmsöhbətiniz -arqumentlərinizin təkzibedilməz olduğunu- etiraf etməli ola bilər, ancaq bunun üçün - sizi heç vaxt bağışlamayacaq.

18. Sevginin qaynağı -- daha çox- özümüzdədir, nəinki - sevilən məhlulda .

19. Əgər insan ümitsizliyə düşərsə və ya pis bir ruh halında olarsa, bu- hər zaman çətinliyə və uğursuzluğa səbəb olacaq. Əgər yığılmaqdan qorxsan - yığılacaqsan. İşlərin qaydası elədir ki, **mən özüm** - ilk növbədə, **həm, özüm üçün, həm də ətrafımda olanlar üçün- həm açıq hava, həm də göy gurultusu yaradırəm.**

20. Bizim üçün həqiqətən əziz olan bir insanda,- onda - hər şey bizim üçün əzizdir - hətta çatışmazlıqları da. Bunlar olmasaydı, o - özü özü kimi olmazdı, yəni, sizi ona bağlayan xüsusiyyətlərə malik olmazdı.

21. **Xronofaq** - (*başqa adamın*)*zamanını yeyən* bir insan nəslini ifadə edir .Bu-çox vaxt, həqiqi işi olmayan və vaxtını nə üçün öldürəcəyini bilməyən və onu doldurmağa qərar verən bir insandır, o öz asudə vaxtında -sizin vaxtınızı yeyəcək.

22. Özünüz haqqında pis danışmayın, çünki sizə inanan ola bilər.

23. Səssizcə bağışlamaq lazımdır, əks halda bu nə cür bağışlanma-dır?

24. Xoşbəxt olmaq fürsətini qaçırmayın: çünki həyat bizə çox az fürsət verir.

25. Ətrafimdakı yaxşı insanları -sevmək, pis insanlardan -uzaqlaşmaq, yaxşılığa- sevinmək, şəri - ləyaqətlə dözmək, (hər pis şeyi) unuda bilmək - **bu -mənim nikbinliyimdir.**(Andre Morua –özü haqqında)

26. Bəyəndiyiniz bir parçanı- yazmaq və ya dərin bir fikri -qeyd etmək vərdişi kimi - heç bir şey- bu cür gözəl zövqü və sədaqətli fikirləri formalaşdırmır.

27. Həqiqətən, şəhəri tanımaq istəyirsinizsə, gəzmək məcburiyyətində olmalısınız.

Ədəbiyyat:

1.Если хочешь быть свободным / Сенека,Честерфилд, Андре Моруа.,-Москва,-Политиздат,1992,-С.381.

ESTETİKA

I. ESTETİKA - ELM KİMİ

Estetika - qədim zamanlarda- 2,5 min ildən çox əvvəl yaranmışdır. "Estetika" - yunan dilindən "aisthetikos" - "həssaslıq" deməkdir, o həssas qavrayışla əlaqəlidir. O - gerçəkliyin estetik mənimsənilməsinin təbiyyəti və qanunları haqqında elmdir, həmçinin "gözəllik qanunlarına əsaslanan- yaradıcılıq" elmidir.

"Müəyyən bir bilik sahəsinin təyinatı olaraq,-" Estetika " termini- alman **filosofu A. Baumqarten** tərəfindən elmi istifadəyə verildi (o- estetikanı hissiyyat təlimi olaraq, xarakterizə etmişdir, burada- estetikanın mövzusu **-insan həssaslığı** idi. Və həssaslıq,hissiyat- dünyanı insan tərəfindən bütöv və obrazlı anlamasında cavabdehdir. Gözəllik və incəsənət hadisələri - gözəlliyin ən yüksək sahəsi kimi, təqdim edilmişdir.). XVIII-ci əsrin ortalarında o - "Estetika" əsərində (1750-1758) - müasir və həmyerlisi **G.Leybnitsin** nəzəriyyəsində - **insanla bağlı istifadə etdiyi üçlüyə: iradə, ağıl və hissə- əsaslandı.**

Ancaq estetikanın yaranma tarixi -qədimlərə gedib çıxır, burada onun əsaslarını - artıq qədim mifoloji mətnlərdə tapmaq olar.

İnkişafının hər yeni mərhələsində, insanın dünyaya və özünə estetik münasibəti ilə bağlı mövcud fikirlərin natamamlığı ortaya çıxdı. Estetikanın - bir elm kimi, təsəvvürü- uzun müddət ərzində formalaşmışdır. Estetika mövzusunun genişlənməsi, ilk növbədə, onu inkişaf etdirdiyi- fəlsəfə və incəsənət haqqında biliklər ilə əlaqədar olaraq, müstəqil bir bilik sahəsinə ayrılmasının son mərhələsi ilə sıx bağlıdır. Bir elm olaraq, estetika - fəlsəfi xarakter daşıyır, ancaq **özünəməxsus spesifikasi, özünəməxsus qanunları - reallığın estetik mənimsənilməsi qanunları ilə - onun öz xüsusi mövzudur. Dünyanın estetik inkişaf qanunları - ən dolğun, cəmlənmiş və bilavasitə, incəsənətdə təzahür etdiyindən,- estetika, haqlı olaraq, hər şeydən əvvəl - incəsənətin əsas qanunlarını, bədii yaradıcılığın mahiyyəti haqqında bir elm olaraq qəbul edilə bilər.**

Estetika - Qərb dünyasında – fəlsəfi bir sahədir. Bütün qədim müdriklər - estetikadan danışdılar. **Aristotel** və **Platon** – estetikanın inkişafına böyük töhfələr vermişlər. Estetika -müstəqil bir elm ola-

raq, XVIII -ci əsrlərdə meydana gəldi. **Ludviq van Qarte** *estetikanı bir elm olaraq ayırdı*: Estetika - təbiət elmlərindən fərqlənməlidir; **Estetika - hissiyyat idrak elmidir.**

Şərqi ilk universitetləri IX-X əsrlərdə, Qərbdə isə - 1600-ci ildə ortaya çıxdı, bunun sayəsində elmlər həm Şərqdə, həm də Qərbdə inkişaf etməyə başladı və **estetika** meydana gəldi. Qərbdə estetik biliklər -digər fənlər kompleksində tədris olunurdu. **Bədii obraz - estetikanın mərkəzi fiqurlarından biridir.**

Estetika -gözəlliyin və insanın ətraf aləmini necə qəbul etdiyini öyrədir. O - gözəlliyi öyrənir. Bir elm olaraq, estetika sayəsində (XVIII əsr) - incəsənət nəzəriyyəsi, incəsənət bilikləri və onların sonrakı formalaşması meydana çıxdı. Estetika- bütün özəl sənət-sünətlər (ədəbiyyat-sünətlər, təsviri incəsənət nəzəriyyəsi, teatr-sünətlər, kino-sünətlər, musiqi-sünətlər və s.) ilə əlaqədar ümumi nəzəri əsas (yunan sözlərindən əmələ gələn metateoriya: μετά - sonra, xaricdə; θεωρία - nəzəriyyə, - metateoriya=metonəzəriyyə - başqa bir nəzəriyyənin quruluşu, metodları və xüsusiyyətlərinin, o cümlədən, dəqiq təsviri (yəni yaranma və dəyişmə qaydalarının müəyyən edilməsi) və onunla əlaqədar araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alındığı məntiqi bir nəzəriyyədir.) dəyərinə malikdir.

Estetika bu nəzəriyyələri- metodoloji prinsiplərlə təchiz edir, ayrı - ayrı sənət-sünətlər fənləri arasındakı əlaqələri və münasibətləri araşdırır, tədqiqat metodlarını və tətbiq sərəhədlərini təhlil edir, yeni sənət-sünətlər anlayışlarının tətbiqi yollarını öyrənir və s. Estetikada müasir tədqiqatlar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir.

Estetikanın strukturu, quruluşu bir elm olaraq - təbiətdə, maddi fəaliyyətdə, mənəvi həyatın müxtəlif sahələrində, gündəlik həyatda, asudə vaxtda və anlam aparata malik olan -təzahürünü ümumiləşdirən müasir dünyada daha da mürəkkəbləşmişdir. Ona-nisbətən müstəqil fənlər daxildir: *bədii yaradıcılıq nəzəriyyəsi, dizayn və əşya mühiti mənimləmə nəzəriyyəsi, estetik tərbiyə nəzəriyyəsi və s.*

"Estetika" sözü - gündəlik həyatımızda ən çox istifadə olunan, müxtəlif sahələrdə yayılmışdır. Bu gün -*geyim estetikasından, ifa, tamaşa estetikasından, filmin estetikasından, interyerin estetikasından və s.*-danışmaq olar.

Estetikanın mövzusu - insanın gerçəkliyə, təbiətə, cəmiyyətə, incəsənətə duyğusal-həssas, dəyərli münasibəti ilə əlaqəli təsəvvürlərin, fikirlərin seçilməsi və sistemləşdirilməsidir, yəni estetikanın mövzusu- insan həssaslığıdır və onun köməyi ilə gözəllik qanununa görə dünyanın obrazlı idrakı, dərrakəsidir. *Mənəvi - estetik təhlil obyektini və yaradıcı potensial daşıyıcısı olaraq - o insana yönəldilmişdir.*

Estetikanın - digər elmlərlə əlaqəsi

Estetika və etika - fəlsəfəyə, mədəniyyətşünaslığa, kulturologiyaya aiddir. Estetika ilə fəlsəfənin, eləcə də mədəniyyətşünaslığın, kulturologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi, estetikanın nəzəri prinsiplərinin və elmi metodunun müəyyən bir filosofun, mədəniyyətşünasın dünyagörüşünə, mövqelərinə, metodologiyasına, fəlsəfi, kulturoloji anlayışına və ya müəyyən bir fəlsəfi, kulturoloji istiqamətə bağlı olmasıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, estetika ilə etika arasında bir əlaqə var və bu qarşılıqlı əlaqənin özünəməxsus tərəfi, insanın xarici və daxili hissələrinin orqanik birliyi üzərində formalaşan estetik hissiyyət quruluşunun təhlilidir. Öz növbəsində, etika -bədi fəaliyyətin, incəsənətin, estetika mövzusunun tərkib hissəsi kimi təhlilində xüsusi rol oynayır.

Estetikanın mədəniyyəti

Mədəniyyət- cəmiyyətin intellektual, estetik, etik, hüquq, iqtisadi və institusional inkişafını təmin edən yaradıcı prosesdir, onun zaman və məkanda irəliləyən progressidir, tərəqqisidir.

Estetik mədəniyyət - estetik düşüncənin məhsuludur. Estetik düşüncə- təkcə maddi baza yox, həm də icma kollektivlərinin mənəvi həyatı əsasında yaranır. Bir sözlə, estetik düşüncə bu və ya digər formasiyada ictimai həyatın ən yüksək mənəvi forması kimi çıxış edir. Məhz buna görə də estetik mədəniyyətdə - ictimai, siyasi, əxlaqi və dini baxışlar, təbiətin dərkə, ətraf mühitə münasibət kimi çoxcəhətli mənəvi keyfiyyətlər birləşir. Deməli, estetik mədəniyyət- insan və dünya, insan və insan, nəhayət, insan və cəmiyyət arasındakı köklü

münasibətləri birləşdirən, mənəvi inkişafın zərurətindən doğan - *ictimai şüur formasıdır*. Dünyanın maddi aləmin insan düşüncəsində estetik şəkildə əks olunmasını yaradan səbəb nədir? Bu tələb, hər şeydən əvvəl- insan mənəviyyatının mövcudluq zərurətidir. *İnsan-yaradıcıdır*. O, gördüyünü, sadəcə, olduğu kimi görmür, onu -yenidən yaradır; ona -özünəməxsus duyğu əlvanlığı, emosional çalarlılıq, fikir zənginliyi verir; hadisəni, predmeti öz mənəvi aləminin daşıyıcısına çevirir. Deməli, estetik tələbat- ictimai varlığın dünyanın mürəkkəbliyi və sadəliyi ilə birlikdə qavramaq, anlamaq, duymaq və dərk etmək qabiliyyətinin imkanından doğur və onu şərtləndirir. Bu tələb necə formalaşır və insan cəmiyyətinin başlanğıcından hansı şəkildə estetik düşüncənin obyektinə çevrilir? Gerçəkliyin dərk edilməsi -gözəllik qanunları əsasında baş verir. Bu zaman isə hər şey -gözəllik obyektinə çevrilir.)

Estetika və incəsənət

Hər üç incəsənət sahəsində estetik keyfiyyət tapırıq: **Bədii yaradıcılıqda** - müəllifin dünyaya estetik münasibəti və estetik dəyərlərə baxışları kimi, bədii dəyərin- estetik dəyəri ehtiva etdiyi, estetik cəhətdən - əhəmiyyətli məzmun və mükəmməl formanın vəhdəti olan - *bədii əsərdir*; **Bədii qavrayışda**- formanın gözəlliyindən və ifadəliyindən zövq almağı nəzərdə tutur. *Estetik forma* - incəsənətdə yalnız gözəllik deyil, həm də çirkinlik şəklində mövcuddur ki, bu da **bədii fəaliyyətin** özünü və nəyə müəyyən edilməli olduğunu, estetika ilə incəsənətin necə təmasda olduğunu və bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu anlamağa imkan verir. **Estetika- incəsənətin müxtəlif aspektlərindən və problemlərindən bəhs edir:**

1. İncəsənət nədir? Onun mahiyyəti nədir? Yaradıcılıq nəticələrinin incəsənət sahəsinə aid edilməsinə imkan verən incəsənətin inteqral spesifikasiyi nədir?

2. İncəsənətin quruluşu nədir? İncəsənət fenomenini nə(nələr) təşkil edir?

3. İncəsənət nə üçündür? İncəsənətin sosial-mədəni funksiyaları hansıdır?

4. İncəsənətin genezisi və tarixi təkamül qanunauyğunluğu nədədir?

5. İncəsənətin tarixi tipologiyası və ya tarixi morfologiyası nədir, yəni tarixi incəsənət növləri hansılardır?

Beləliklə, estetikanın bir elm olaraq statusu- onun mövzusu ilə -dünyanın estetik və bədii inkişafının ən ümumi əsaslarının və qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Estetika mövzusunun xüsusiyyətləri- fəlsəfi və dünyagörüşünün mahiyyətini və elmin humanist biliklər quruluşundakı yerini müəyyən edir. Arxaik mədəniyyətdə yaranan dünyaya estetik münasibət, dünya ilə insan arasındakı yazışmaların dərəcəsini, insanın dünyaya daxilolmasının xarakterini təyin edən- əsas dünya münasibətlərindən biridir. Estetik kateqoriyalar - insanın dünyagörüşünü, dünyahisslərini, dünyaqavramasını və dünyaaanlamasını- mədəni dövrlərin dəyər prioritetlərini ortaya qoyur.

Lügət

Mədəniyyət - (Ərəbcə -“şəhər, şəhərli”,Latınca”cultura” - becərmə - tərbiyə, təhsil, inkişaf, ehtiram)- cəmiyyətin tarixən müəyyən edilmiş inkişaf səviyyəsi, insanların yaradıcılıq qüvvələri və qabiliyyətləri, insanların həyatının və fəaliyyətinin təşkili növlərində və formalarında, münasibətlərində, habelə yaratdıqları -maddi və mənəvi dəyərlərdə ifadə olunur.

İncəsənət -reallığın bədii əksidir. Vizual görüntülərdə (vizual incəsənətlərdə), səsələrdə (musiqidə), sözlərdə (bədii ədəbiyyatda), həmçinin müəyyən incəsənət növlərinin sintezi (teatr, kino) yolu ilə həyata keçirilə bilər.

II. ESTETİKANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ - TARİXİ ASPEKTDƏN

Estetikanın əsas istiqamətləri - müxtəlif dünyagörüşlərinin mübarizəsini əks etdirirdi, onlar artıq **qədim Yunanıstanda** formalaşmışdılar, burada - incəsənət haqqında fəlsəfi anlayış yüksək səviyyəsinə çatmışdı. Ən erkən konseptual anlayışlar **-Pifaqorçular** tərəfindən tərtib edilmişdir. Onların təsəvvürləri **-idealist** idi, lakin *mistik* bir *pərdə altında estetikada və incəsənətdə - harmoniya, ölçü haqqında əsas müşahidələr aydın görünürdü. Estetikanın materialist xətti - gözəlliyin obyektivliyi ideyasını müdafiə* edən - **Herakliddən** qaynaqlanırdı; **idealist xətti isə- Platondan** (o-*qədim estetikanın qurucularından biri idi*) və onun şələflərindən gəlir. **Platonun ideyalar(fikirlər) haqqında təlimatı: ideyalar(fikirlər)- əbədi ağulla dərk edən mahiyyətləri kimi - nümunə, model, yaradan prinsiplər, əşyaların konstruksiyası kimi çıxış edir.** Bu- sanki əşyaların ən kəmilləşən ifadəsidir, onların son məna inkişafıdır. **Platonik ideya(fikir) dünyası** -tamamilə şəxsiyyətsizdir, onların nə adı, nə də tarixi var, o dünya -kosmik həyatının hərəkət etdiyi qanunlarını özündə cəmləşdirir .. *Gözəlliyin mahiyyətini* ifadə edən - **gözəllik ideyası** - bu dünyaya daxil olur, o - şübhəsiz ki, gözəldir və gözəl həssaslıqla qavriyan şeyləri – yaradan və yaranan bir nümunə, prinsipidir. **Platonun baxışına görə:** hər şey o dərəcədə gözəl formada mövcuddur ki, **gözəllik ideyası** onda təcəssüm olunur. Bu ideyanın(fikrin) (başqa bir fikirlə bərabər) düşünməsi,görməsi,dərketməsi - fəlsəfə üçün əlçatandırsa, təbiət və incəsənət – onun vasitələri olaraq,- onun təcəssümüdür. **Platonun fikrincə, ən mükəmməl əsər - ideal varlıq prinsiplərinin həyata maksimum keçirildiyi - kosmosdur. Bu Platon nəzəriyyəsi - üçlüyə əsaslanan Azəri-Zərdüştlərin müqəddəs "Avesta" kitabının fikirlərinə əsaslanır,bunlar: gözəl fikir, sonra gözəl əməllərdə təcəssüm olunan gözəl sözlərin, həmçinin kosmogoniyaya əsaslanan- ideyadır. Antik dövrün estetik düşüncəsinin, fikirlərinin zirvəsi- obyektiv reallığa xas olan kəmilləşmə təsəvvürü (ölçü, nisbətlər(proporsiyalar), harmoniya, birlik və müxtəliflik, bütövlük) ilə əlaqələndirilən və estetik xüsusiyyətlərilə - nəzərə alan -Aristotelin Estetikasıdır.**

Antik estetikə

Antik estetikə - *incəsənəti* - təbiətin *təqlidi (Mimesis)* kimi şərh edirdi. O- bədii əsərlərdə, təbiət hadisələrinin təbii prototipləri kimi uyğun olaraq, onun kamilləşməsini - əsas əlaməti kimi -göürdü.

Mədəniyyət tarixində- **Pifaqorun** şəxsiyyəti -böyük dini və etik islahatçılarla birlikdə bir yer tutur. **Pifaqor** - çox canlı bir cəmiyyət yaratdı. **Pifaqorcuların** mülkiyyəti- ümumi idi. Müəllimin mütləq nüfuzu - cəmiyyətdə hökm sürürdü və hər kəs onun qurduğu doktrinələrə, təlimlərə mümkün qədər dəqiq riayət etməyə çalışırdı. Bütün Pifaqorcular- ruhların köçməsinə inanırdılar və ət yeməklərindən, lobyadan, müəyyən balıq növlərindən və s. - imtina edirdilər. Pifaqorcuların təlimləri -gizli idi və gizli saxlanılırdı, onların kitabları yox idi, hər şey - şifahi şəkildə bildirilirdi. **Pifaqor sistemi** - ahəngdar və mükəmməl harmoniyasının heç bir hissəsini pozmayan - **kosmosdur**. **Pifaqorun təbabəti** - diyetə əsaslanırdı, o - qıdanın xüsusiyyətlərini və dozasını təyin edən, işin və istirahətin, bədənin gücünü qoruyan- gimnastikaya və müalicəvi gücünə malik olan - musiqiyə - əsaslanırdı. Pifaqorcular- məlhəmlərdən(mazlardan) - digərlərindən daha çox istifadə edirdilər, dərmanlar isə - nadir hallarda istifadə olunurdu.

Aristotel- ən qədim Yunan filosofu və alimidir. **Aristotelin idrak, bilik haqqında təlimi, doktrinası,- fəlsəfə tarixində mühüm rol oynadı**. O- psixologiyanın yaradıcısı hesab olunur. **Aristotelin -fəlsəfə, elm, estetikə və etika sahəsindəki işləri -qədim düşüncənin zirvəsi kimi tanınır**. Aristotələ görə, **tək, vahid bir varlıq - maddə ilə eysosun (formanın) birləşməsidir**. Dövlətin - ən yüksək məqsədini -xeyirxah bir həyata nail olmağına- inanırdı. Aristotelin təlimləri -qədim estetikənin daha inkişaf və tamamlanmış olan -son klassiklərə aid idilər. O- bir tərəfdən- antik dövrün estetik anlayışlarına xas olan -*kosmologizm xəttini davam etdirdi*, digər tərəfdən isə- *estetik kateqoriyalarının sistemli məntiqi təhlilinə- xüsusi diqqət ayırdı*.

Yunanıstanda Kalogatiya (yunanca "*calos*" - *gözəl*, "*agathos*" - *yaxşı, əxlaqi, mükəmməl*) -*qədim estetikənin mərkəzi anlayışlarından biridir*. O - fərdin gözəlliyi üçün şərt olan -*xarici və daxili harmoniyanı ifadə edir*. "*Kalogatiya*" termini -qədim cəmiyyətin sosi-

al-tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində və təfəkkürün növlərindən, tiplərindən asılı olaraq, fərqli şəkildə şərh olunurdu. **Pifaqorcu-lar** bunu- *insanın daxili keyfiyyətləri ilə müəyyən edilən xarici davranışı kimi* başa düşürdülər. **Kalologiyanın qədim aristokratik anlayışı**- *kahinlik ənənələri ilə əlaqəli hesab edən* - **Herodot** idi. Onu - **hərbi cəsarətliliklə, "təbii" xüsusiyyətlərlə və nəslə (nəsildən-nəsilə keçən) keyfiyyətlərlə əlaqələndirən** - **Platon** idi. **Qədim fərdi iqtisadiyyatın inkişafı ilə "kalogatiya" termini** – *praktiki olan, israfçı olmayan sahiblərinə aid olunmağıla başladı və siyasi həyatında o - mülayim demokratlara tətbiq edildi*. Eramızdan əvvəl V əsrin sonunda sofizmin gəlişi ilə **"kalogatiya" ifadəsi**- *elmi və təhsilli insanları xarakterizə etmək üçün istifadə olunmağa başladı*. **Ksenofon, Platon, Aristotel**- kalogatiyanı -fəlsəfi baxışla anlayırdılar – onu- *daxili və xarici harmoniyası kimi görürdülər, üstəlik, daxili harmoniyası – müdrüklük kimi sayılırdı və o (mürdüklük) - insanı kalogatiyaya aparırdı*. **Ellinizm dövründə**- **fərdiyyətçiliyin və psixologizmin inkişafı** ilə bağlı **kalogatiya- təbii bir keyfiyyət kimi deyil, o- axlaqi təlimlər və çalışmalar nəticəsində -təfsir edilməyə başlandı**, bu isə - **onun axlaqi anlayışına səbəb oldu**. **Fiziki və mənəvi mükəmməllik ideali olaraq, kalogatiya - incəsənətdə öz əksini tapdı: heykəltəraşlıqda, xüsusən də Fidiyin və Polikletin əsərlərində (e.ə. V əsr), şeirdə və faciədə**- Sofoklda (təxminən, eramızdan əvvəl 496-406 illərdə..)

Qədim Şərqi estetik düşüncəsinin inkişaf mərhələləri

Şərqi ənənəvi estetikasını nəzərə alaraq, **Azərbaycan, Hindistan, Çin, Yaponiya** kimi ölkələrin mədəniyyətlərini -ən önəmli olaraq, vurğulamaq lazımdır.

Azərbaycan. Qədim Azərbaycan mədəniyyətinin estetikası - müxtəlif inanclara, dinlərə əsaslanır. İnanclar, dinlər bu ərazidə geniş yayılmışdır: **tanrıçılıq; zərdüştlük** (**Zərdüşt (İbrahim) peyğəmbər - müqəddəs "Avesta" kitabı**); **İbrahim dinləridir (Yəhudilik - Musa peyğəmbər,- müqəddəs kitab "Tövrat")**; **xristianlıq (İsa peyğəmbər, -müqəddəs kitab "İncil")**; və **islam (Məhəmməd peyğəmbər,- müqəddəs kitab "Quran")**.

Azərbaycanlıların ahəngdar estetikasının formalaşmasında və inkişafında yüksək mənəvi qanunlar - böyük rol oynamışdır. Burada tək bir Tanrıya - Tenqriyə, Yahveyə, Allaha inam - və Uca Yaradanın bütün yaratdıqlarına: Yer planetinə, Günəş sisteminə və Kainatdakı dünya nizamına, təbiyəyə - insan tərəfindən böyük diqqət və hörmət etməsi və əlamətidir. Bunlar bütövlüklə - *təbiətiə* və *yaradıcı-insanlara* - harmonik və dinc birgə yaşayışına imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk sözü "**Tanrı**" - türkdilli qrupun müxtəlif formalarında, həmçinin başqa dillərdə də dərin kök salıb: - "**Dingir**" - Şumer dilində, "𐎲 𐎶 𐎶 𐎠"/ "**Tenqri**" / "**Tanrı**" / / "**Tarı**" / "**Taarı**" / - **Tanrı və Allah sözlərinin mənasını verir. Alim Rafael Muhasetdinov kitabında "Türklər- dünya sivilizasiyası tarixində"** qeyd edirdi: "Tanrı" sözü - bir və ya iki *türk söz köklərinə* əsaslanan, müxtəlif xalqlarda geniş yayılmışdır: Şimali və Cənubi Amerika və Sakit Okean Adaları- dillərində istifadə olunur: Tuk (qədim tat.), Teos (Yunan), Deus (Latın), Dao (Çin), Sinto (Yapon), Teoatl (= ("atl"- "okean " mənasını verən)="okean tanrısı" (bəzi Amerika hinduların dillərində); Dingir (Şumer), Tengri (Türk.), Tangara (Yakut.), Tangaroa (Cənubi Sakit okean adalarının dillərində), Tagarma (Əhdi -Ətiqdəki bu söz- türkləri bildirir). "(**Rafael Muxasetdinov "Türklər dünya sivilizasiyası tarixində" s.153.**)

Hindistan. Qədim Hindistanın estetik anlayışları- Brahmanizmin obraz sistemində- öz ifadəsini tapan - *mif və poetik ənənəyə söykənirdi. Universal ideali-* Brahman doktrinasında,təlimatında – *Upanişadlarda inkişaf etdirildi*(ən erkənləri 8-6 -ci əsrlərə aiddir) .

Brahmanı tanımaq - yalnız ən təssüvatlı varlıq təcrübəsi (estetik düşüncə,seyr etmə) vasitəsilə mümkündür.Bu həssas düşüncə,seyretmə- ən yüksək xoşbəxtlik kimi təqdim olunur və estetik zövqlə birbaşa əlaqəlidir. Upanişadların estetikası və simvolizmi - Hindistanın **Mahabharata və Ramayana** epik şeirlərinin təsvirinə,obrazlarına və estetikasına və Hindistanın estetik düşüncəsinin- bütün sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Orta əsr Hindistanının estetikasının əks olunmasının xarakterik xüsusiyyəti - *təbiətdə və həyatda- estetika ilə bağlı suallara marağı olmamasıdır.* Yalnız *incəsənət, əsasən də-ədəbiyyat və teatr,-* düşüncə obyektinə çevrilir. Bir incəsənət əsərinin

əsas məqsədi -duyğulardır,emosiyalardır. Estetik anlayış- emosional anlayışdan irəli gəlir. Bütün estetik təlimlərin mərkəzi konsepsiyası- incəsənət nəzəriyyəsində - bədii duyğuları,emosiyaları ifadə edən "irq" (hərfi mənası - " zövq ") anlayışdır. Bu "irq" (zövq) doktrinası,təlimatı- ən məşhur olan Kəşmir məktəbinin nəzəriyyəçiləri - Anandavardhana (9-cu əsr), Şankuk (10-cu əsr), Bhatta Nayaka (10-cu əsr) və Abhinavaqupta (10-11 ə.)- tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar-adi hissə qarışdırılmayan - estetik duyğunun,emosiyanın *spesifikliyi* ilə maraqlanırdılar. "Rasa" (zövq)- xüsusi, konkret bir hissə olsa da, dərk edən subyektdə yaranan və yalnız **daxili biliklərə malik olan- bir həssas təcrübədir,həssaslıqdır. Estetik təcrübənin ən yüksək mərhələsi - zövqün həzz olmasıdır.**

Çin. Çində ənənəvi estetik fikrin inkişafına Çin fəlsəfəsinin iki əsas cərəyanları: **konfutsiçilik** və **taoizm (daosizm)** birbaşa təsir göstərmişdir. *Konfutsi (e.ə. 552/551-479) və onun davamçılarının estetik təlimləri-* onların ictimai-siyasi nəzəriyyəsi çərçivəsində inkişaf etmişdir. Onda - mərkəzi yeri- "*nəcib insan*" *davranışında təcəssüm etdirən "insanlıq" və "ritual" anlayışları* - tuturdu.

Bu *əxlaqi kateqoriyaların məqsədi -cəmiyyətdə etik əsasları qorumaq və harmonik dünya nizamını təşkil etmək idi. Əxlaqi kamilləşmə və ruhun harmoniyasının tərbiyəsi yolu* kimi baxılan *incəsənətə böyük əhəmiyyət* verilirdi.

Konfutsiçilik- *estetik tələbləri - etik tələblərə tabe etdi.* Konfutsidəki "*gözəllik*" sözünün özü -"*yaxşılıq*" sözünün sinonimidir və *estetik ideal -gözəliyin, yaxşılığının və faydalının vəhdəti* hesab olunurdu. Buradan Çinin *ənənəvi estetikasında -güclü didaktik başlanğıcı* gəlir. Bu estetik ənənə - incəsənətin həqiqiliyini və rəngarəngliyini müdafiə edirdi. O- *yaradıcılığı -peşəkar ustalığın zirvəsi, rəssamı isə -incəsənətin yaradıcısı* hesab edirdi.

Başqa bir xətt **Taoizm təlimləri** ilə bağlıdır. Onun yaradıcıları : **Lao Tzi** (e.ə. 6-cı əsr) və **Çuanq Tzi** (e.ə. 4-3-cü əsrlər) hesab edilir. **Konfutsiçilər** öz təlimlərində *əsas diqqəti- etik prinsipə* verirdilərsə, **taoçular** isə- *əsas diqqəti- estetik prinsipə* yönəldirdilər. Taoizmdə mərkəzi yeri "*Tao*" *nəzəriyyəsi - yol və ya dünyanın əbədi dəyişkənliyi* tuturdu. *Estetik mənə* daşıyan *taonun atributlarından biri* də "*tszyan*" – *təbiilik, kortəbiilik, gözlənilməz* anlayışı idi. **Tao- ənənə-**

vi bədii yaradıcılığın -kortəbiiliyini, bədii formanın -təbiiliyini və təbiətdə -uyğunluğunu təsdiq edirdi. Çinin *ənənəvi estetikasında – estetik(gözəlliyin) və təbiiliyin ayrılmazlığı* buradan irəli gəlir. *Taoizmdə yaradıcılıq- bir vəhy ilə, sənətkar isə incəsənətin "özünü yaratmaq" üçün- bir vasitə kimi* qəbul edildi.

Yaponiya. *Yaponiyanın ənənəvi estetikasının inkişafı- Zen Buddizminin* təsiri altında baş vermişdir. Bu inanc- *meditasiyaya* və *psixotreninqin digər üsullarına* -böyük əhəmiyyət verir. Onlar *satoriya* (*daxili maariflənmə vəziyyətinə, dinclik və tarazlığa nail olmaq*) -xidmət edir. **Zen buddizm** - həyata və maddi dünyaya- qısamüddətli, dəyişkən və kədərli bir şey kimi baxması ilə xarakterizə olunur. **Yapon estetikası- Çindən gələn Konfutsi** təsirlərini və **Yapon Zen məktəbini** birləşdirir. Onların arasında -ən önəmlisi -“**vabi**”dir .*Vabi- dünyəvi qayğılardan uzaq, sakit və tələskən bir həyatdan həzz almağın- estetik və əxlaqi prinsipidir.* O- sadə və saf gözəllik, həmçinin, aydın, göz ilə baxan təfəkkürlü ruh halı deməkdir. *Çay mərasimi, gül- bəzək, bağçılıq-park incəsənətləri- bu prinsipə əsaslanır.* Yapon estetikasının başqa bir prinsipi olan- “**sabi**” - **Zen Buddizmə** gedib çıxır. **Sabi-** insanın sonsuz kainatdakı ekzistensial tənhalığı ilə əlaqələndirilir. Buddist ənənəsinə görə, insanın tənhalıq vəziyyəti -sakit təvazökarlıqla qəbul edilməlidir və onda ilham mənbəyi tapılmalıdır. **Buddizmdə -"yugen" (tənha kədər in gözəlliyi) anlayışı** - zehni olaraq,- dərk olunmayan, dərinə gizlənmiş- *həqiqətlə* əlaqələndirilir. O- estetik prinsip kimi- yenidən düşünülür. Bu prinsip -sirrə, qeyri-müəyyənlik, sakitlik ilə dolu "o sirlə dünyanın(önlərin dünyasının) gözəlliyi " deməkdir. Və **Buddizm nəfəsi -Yapon incəsənəti üçün- əsas olan, xüsusi prinsipləri inkişaf etdirdi.**

Müsəlman Şərqi İntibah və Maarifçilik Estetikasının inkişafının başlanğıcı və daha sonra - Qərbi Avropanın İntibahın formalaşması

Müsəlman Şərqi İntibah və Maarifçilik Estetikasının inkişafının başlanğıcı və daha sonra - Qərbi Avropanın İntibahın formalaşması - Antik düşüncənin idealist və materialist qoluna əsaslanırdı, onlardan: Nizami Gəncəvi, İbn Sina, Səfiəddin Urməvi “Kompozisiyanın əsasları haqqında risalə”, Sadıq bəy Əfşar “Rəssamlıq haqqında risalə”

(Qanun əs-sovar), sonralar avropalılar: Vilyam Şekspir, Leonardo da Vinçi, Alberti, M. Servantes, Albrext Dürer. Onlar insana və dünyaya - estetik ləyaqət, praktik elmdə, incəsənətə isə - real həyatın istiqamətini qaytarırlar. İntibah dövrünün mədəni hərəkəti -tarixən dəyişən baxışlar sistemidir. O- insanın bir şəxsiyyət kimi dəyərini, onun azadlıq, xoşbəxtlik, inkişaf və qabiliyyətlərinin təzahürü hüquqlarını tanıyır. Bütün bu insan nemətləri- sosial institutların qiymətləndirilməsi meyarı hesab olunurdu. Bərabərlik, ədalət, insanpərvərlik prinsipləri isə - insanlar arasında münasibətlərin arzuolunan norması hesab olunurdu.

Yeni dövrün estetikası

Yeni dövr - estetika mövzusunun, fənnin, predmetin, təbiətin və incəsənətin tainatının açılınması- müasir estetik elmin əsaslarının formalaşmasına kömək etdi: Klassizmin nümayəndələri (**P. Kornel, Bualo**) -insan həyatının mənəvi - estetik aspektlərinə diqqət yetirdilər.

Maarifçiliyin estetikası

Avropada maarifçilik dövrü (fransız maarifçiləri: Volter, Russo, Didro, K.A. Helvetsiy)- bədii yaradıcılığın ictimai məqsədinə, onun mənəvi və idraki əhəmiyyətinə əsaslanırdı; **Alman maarifçiləri** (Lessinq, Vinkelmann) - realist həqiqətin spesifikliyinə, eləcə də estetik dəyərlərdə- tarixi yanaşma ehtiyacına əsaslanırdılar. **Fransız maarifçiliyinin estetikası** (XVIII əsr)- gözəllik nəzəriyyəsinin inkişafında- mühüm mərhələ idi. **Volter** (1694-1778)- insanın gözəllik haqqında təsəvvürlərinin- *nisbiliyini* müdafiə edirdi: “*Əgər bir qurbağadan soruşsan ki, gözəllik nədədir, o cavab verəcək ki, gözəlliyin təcəssümü- başqa bir qurbağadır*”. (Volter, 1913, s. 166-167). “Zövq məbədi” estetik kodunda Volter deyir: “*Yalançı zövq -süniliyin məhsuludur, həqiqi zövqün anası isə- təbiətin özüdür*” (Volter. 1947, s. 600). Fransız maarifçiləri - gözəlliyin - *çəki, rəng, həcm kimi -təbiətin təbii xüsusiyyətinin* olduğuna inanırdılar. **D.Didro** (1713-1784) gözəlliyi - iki növə ayırmışdır: 1) insanın yaranmasından- əvvəl və

sonra mövcud olan *həqiqi, obyektiv gözəllik* (obyekt daxilində hissələrin münasibətləri, eyni-oxşar və müxtəlif obyektlərin münasibətləri); 2) yalnız insan üçün mövcud olan -nisbi gözəllik (insanın şüuru ilə təmasda olan obyekt). Didro **gözəlliyi -yaxşıqla, estetikamı- etika** ilə eyniləşdirirdi.

Alman klassik estetikası

Alman klassik estetikası (Kant, Şelling, Hegel)- bütün ziddiyətliyinə və idealist istiqamətinə baxmayaraq, estetikanın xüsusiyyətlərini, insan həyatının və incəsənətinin ən mühüm estetik qanunlarını açıqlamağa və üzə çıxarmağa nail oldu. Estetik kateqoriyaların -qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı; bədiliyin - təbiyyəti və mahiyyəti; gözəlliyin - quruluşu və daxili dinamikası; *incəsənətdə- növlərin sistemi*; bədii yaradıcılıqda - subyektiv və obyektivlik, estetik təhlildə - aparıcı olan *tarixçilik prinsipi* - bunlar - onun inkişaf etdirdiyi bəzi müsbət işlənmiş cəhətlərlərdən biridir.

XVIII-XIX əsrlərdə estetikamın inkişafı. Pozitivist və Marksist Estetika

Marksizmin estetikada əsas fikirləri aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatdan müəyyən qədər nisbi müstəqilliyə malik olan *incəsənət - iqtisadiyyat və bədii-düşüncəli ənənələrlə əsaslanır və şərtlənir*.

2. *İncəsənət* -kütlələrə təsir etmək və onları -hərəkətə gətirmək qabiliyyətinə malikdir.

3. Partiya rəhbərliyi -incəsənəti düzgün istiqamətə yönəldir.

4. İncəsənət- tarixi nikbinliklə olmalı və cəmiyyətin- kommunizmə doğru hərəkətinə -xidmət etməlidir. O- inqilabın yaratdığı nizamı- təsdiq etməlidir. Burada- tənqidə icazə verilir;

5. Marksist qnoseologiyası- praktikaya əsaslanırdı, o- incəsənətin obrazlı təbiətinin şərh üçün əsas oldu.

6. Leninin Partiya prinsipi - Marksın və Engelsin - incəsənətin sinfi xarakteri haqqında fikirlərini- davam etdirdi və partiyaya xidmət ideyası- rəssamın yaradıcılığında əks olundu.

İntuitiv estetikə

A. Berqsonun intuisivizmi - "həyat inqilabi nailiyyətləri" anlayışını və şüursuzluğunun prioritetini təsdiq edən – **freydizmdir**. Gözəlliyin təbiəti və mənşəyi ilə bağlı fikirlərin məhsuldar olmamasını-fəlsəfi estetikəni tənqid edən- **Freydin** özü, **-psixozanalizin** - gözəllik və cazibədarlığın əsasında *-əvvəldən olaraq, cinslərarası obyektə xas olan - xüsusiyyətlərinin olduğunu*" qəbul etməkdən başqa- heç nə deyə bilməyəcəyini təsdiq etdi. **Nitsşəizm, intuisivizm, Freydizm-** gözəllik fenomenini, konsepsiyasını, anlayışını və kateqoriyasını kökündən və ardıcıl olaraq,- inkar edən XX -ci əsrin əsas bədii və estetik cərəyanlarının nəzəri əsasını təşkil etdi.

Psixozanalitik estetikə

Psixozanalitik estetikə - məşhur psixiatr - **Ziqmund Freydin** və onun bir əsrdən çox davamçılarının nəzəriyyələrinə söykənir. Freydin konsepsiyasına görə, bədii və estetik fəaliyyətin əsası- psixikanın şüursuz prosesləridir. Şüursuz sahəyə xas olan,- *əsas instinktlər* və sosial-mədəni qadağalarla- oradan didərgin salınmış insanın (cinsi, aqressiv) *duyğu və istəkləri*-incəsənətdəki istedadlı şəxslərdə *sublimasiya olunur* (yani-yaradıcı potensiala çevrilir). Rəssam -qadağalardan, şüuraltı senzuradan keçir və içindəki coşqun ehtiraslarını və psixoloji komplekslərini -yaradıcı enerjilərin sərbəst oyununa çevirir.

Ekzistensialist estetikə

Ekzistensializm (*ekzistensializm; «exist»* -"var olmaq" və «*existence*»-"varlıq"- aktiv bir şeyi ifadə edir - Latın dilindən: "*ex*"-kanar+ "*sistere*"-olmaq,= mövcudluğa,varlığa aid olmağa,onun varlığını təsdiq etmək;- bu termini **Qabriel Marsel "Varlıq və obyektivlik " kitabında** isitfadə etmişdir, **1925**) - insan varlığı, bu dünyadakı yeri və rolu, Allahla münasibəti anlayışdır. Ekzistensializmin mahiyyəti - varlığın mahiyyətdən üstünlüyüdür (insanın özü -varlığını formalaşdırır və o - nə etməli və nəyi etməməyi seçərək, mahiyyəti - varlığa gətirir). Ekzistensializm- absurd dünyasında- tənha özünüqiymətlən-

dirən eqoist - bir şəxsiyyət olduğunu iddia edir. Ekzistensializm üçün- şəxsiyyət -tarixdən üstündür.

Fenomenoloji estetikə

Fenomenoloji estetikə (R. Inqarden, N. Hartmann)- *gözəlliyi- əsas estetik dəyər kimi hesab edirdi. Gözəlliyin sosial və əmək məhiyyətinə diqqət yetirən və gerçəkliyi "gözəllik qanunlarına uyğun" çevirməkdə - estetik fəaliyyətin mənasını- skolastik şəkildə təsdiq edən- marksist-leninizm estetikə idi; o - gözəllik probleminə çox diqqət yetirirdi; gözəllik -"öz növündə mükəmməldi" və "sosial idealla əlaqəli" olaraq, - ən yüksək estetik dəyər kimi təyin edildi; gözəlliyin- tarixi, sosial, etnik nisbəliyi -sübut edilmişdir.*

M. Heydegger,- *həqiqətin "bədii yaradıcılıq mənbəyi" olduğuna inanardı və onu- "gizlənməyən həqiqətin varlığı kimi" gözəllikdə görürdü. Qadamer- Kantın estetikasından fəal şəkildə istifadə edərək, gözəlliyi- "ontoloji funksiyası" kimi - uçurum üzərində ideali bölən- bir körpü qurmağında görürdü və müdafiə edirdi.*

Strukturalist estetikə

Onun nümayəndələri- incəsənətə- immanent(bölünməyən, ayrılmaz) -bir yanaşma ilə sadıq idilər və onu -ətraf ələmdən ayrılmış - *qapalı bir işarə sistemi* olaraq, görürdülər. Eyni zamanda, incəsənətin nisbi müstəqilliyi və daxili məntiqi - şişirdilir və ya mütləqləşdirilir. **Stukturalizm estetikədə-** "realizm illüziyalarına" və onunla əlaqəli olan- "həqiqət və inandırıcı fətişizminə" qarşı çıxır. O- öz mövqeyini onunla möhkəmləndirir ki, incəsənət və estetik fikir tarixində- *realizm məsələsi - incəsənətin gerçəkliyə münasibəti kimi yox,* burada *incəsənətin "ümmütəsdiqlənmiş fikir"lə əlaqəsi- məsələsi qoyulmalıdır, qaldırılmalıdır.*

III.ESTETİKANIN ƏSAS PROBLEMLƏRİ VƏ KATEQORİYALARI

Estetikanın əsas problemləri

1. Mərkəzi estetik problem - incəsənətlə- reallıq(gerçəklik) arasındakı əlaqə məsələsidir. Platon və Aristotelin estetik fikirləri əsasında -daha yüksək olanın - *gerçəkliyin və ya incəsənətin əlaqələri, incəsənətin* - gerçəkliyin *arxasında getməyi* - olub-olmaması və ya əksinə- yalnız *gücünün mənbəyini* görmək üçün - *ondan qurtulmaq*-la bağlı- ziddiyyətli suallar və mübahisələr yarandı.Bunlar - estetikanın bütün tarixindən keçir və bu günə qədər mövcuddur.

2. Gözəllik, gözəlliyin problemi- estetik elmdə indiyə qədər ən çətin və ən az izah edilə bilən problemlərdən biridir. *Artıq qeyd edildiyi kimi, bir çoxunun bu və ya digər həyat və ya incəsənət hadisəsinə estetik təsir göstərmək qabiliyyətini izah edən- xüsusi bir gözəllik keyfiyyətinin olması idi. Ancaq gözəllik nə deməkdir, gerçəklikdə və incəsənətdə eyni dərəcədə təzahür olunurmu - bu suallar həm nəzəriyyəçiləri, həm də incəsənət xadimləri(sənətkarları) bu günə qədər narahat edir.* Müxtəlif nəsillərin bəzi nəzəriyyəçiləri, **gözəlliyin** insandan asılı olmayaraq, -həm insan əllərinin yaradıcılığında, həm də təbiətin özündə mövcud ola biləcək - müəyyən maddi keyfiyyətlərinin olduğuna inanırlar. Digər tədqiqatçılar,- *gözəllik anlayışının - ictimai(sosial) insanın əməyi, yaradıcı fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, intellektual və sosial inkişaf nəticəsində meydana gəldiyinə* inanırlar. Hələ **antik dövrdə** həm **Platon**, həm də **Aristotel** - incəsənətin təsirini - onda olan *gözəlliyin* olması ilə əlaqələndirirdilər. **Platon** - *gözəlliyi* - yaradanın pafoslu bir vəziyyətdə gördüyü "bir fikrin işıqlanması" ilə izah edirdisə, **Aristotel** -*gözəlliyi* :"**Gözəllik** - həm heyvan, həm də məlüm olan hissələrdən ibarət - *hər şeydə olmalıdır*– o - təkə sonuncusu olmamalıdır, həm də o - hər bir ölçüdə olmamalıdır: **gözəllik - ölçü və nizamda olmalıdır** (yəni, o *nisbətlərin(proporsiyaların) və qanunların uyğunluğudur* ").(Aristotel Poeziya sənəti haqqında,M.,-DSN,-1957,s.63.) Bu – **Aristotelin-** *gözəllik* üçün sırf *kəmiyyət meyarlarını* irəli sürmək cəhdidir.

3. **Gözəllik problemi ilə yaxından əlaqəli olan - estetik idealdır** – o - hər bir sənətin, incəsənət xadiminin sahib olduğu və əsərində təcəssüm etdirməyə çalışdığı - *gözəllik anlayışında-təsəvvürünə əsaslanır*. **Bir sənətçi - müsbət, gözəl olan hadisəni göstərib, təqdim edəndə** - o öz əsərində öz estetik idealını ortaya qoyur. Estetika - *bu idealın*, bəzən çox mürəkkəb bir təbiətə sahib olan- *rəssamın dünya-görüşü* ilə əlaqəsini və yaradıcılıq təcrübəsinin, praktikasının müxtəlif aspektləri olan - *əhəmiyyətini öyrənir*.

4. Uzun əsrlər boyu təkcə estetikanın deyil, o həm də bütün incəsənət növlərinin- sənətçilərinin, incəsənət xadimlərinin xüsusi diqqətini çəkən, cəlb edən- *növbəti estetik problem -incəsənətdəki- məzmun (daxili quruluş) və forma (xarici quruluş) ilə bağlıdır*. **Məzmun və forma** -təbiətin və yaradıcı həyatın - hər hansı bir hadisədə baş verən 2 elementdir. **İncəsənətdə - məzmun və forma problemi ilə yaxından əlaqəli olan - incəsənət əsərinin yaradıldığı ifadə vasitələri** - yaradıcı formanın elementləri məsələsidir. Hər hansı bədii əsərdə -istənilən növlərdə və altnövlərdə(çeşidlərdə), -eyni zamanda, bədii formanın *ayrı və daimi elementləri olan - ritm, tənəsüblər(proporsiyalar), harmoniya, simmetriya və s. görmək olar*.. Göstərilən bütün problem qrupu - *gözəllik, məzmun və forma, ifadə vasitələridir* (bədii ifadə vasitələri- bunlar sənətçinin, incəsənət xadiminin - əsərin məzmununu **ifadə etmək üçün istifadə etdiyi təsviri elementlər və bədii üslublarıdır**; onlara aiddir:**təsviri sənətin ifadəli vasitələri: kompozisiya, perspektiv, tənəsüblər(proporsiyalar), işıq-kölgə, rəng, ştrih, faktura və s.; musiqi incəsənətinin ifadəli vasitələri: melodiya, ritm, lad və harmoniya, registr və tembr, dinamika və tempdır; təsviri- ifadəli dil vasitələri**- bir sözün və ya ifadənin məcazi mənada işləndiyi -*poetik nitq dönüşləridir, ifadələridir*; bütün *tropların* əsasında (*trope* - yunanca τροπή - "dövriyyə" dəni) - dilin təsəvvürünü, nitqin bədii ifadəçiliyini artırmaq üçün - **məcəzi mənada işlədilər- bir üslub figuru, bir söz və ya ifadədir**- o bir hadisəni- digərinin köməyi ilə- *izah etmək məqsədi ilə- iki hadisənin bir -birini müqayisə etməsinə əsaslanır və bədii yaradıcılığın qarşılıqlı təsirinin səbəbləri və mahiyyəti məsələsi ilə sıx bağlıdır*.

5. **Estetik qavrayış** -estetik elmin vacib və bağlayıcı komponentlərindən biridir. **Bədii yaradıcılığın təsir xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi** - *insanların qavranılma qanunlarının aydınlaşdırılması* ilə - *ayrılmaz şəkildə bağlıdır*. İnsanın hansısa *estetik təsirlərini* - **qavramaq qabiliyyəti** olmasaydı, bu *qavrayış qabiliyyətləri* -həyata keçirilməzdi və bu təsir altında yaranmış - xüsusi hazırlanmış *incəsənət əsərlərinin* (insan fəaliyyətinin məhsullarının) *yaradılmasına gətirib çıxarmazdı*, həmçinin - digər təcrübə sahələrində - buna diqqət yetirilməsinə səbəbi olmazdı.**Buna görə də estetika** - öz adını məhz **insanların qavrama qabiliyyətini bildirən** -termindən almışdır.

6. Estetikanın başqa bir xüsusiyyəti- **bədii obraz problemidir**. **Bədii obraz**- *məzmun və forma birliyinin xüsusi bir təzahürüdür* - *bütün incəsənət binasının qurulduğu və bədii yaradıcılıqda baş verən bütün qanunların həyata keçiyi* - *təməldir*. Bədii obraz - “hüceyrə”, “rəf”dir *və onun dəsti,cəmi üzərində incəsənət əsərinin* “*bütöv parçası*” təşkil olunur; Bu- bədii təfəkkürün və bədii yaradıcılığın (*yəni, reallığın -bədii mənimsəməsi*) xarakterik olan *quruluşdur, struktur*dur. Buna görə də, Hegel - elmi-nəzəri düşüncə anlayışını *fərqləndirmək üçün*, - **incəsənəti** - *obrazlı,təsvirli şəkildə düşünməyi* -adlandırdı.

Beləliklə, insan - *dünyanın bədii mənimsəməsinin mahiyyətini* müəyyən etmək üçün, *onun bədii obrazın "sirrini", onun xüsusi məzmununu, quruluşunu və məqsədini açmalıdır*.

7. **İncəsənətin növlərinə** (*epos, lirika,dram* -Aristotelin "Poetika"sında; dəzğah bə monumental incəsənət və s.) *və altnövlərinə(çəşidlərdə)* bölünməsi məsələsinin öyrənilməsi də estetik elmdə mühüm yer tutur. Bütövlükdə, **incəsənət** -bir çox **fərqli incəsənət növlərindən ibarətdir**: **rəngarlıq, heykəltəraşlıq, poeziya, musiqi, teatr, kino, xoreoqrafiya** və s. Hər bir *incəsənət növündə -janrlara da bölünmə var (tematik, struktur, funksional: məsələn, ədəbiyyatda -roman, hekayə, poema, faciə, komediya, melodram)*. **Bəzi janrlar**- yalnız bir incəsənət növündə mövcuddur: *teatrda yodevil* və s. - *və ya bir neçə incəsənət növündə: komik opera, komik balet, dram teatrında komediya, kino-komediya*. Bundan əlavə, incəsənətdə fərqləndirirlər: (epos)epik, lirizm və drammatizm -*bu bütün incəsənət növlərində bölünməyə əsas olan -keyfiyyətlərdir*. Digər tərəf

*dən, ayri(fərqli) incəsənətlər - ayri(fərqli) qruplara birləşdirilir: məsələn, təsviri incəsənət və ya incəsənətin başqa növləri - **məkan, zaman, məkan-zaman incəsənətlərinin birləşmə prinsipi** olaraq, burada xidmət etdiyi müxtəlif incəsənət növlərinə aiddilər.*

Lessinq "Laokonda" yazırdı ki, hər bir incəsənət növünün maddi təbiətinin xüsusiyyətləri- dar-məlumatlı deyil, əksinə o - vacib məna daşıyır; bəzi incəsənət növlərinin həyat proseslərinin dinamizmindən - məcburi ayrılır, *onu anı dayandıрмаğa və zamanın axarından qopararaq, çıxarılmış zamanda əks etdirir*, yəni *hərəkətin anını - cismin dəyişməz vəziyyətinə çevirməyə məcbur olduqlarını izah edir (rəssamlıq və heykəltaraşlıq)*, digər incəsənətlər isə *görünən dünyanın cisimlərinin və hadisələrinin maddi konkretliyinin bərpasından az və ya çox dərəcədə yayınmaqla yanaşı, proseslərin **çox axıcılığını, dəyişkənliyini** çatdırmaq imkanına malikdir.*

Elementar Sadə İncəsənətlər Cədvəli

Məkan incəsənəti (Sakitlik və ərazidə yerləşməsi incəsənəti)	Zaman incəsənəti (Hərəkət və ardıcılıq sənəti)	Məkan və zaman incəsənəti
Memarlıq Rəngarlıq Qrafika Heykəltaraşlıq Dekorativ-tətbiqi incəsənət	Söz sənəti Ədəbiyyat Poeziya Musiqi	Aktyor sənəti Teatr Kino Rəqs

Elementar sadə incəsənət cədvəli (Kagan M.S. Marksist-Leninizm estetikaya dair mühazirələr. İncəsənətin dialektikası, 2-ci hissə, - Leningrad Universitetinin nəşriyyatı, -1964, s.61)

8. Estetikada əhəmiyyətli olan - fərqli dövrlərdə və ölkələrdə olan- müxtəlif rəssamların əsərlərində oxşarlıq və fərqliliklər yer tutan - **İncəsənət metodu və üslubu problemdir (Renesans, Barokko, Klassisizm, Romantizm, Sentimentalizm, Realizm, Naturalizm, Modernizm, Postmodernizm)**

ESTETİKİNİN KATEQORİYALARI

Estetik kateqoriyalar - (Yunan dilindən “kategoria” - ifadə, əlamət) - dünyanın insan cəmiyyətinin - gözəllik qanunlarına uyğun olaraq, inkişaf tarixini əks etdirən son dərəcə ümumi fundamental anlayışlardır.

1. **Əsas estetik kateqoriyalar: çox gözəl(gözəl), çirkin(eybəcər, dəhşətli), yüksək, aşağı, komik, faciəli.** Onlar - estetik əlaqələrin bir kateqoriyasıdır, o cümlədən, incəsənətin reallıqla əlaqəsidir, onlar - reallığın və incəsənətin estetik zənginliyini, gercəkləyi, incəsənəti təhlil edən- bir aparatıdır.

Çox gözəl və çirkin(eybəcər, dəhşətli)

Çox gözəl - gözəllikdən bəhs edən, içində qorxunu saxlamıyan, - *əsas estetik kateqoriyalardan biridir.* O - insan azadlığının sahəsidir, yəni o tamamilə mənimsənilmiş, düşünölmüş bir hadisədir.

Gözəllik anlayışı ideyası- ictimai praktikanın sərvəti olan- sosial və həyati mənasıdır və buna görə də bu məna- gözəlliyin əsas mənbəyini - insan əməyini- göstərir. *Gözəlliyin qiymətləndirilməsi* -insanın zövqündən və idealından asılıdır. *Qiymətləndirmə* - doğru və ya yanlış ola bilər. *Gözəlliyin dəyəri* -onun nə qədər uyğun olduğundan asılıdır. Nəticə etibarilə, çox gözəl- estetik kateqoriya kimi - dəyərli estetik mükəmməlliyi ilə xüsusiyyətləndirilən hadisələri xarakterizə edir.

Çirkin (dəhşətli)- çox gözəl kateqoriyası kimi, qədim zamanlardan filosofların və incəsənət nəzəriyyəçilərinin diqqətini çəkən - *əsas estetik kateqoriyalardan biridir.*

İnsanın estetik praktikasında - çirkinin(dəhşətin) - xüsusi bir mənası var. Qədim dövrlərdə- çirkin (dəhşətli) anlayışı - sadəcə - *gözəlliyə zidd olan bir anlayış kimi* təqdim olunurdu və Çirkin(Dəhşətli) sözü - insan varlığı üçün - şüurlu bir təhlükəyə çevrildi.

Faciəli və komik

Faciə- ümitsizliklə dolu sərt bir sözdür. O - ölümün soyuq əksini daşıyır və buzlu bir nəfəslə nəfəs alır. Ancaq gün batmasının işığı və kölgələri kimi, ölüm şüuru - insanı bütün cazibədarlığı və acılığı ilə, varlığın bütün sevincini və mürəkkəbliyini daha kəskin şəkildə yaşamağa vadar edir. Ölüm yaxınlaşdıqda, bu "sərhəd" vəziyyətində,si-

tuasiyada dünyanın bütün rəngləri, estetik sərvəti, həssas cazibəsi, öyrəşmiş, vərdiş etmiş həyatımızın böyüklüyü - daha aydın görünür, və həqiqəti və yalanı, yaxşı ilə pisliyi, insan varlığının mənasını - burada daha aydın görmək olar.

Facio - daimə optimist bir faciədir, burada ölüm- həyata xidmət edir.

Beləliklə, faciə ortaya-müəyyən problemləri qoyur:

şəxsiyyətin ölümü və ya ağır əzab çəkməsi;

insanlar üçün itkisinin- əvəzedilməzliyi;

bənzərsiz bir fərdiliyin içinə qoyulmuş -*ölməz sosial dəyərli prinsiplər və onun bəşəriyyət həyatında davamı;*

varlığın - yüksək problemləri, insan həyatının sosial mənası;

şəraitlə əlaqədar olaraq - faciəli xarakterin fəaliyyəti;

dünyanın fəlsəfi mənalı vəziyyəti;

tarixi, müvəqqəti olaraq, həll olunmayan ziddiyyətlər;

incəsənətdə təcəssüm etdirən - **facio**- insanlara təmizləyici (ruhun təmizlənməsi kimi) təsir göstərir.

Komik- estetik ideallardan, işıqlı, yüksək gülüşdən gələn, bəzi insani keyfiyyətləri və sosial hadisələri inkar edən və digərlərini təsdiq edən, sosial baxımdan- əhəmiyyət kəsb edən,-estetik kateqoriyasıdır. *O-məzəli(gülməli), mükəmməl,gözəl bir kateqoriyadır.* Vəziyyətdən asılı olaraq hadisə- ya gülməli, ya da komik ola bilər.

Komizm- öz obyektivliyi (mövzunun,premetin xüsusiyyəti) və öz subyektivliyi (qavrayış xarakteri) baxımından -*sosialdır.* Komikliyin qavranması -hər zaman sosial xarakter daşıyır. Bir insan üçün gülməli olan şey, digərinə - kədərli görünə bilər. Tarixi, milli, sinfi və ümumbəşəri anlayışlar - mürəkkəb dialektik vəhdətdə olur .

Komikliyin əsas xüsusiyyətləri - dövrdən-dövrə dəyişirdi; həm reallığın özü, həm də həyatın komedik təhlilinin başlanğıc mövqeyi də - dəyişirdi.

2. Metakateqoriya - estetikdir.

3. Estetik fəaliyyətin kateqoriyası (gözəllik qanunları, estetik mənimsəmə, incəsənət, dizayn, konstruklaşma(qurulma), estetik istiqamət, estetik zövq, ideal, ölçü, harmoniya) - dünyanın estetik mənimsənilməsini təhlil edən aparatı.

4. **İncəsənətin epistemologiyasının (elmi bilik, qnosseologiya) kateqoriyası** (bədi obraz, bədi metod, bədi həqiqət, bədi konsepsiya) - gerçəklik incəsənətində əks olunmanın mahiyyətini ortaya çıxaran- epistemoloji analiz aparatıdır (Bədi əks).

5. **İncəsənətin sosiologiyası kateqoriyası** (sinif, xalq, milliyət, ideoloji, milli, beynəlxalq, ümumbəşəri, ictimai və s.) - incəsənətin sosioloji təhlil aparatı.

6. **İncəsənətin aksiologiyası kateqoriyası** (estetik dəyər, bədilik, sədevr(şax əsər)) - dəyər təhlili aparatı.

7. **İncəsənətin ontologiya (varlıq təlimi) kateqoriyası** - (incəsənətin bədi əsəri, klassik, kütləvi və elitar incəsənət, bədi üslub) -incəsənətin ontoloji və üslubi təhlili aparatdır.

8. **İncəsənətin dialektika kateqoriyası** (bədi proses, incəsənətdə - istiqamət,hərəkət,cərəyan; bədi qarşılıqlı təsirlər: ənənələr, yenilik, təsir; bədi tərəqqi) -müqayisəli təhlil aparatı.

9. **İncəsənətin antropologiyası kateqoriyası** (rəssam, yaradıcılıq mərhələsi, yaradıcılıq yolu) - bioqrafik analiz aparatı.

10. **İncəsənətin yaradıcı genetikasının kateqoriyası** (düşünmə, eskiz, qaralama, variant) -incəsənət əsərinin yaradıcı və mətn təhlili aparatı.

11. **İncəsənətin psixologiyası kateqoriyası** (qabiliyyət, istedad, dahilik, ilham, yaradıcı fantaziya, bədi təxəyyül) - yaradıcı- psixoloji təhlil aparatı.

12. **İncəsənətin və reallığın qavranılması kateqoriyası** (estetik qavrayış, estetik təfəkkür(görmə), katarsis (mənavi təmizlənmə), bədi həzzalma)- reseptor (qəbul) təhlilin aparatı.

13. **İncəsənətin morfologiyası kateqoriyası** (*incəsənətin növləri*: ədəbiyyat, teatr, kino, musiqi, təsviri sənət, memarlıq və s., *incəsənət altnövləri*: epik, lirik, dram, dəzgahlı rəngarlıq, monumental incəsənət və s.; *Ədəbiyyatda- bədi janrlar* - roman,novella, hekayə, poema, lirik şeir,- oxşar şəkildə -digər incəsənət növlərində) - incəsənət növlərarası və tarixi -mədəni təhlilin aparatı.

14. **İncəsənətin quruluş kateqoriyası** (bədi mətn, kompozisiya, bədi zaman, məkan, rəng və s.) – incəsənət əsərinin struktur təhlili aparatı.

15. **Bədii ünsiyyət və incəsənətin semiotikası kateqoriyası** (yəni incəsənətin işarə sistemi): ünvançı/adresat (müəllif, danışan, mücərrəd müəllif, müəllifin obrazı, yəni mətni (şifahi və ya yazılı) birbaşa yaradan və davam etdirən ünsiyyətin ən fəal iştirakçısı) -kommunikativ məqsəd, bir şəkildə ünvana (dinləyici,adresat), ünvancıya (oxucu, dinləyici), metoişarəyə (işarələrin işarələridir), koda, bədii məlumat, intonasıyaya və s.) təsir etməkdir - incəsənətin semiotik və kommunikativ təhlili aparatı;

ünvançı (müəllif, danışan, mücərrəd müəllif, müəllifin obrazı, yəni birbaşa mətni yaradan (şifahi və ya yazılı)- ünsiyyətin ən aktiv iştirakçısı və ünvana (dinləyici,adresat)və ünvançıya (oxucu, dinləyici)- təsir edir.

16. **Bədii təhlil və tənqid nəzəriyyəsi və metodologiyası kateqoriyası** (şərh(interpretasiya), estetik qiymətləndirmə, yanaşmalar: sosioloji, konkret-tarixi, müqayisəli, yaradıcı-genetik, struktur -təhlili və s.)- incəəsərin bədii-tənqidi təhlili aparatı.

17. **Estetik tərbiyə kateqoriyası** (şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, mənəvi zənginlik, estetik qabiliyyət və şəxsiyyətin ehtiyacı) -yaradıcı şəxsiyyətin- estetik təsirini və mənəvi inkişafının təhlil aparatı.

18. **Siyasət və bədii mədəniyyət idarəçiliyi praktikası (təcrübəsi) kateqoriyası** (bir işdə, bəzi işlərdə fəal iştiraka dəvət, himayəçilik, ictimai sifariş, mükafat və s.) - bədii siyasəti təhlil edən aparatı.

Estetik kateqoriyalar, - tarixən və milli olaraq, təbiətdə müəyyən edilmiş estetik fəaliyyət təcrübəsini zənginləşdirdiyindən, onların sistemi mobil, tarixən dəyişkəndir və estetik və bədii mədəniyyətin müxtəlif bölgələrində öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Müasir estetik elm - harmoniya və ölçü fəlsəfi anlayışlarından geniş istifadə edir. Tarixdə- harmoniya anlayışının ən azı -üç əsas növü olmuşdur: *riyazi, estetik və bədii*. Ancaq onlar çox nadir hallarda "təmiz",tək formada mövcud idilər, çünki bir -biri ilə sıx bağlı olaraq, əksər hallarda bölünməmiş bir birlik təşkil edirdilər.

Estetik elmin əsas problemlərindən biri- **təbiətin harmoniyası və daha üstünlük edən - Kainatın harmoniyasıdır**. İnsan ölçüləri- təbiət ölçülərinə uyğundurmu? Estetik elm- fəlsəfi və təbii biliklərin daha geniş kontekstində bu suallara cavab axtarır. Və harmoniyanın öyrənilməsinin çox vacib bir tərəfi -*müasir ekoloji problemlərin həl-*

li, insanla biosferin birlikdə yaşaması, təbiətin qorunması və bərpa-sıdır. Harmonik bir insan yetişdirmək problemi -daha aktualdır. Bu problemlərin genişliyi- ahəngdarlığın,harmoniyanın universallığını vacib bir estetik kateqoriya olduğunu göstərir.

Harmoniya - müxtəlifliyin birliyidir, ziddiyyətliyə razılıqdır. *Harmoniya* - varlığın həqiqətidir, kainatla uzlaşmadır. *Musiqi ahəngi*- dünya harmoniyasının xüsusi bir halıdır, onun səsli ifadəsidir ("Bütün səma- harmoniya və ədəddir").

Estetik - metakateqoriyadır, yəni *ən geniş və ən əsas,fundamental estetik kateqoriyadır*. O-həyatın və incəsənətin-*çox gözəl, çirkin, yüksək,aşağı, faciəli, komik, dramatik və digər həyat və incəsənət estetik xüsusiyyətlərinə xasdır. Estetik-* yalnız XX əsrin ikinci yarısında estetik bilik sistemi üçün - *müstəqil və əsas bir kateqoriya* olaraq tanındı. (L. Stoloviç, V. Vanslov, Yu.Borev). Bundan əvvəl- *estetikanın köklü, əsaslı kateqoriyası olan- "gözəl,gözəllik" anlayışının inkişafı- estetik (estetik xüsusiyyətlər) anlayışının nəzəri şüuru və "varanmasını" üstələdi.*

Ədəbiyyat:

1. Gənc Rəssamın Ensiklopedik Lüğəti, tərtib. N.I. Platonova, V.D.Sinyukov. - M., Pedaqogika, 1983
2. Mir-Bağırzadə S.A. İslam sivilizasiyasının mədəniyyəti (orta əsrlər). Bakı, Elm, 2011. - 250 C
3. Bolşakov OG Ərəb mədəniyyəti tarixinə dair esselər. V-XV əsrlər, M., 1982.
4. Estetika, - Luğət (red. Belyaev A.A. və başqaları), - M. Politizdat, 1989, 447 s.

ŞƏRQ VƏ QƏRBİN MİRASI :

SADIQ BƏY ƏFŞAR - "QANUN OS -SOVAR"- RİSALƏSİ (Rəsm haqqında risalə)

İslam sivilizasiyasın mədəniyyətinin tarixini və xüsusən də onun bədii mədəniyyətinin inkişafını nəzərə alaraq - **Sadiq bəy Əfşarın "Qanun os - sovar" (Rəssamlıq haqqında risalə)** risaləsinin təmsalında bizə yalnız Şərqdə deyil, həm də Qərbdə olan təsviri və dekorativ incəsənət məktəblərinə təsir edən,- orta əsr Təbriz miniatür ənənələrinin uzunmüddətli və köklü bir inkişafını təqdim edir. İslam-Ərəb mədəniyyəti- onun estetikası -Şərqi müxtəlif ənənələri ilə zənginləşir: Çin, Monqol, İran, Misir, Türk, Azərbaycan və s.

Əsər - kitab miniatür sənəti və onun orta əsr İslam Şərfinin digər incəsənətləri ilə: xəttatlıq, təsviri sənət, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət, poeziya, musiqi və s.- əlaqəsi haqqında tam məlumat verir.

Simvolik, rəmzi mənə və dərin fəlsəfi mənə daşıyan, həm də təsvir olunan- Dekorativ motivləri və ədəbi məzmun arasındakı əlaqənin bir çoxunun- poetik dildə yazıldığı formada ortaya çıxır. Hər bir elementin, rəngin, naxışın, sözün - öz fəlsəfi, estetik və praktiki istiqamətləri, qurulmuş, təsdiq olunmuş bir ənənəsi var, bunun əsasında da onun məktəbi, ustası və yaradıcılıq ideyasını tanımaq olar.

Kitab miniatür sənəti, eləcə də digər incəsənət növləri: Şərq dekorativ-tətbiqi sənəti, memarlığı, xəttatlığı, musiqisini,- özünün tarixən formalaşmış qanunları, dəyərləri və hətta dini və mistik fikirləri olan - dəyərli və əhəmiyyətli bir mədəniyyət abidəsidir.

Sadiq bəy Əfşar, Sadiqi (1533 Təbriz - 1610 İsfahan) - **azərbaycanlı rəssam, şair, xəttat, musiqişünas və alimdir.** Onun müasiri - **Qazi-Əhməd "Xəttat və sənətkarlar haqqında risalə"** əsərində yazır: "Sadiq-bəy Əfşar tayfasındandır (*Əfşarlar*-Türk Azərbaycan tayfaları, onlar - Əfşar xan- tayfasının qurucusundan, əsasını qoyandalardan biridir, onun nəvəsi -Oğuz -xan adından qaynaqlanır. *Mahmud əl-Qaşkari (XII əsr) "Divan luğət il-Türk" (Türk ləhcələri toplusu)* kitabında onnlardan ilk dəfə bəhs edərəkən, "əfşar" sözü- "itaətli, dinc, sakit, sözbəxan" - mənasını verdiyini qeyd edirdi. *İslam Şərfin ensiklopedisti - Rəşid əd-din "Oğuznamə"*də -Oğuz əfsanələrinə əsas-

lanan -"***Cami-ət-təvərih***" (***Tarix Toplusu***) adlı tarixi əsərində bu sözü – "***çevik və ehtirash bir ovçu kimi*** " xarakterizə edir(qeyd S.M.); incəsənətdə və təsvirdə o(Sadıq bəy) - müqayisə olunmaz və bənzərsizdir; indi ona ölkələrin fəthi, qüdrətin kölgəsi olan şah (Abbas 1) - ***kitabdar*** (***kitabdar - şah kitabxanasının müdiri - S.M.***) vəzifəsini ona həvalə etmişdir. O - yaxşı şeir yazır; özünə aid olan bir çox ***qasidələr*** (***qasidə***-Yaxın və Orta Şərq, Orta və Cənubi Asiya xalqlarının - sərt poetik bir formasıdır. Bu söz - ərəb kökündən "***hədəfə doğru irəliləmək***" mənasından gəlir;), ***kit'alar*** (***kit'a*** - poeziyaya aiddir, saray şeir növündən - qasidədən gəlir. ***Kit'ada*** - şairlər ən çox- düşüncələrini, istəklərini, insan həyatı və taleyi ilə bağlı düşüncələrini əks etdirirlər;), ***gəzəllər*** (Yaxın və Orta Şərqdə- ən çox yayılmış şerlərin formasıdır;) və ***rubailəri*** (ərəbcə, hərfi mənada - "***dördlü***",o- Şərqin şeirinin lirik aforistik janrı, qafiyəli dördlük formada şerdir;) var.

Təsvirdə, rənglənmədə, üzlərin təsvirində ... O - o qədər irəliləmişdir ki, başa düşən insanlar - buna baxanda - heyrətə gəlirdilər. Cəsarətə gəlincə, o özünü (bu) dövrün cəsurlarından aşağı tuta bilməzdi.(*İbn əl-Fakih, Kitab əl-buldan,-Qafqazın bölgələrini və tayfalarını təsvir edən materiallar toplusu, cild. 31, Tiflis. s.190-191*]. Bu - XIX əsrdə nəşr olunan Şəmsəddin Saminin - Türk tarixi və coğrafi universal "***Qamus-ül-ələm***"(Dünya lüğəti) lüğətində də təsdiqlənir və burada ***Mövlana (hөрmətli müəllim) haqqında*** qeyd olunur ki, Sadıq-bəy Əfşar - Əfşar tayfalarının zadəganlarından idi və I Şah Abbasın kitablarının saxlayıcısı idi. O - çox səyahət edirdi və Alepoda (Suriya) olarkən, məşhur şair- Bağ İfəndi ilə söhbət etmişdir.

O "***Məcmə-ül-havas***" (Zadəganlar toplusu) adlı "***Təzkirət-ül-şüara***" (Şairlərin risaləsi) adlı yadda qalan bir kitab yazdı. Bunun bir nüsxəsi- İstanbul universitet kitabxanasında saxlanılır. 1948 -ci ildə o - yenidən Təbrizdə "***Sadıqi Kitabdar***" (Sadıqi - Şah kitabxanasının müdiri) adı ilə A.R. Xəyyampurun -farsca tərcüməsi ilə -yenidən nəşr olundu.

"Təzkirə .."(Orta əsrlərdə ***Təzkirə***:-şeir nümunələrinin və müəllifləri haqqında məlumatların təqdim olunduğu- elmi və ədəbi əsərlər; *antologiyadır* - S.A.) mətnində Sadıqi -Həmədanda olduğu müddətdə, şair və rəssam Mir-İbrahim Dərdinin (Əzab çəkən) onunla şeir və rəssamlıq sənətini öyrəndiyini xatırladır. Həm də xəttat Mir Əli (Ha-

revi) və Sultan Əlinin (Məşhədi) yazılarını mükəmməl surətlə çıxara bilən "Naqqəşə Şahi" (Şahın bəzəkçisi) *kit'alarında* imza atan ***müəlimi- Müzəffər Əlinin*** adını qeyd edirdi. I Şah Təhmasib - ona çox hörmət edirdi [Gənc Sənətçinin Ensiklopedik Lüğəti, tərtib. N.I. Platonova, V.D.Sinyukov. - M., Pedaqogika, 1983, s.92,256]. Sadıqın yaradıcılığı- çoxşaxəlidir, bunu onun qasidəsində görmək olar:

Qırx il, bəlkə də daha çox olar?
Bu narahat edən yolda
Ya döyüşə- böyük sevgim var idi,
Ya ziyafətə - üstünlük verirdim;
Ya da- rəngli bir fırça ilə,
Behzad əl -işini –özüm- çox böyük ustalıqla görürdüm (rəsmdə);
Ya bacarıqlı bir qələmin ucu ilə-
Xosrovu (Dehlevini) - bir sözümlə - ürəyini sındırırdım,
Ya müxtəlif mahnılar ifa edirdim
Və Hafizin ustad işini -Yayırdım
[3, s.191-192] (3. "Armağan" jurnalı, 1931, No 3, s.191-192)

Dərviş paltarında Sadıqi - Şərqi müxtəlif ölkələrinə səyahət edirdi, bir müddət saraylardada - Suriyanın (Hələb), İraqın (Bağdad) və İranın bir çox bölgələrində çalışırdı. Qazvində o - Təbrizdəki I Şah Təhmasibin sarayında -məşhur rəssam olan, görkəmli rəssam –***Müzəffər Əlidən*** (o- Behzadın nəvəsi və rəssam Mövlana Heydər Əlinin oğlu idi) incəsənət dərsləri (rəsm) alırdı.

O II Şah İsmayılın dəvəti ilə kitabxanada çalışırdı və I Şah Abbasın dövründə kitabxanaya rəhbərlik etdi. Sadıqi- "***Divan***" məcmuəsində toplanan- qəzəllərin, qasidələrin, lirik şeirlərin müəllifi idi, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" şeirinin təsiri altında- Məsnəvi "***Sa'd və Səid***" (*Masnevi (ərəbcə "qoşa")*) yazmışdır. Məsnəvilərin əksəriyyət sayı - məhdud olmayan 11 hecalı şer formasına əsaslanır. Qafiyə sxemi: aa / bb / cc).

O həmçinin "***Şərhi-hal***"(Tərcümei hall), "***Zibdat ül-kalam***"(Sözlərin mahiyyəti), "***Fathnamei-Abbasi-namdar***"(Məşhür Abbasın fəthnaməsi) və ya "***Canq-namə***"(Müharibə haqqında hekayə), "***Təzkirə***" -Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıqda ən yaxşı əsəri- "***Məcmə ul -havas***"

(Zadəəganlar toplusu) (1599);-burada (*Təzkirədə*)-400 -dən çox alim, şair,rəssamlar haqqında məlumat verilir; bədii rəsm texnikası və qaydalarından bəhs edən - **risalə "Qanun os-sovar"**, həmçinin "**Risalei-muamma**" (Qeyri-müəyyənlik haqqında risalə) və s. əsərlərini də qeyd etmək olar.

Sadiq bəy Əfşarının rəsm əsərləri - dünyanın müxtəlif muzeylərində və kolleksiyalarında saxlanılan psixoloji personajların xarakteri - real ifadəli görüntü ilə seçilir: "**Əmir**" (İncəsənət Muzeyi, Boston), "**Teymur Xan Türkmən**" (M. Saltıkov-Şedrin adına kitabxana, Sankt-Peterburq), "**İstirahət edən Dərviş**" (Gülüstan Muzeyi, Tehran), "**Dəniz sahili ilə Gəzən Dərviş**" (Milli Kitabxana, Paris), həmçinin "**Kerşasbnamə**" (*Xain haqqında poem*), 1573 (Britaniya Muzeyi, London), "**Şahnamə**" (*Şahların Salnaməsi*) 1576-1577 (Avropa və Amerikadakı muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda). ***O-Təbriz və İsfahan miniatür məktəblərinin görkəmli nümayəndəsi idi.***

M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda - Təbriz Mərkəzi Kitabxanasından -Sadiq bəy Əfşarın 25 məktublunun (onlardan 18 -i köhnə Azərbaycan dilində (türk dilində) və 7 məktublunun (fars dilində) nüsxələrini ehtiva edir (onlar 2011 -ci ildə alınmışdır). Bu məktubları- ***alim Paşa Kərimov Azərbaycan dilinə tərcümə etdi*** və bunun əsasında Sadiq bəy Əfşara həsr olunmuş nəşrin ön sözünü yazdı. Məktublar - dövlətin - sənət xadimlərinə münasibəti, müəllifin özünün yaşadığı Səfəvi sarayının həyatı haqqında məlumat verir.

Sadiq bəy Əfşarın "Qanun os-sovar" əsəri - ***orta əsr rəssamlığının nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə əks etdirən ilk poetik əsərlərdən biridir.*** O - fars dilində "***xəzəc***" ***poetik ölçüsündə*** yazılmışdır və həcmi kiçik olan ***206 qoşmalardan (beytlərdən) ibarətdir.*** ***Risalənin quruluşu, konstruksiyası və içindəki materialın düzülüşü-*** o dövrdə mövcud olan ənənələrə uyğundur. Amma risalədə - şah, saray evinə - heç bir ithaf yoxdur. Dindar olmasına baxmayaraq, dini qadağaya əhəmiyyət verməyən maarifçi- şair, rəssam, musiqişünas, alim, rəsm və bəzək texnikası və metodu haqqında risaləsinə - dini və mistik bir giriş yazmamışdır. ***I Abbasın müharibələrinə həsr olunmuş başqa bir əsərdə "Cənq-namə"***- də isə - Allahın adının çəkilməsi ilə başlayır.

Müəllifin özü -Təbriz məktəbinin qurulmuş ənənəsinə mənsubdur və buna görə də 16-17-ci əsrlərdə Təbriz miniatür ustalarının

əsərlərinin - qurulmuş texnikalarını və bədii-texniki vasitələrini əks etdirən - metodologiyasını və dünyagörüşünü təqdim, nümayiş etdirir. Sadıqi - Şərq sənətçilərinin - təbiətin müxtəlifliyini öyrənmək, bənzərsiz hadisələrini düzgün əks etdirmək marağını vurğulayır. Onlar - hadisələrin mükəmməlliyinə və tamlığına, obrazların reallığına və təbiliyinə - can atırdılar.

Sadıq Bəy. Oturmuş kişi.
təxminən 1595, Boston, TİM

Sadıq Bəy. "Şahnamə" - dən
vərəq 1575-1600 Klivlend,
İncəsənət Muzeyi.

Bu kitab - müəllifin özünün və sələflərinin təcrübəsinə əsaslanaraq, - rəsm və xəttatlıq üçün ümumi qaydaların, habelə bəzi rəsm materiallarının hazırlanma texnikasının qısa bir toplusudur; müəyyən bir texnoloji prosesin ayrı-ayrı hadisələrinə də diqqət yetirir, rəssamlar tərəfindən- müxtəlif materialların hazırlanması reseptlərini və onlardan necə istifadə olunacağını təsvir edir.

Sadıq bəy Əfşarın "Qanun os-sovar" risaləsi -Azərbaycanın miniatür, xəttatlıq, təsviri və dekorativ sənətlərinin olduğu- İslam Şərqiinin bədii mədəniyyətinin inkişafını izləmək üçün -istifadə edilə bilən dəyərli bir materialdır. Onun çiçəklənməsi və müxtəlif ənənələrin və

məktəblərin birləşməsi - təkcə Azərbaycana aid deyil, o- həm də Çin, Ərəb, Azəri-İran, Misir, Bizans mədəniyyətlərinin təsirindən bəhrələ-nirdi. Orta əsr İslam Şərqi-nin bədii mədəniyyəti, hər şeyin açılması-nın açarını verən- müqəddəs Quran kitabı vasitəsilə kainat qanunları-nın biliklərinin fəlsəfi ahəngdar əks olunması ilə - birləşdirilmiş müxtəlif üslub və janrlarla xarakterizə olunur. Quran ayələri - bütün müsəlman incəsənətinin əsasını təşkil edir və yaradıcıların özləri- in-cəsənətin hər növlərində-, memarlıqda, söz sənətində və b.- yüksək peşəkarlığı və gözəlliyin mükəmməlliyi ilə onları əks etdirdilər.

Azərbaycan mədəniyyəti- təkcə biliklərin, adətlərin, bilik sistemi-nin, dini baxışların yaddaşını əks etdirmir. Burada - İslam mədəniy-yətdən başda- Zərdüşt dinin izlərini də görmək olar. Bütün bunlar da-xili və xarici yaradıcı prosesin dünyagörüşü və dünya anlayışının ümumilikdə- bənzərsiz bir mənzərəsini yaradır. Bu risalə bizə - kim-ya, fizika, riyaziyyat, şeir qanunları, bütün orta əsrlər və qədim, antik rəssamlıq qanunları, miniatürlərdə istifadə olunan perspektiv, həndə-sə, rənglər elmi, onların birləşməsi, rəsmdə istifadəsi, kompozisiya qanunları və onları miniatür kitablarda qurulması və istifadə edilməsi və s.- onların tam təssəvürünü verir.

Əsər – təkcə orta əsr Şərqi-nin miniatürlərinin və digər təsviri sə-nət əsərlərinin yaradılmasının texnoloji prosesini öyrənmək üçün deyil, həm də Təbriz məktəbinin qurulmuş ənənəsinin mərhələləri-ni, uzunmüddətli inkişafını təqdim etməklə - onu istifadə oluna bil-məsi baxımından qiymətlidir. Yaxın Şərqin məşhur ustad-miniatür ustalarının: Kəmaləddin Behzad, Ağa Mirək, Müzəffər Əli Təbrizi və Sadıq bəy Əfşarın - öz əsərləri də daxil olmaqla, onların - İslam Şərq mədəniyyətinə verdiyi - böyük töhfələrdi .

Azərbaycan miniatürünün inkişaf tarixində - XVI əsrin Təbriz məktəbi - görkəmli bir incəsənət hadisəsidir. Mərkəzləşdirilmiş Səfə-vi dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın paytaxtı - Təbriz - yenidən bütün Yaxın və Orta Şərqin - bədii mədəniyyət mərkəzinə çevrilir. İstedadlı şair və xeyriyyəçi - Şah İsmayıl və onun oğ- lu- böyük incəsənət həvəskarı- Təhmasibin dövründə- saray kitabxa-nası və incəsənət emalatxanaları Yaxın Şərqin -ən yaxşı yaradıcı qüvvələrinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdi.

Təbrizdə - Sultan Məhəmmədin başçılıq etdiyi (Mir Müsəvvir, Mirzə Əli, Mir Səyid Əli, Müzəffər Əli) yerli rəssamlarla yanaşı, burada Yaxın, Orta Şərqi incəsənətinin görkəmli istedadlı ustaları - məşhur Behzad, Şeyxzadə Xorasani, Ağa Mirək İsfahani - işləyirdilər.

Qrupunun başçılıq etdiyi- Təbriz rəssamları -bu istedadlı ustalarla yanaşı - yerli incəsənət ənənələrini davam etdirərək, digər məktəblərin ən yaxşı nailiyyətlərini sintez etdi və virtuoz bacarıqları sayəsində- xüsusi bir obrazlı quruluş sistemini yaratdılar.

Azərbaycanın mühüm rol oynadığı təkrarolunmayan mədəniyyəti- bütünlükdə bəşəriyyətin intellektual və estetik inkişafının formalaşmasında - böyük rol oynayan - orta əsrlər İslam sivilizasiyası mədəniyyətinin -vacib,dəyərli tərkib hissəsi kimi çıxış etdi.

Ədəbiyyat:

1.Sadiq bəy Əfşar "Qanun os-sovar" (Rəssamlıq haqqında risalə) giriş, tərcüməsi, şərhləri və qeydləri,-Dosent A.Yu.Kaziyevin- Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1963, s. 101.

2.Qazi-Əhməd. Xəttat və sənətkarlar haqqında risalə. Giriş, tərcümə və şərhlər B. Zakhoder, ML, 1947.

3. Sadiqi Kitabdar, Təbriz, 1948 (1327).

4. "Armağan" jurnalı, 1931, № 3, s.191-192.

5.Mir-Bağırzadə S.A.Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi öçerkləri,-Bakı,-2019,-272 S.(s.222-238) .

6.Мир-Багирзаде С.А.Культура исламской цивилизации (Средние века), Баку,- «Элм»,2011,250С.

7. Ибн аль-Факих, Китаб аль-булдан, - Сборник материалов описаний местностей и племён Кавказа, вып. 31, Тифлис.

8. Энциклопедический словарь юного художника, сост. Н.И.Платонова, В.Д.Синюков. - М., Педагогика, 1983.

9. Большаков О. Г. Очерки истории арабской культуры. V-XV вв., М., 1982.

Mənbə:Мир-Багирзаде С.А.Очерки по теории и истории культуры Азербайджана,-Баку,-2019,-272 С.(с..222-238) .

LEONARDO DA VINÇİNİN 10 DƏRSİ

Hamı Leonardo da Vinçini tanıyır, amma bu dahinin nə qədər çətin taleyi olduğunu hamı bilməyir. Leonardo da Vinçi - qeyri-qanuni bir övlad idi, erkən uşaqlıqda anasından alınaraq, ögey anası tərəfindən böyüdü. Onun şəxsi həyatı yox idi, ən azından- bu barədə praktiki olaraq, heç bir məlumat yoxdur. Sağlığında - onun elmi kəşfləri anlaşılmasız və istifadə olunmamış qaldı. Müasirləri - onu başa düşmədilər və qəbul etmədilər. Buna baxmayaraq, elm və incəsənətin bir çox sahələrində o hərtərəfli inkişafı olan, heyvətəmiz, çox istiqamətli bir insan idi. Avropalılar -İslam sivilizasiyasının varisləri idilər və dərin bilikləri əldə edərək, incəsənət (xüsusilə- *Əməvilər incəsənəti* əsasında) və elm sahələrində -onların varisləri oldular. *Leonardo da Vinçi- lirədə çalmağı, iki əl ilə yazmağı bacarırdı, yemək bişirməyi sevirdi,o- parlaq bir rəssam, heykəltəraş, mühəndis, memar, ixtiraçı, alim, yazıçı və mütəfəkkir idi.*

Əlbəttə ki, belə bir insanın 10 dərindən öyrənməyi çox maraqlı olar:

1. **Bir sahədə inkişaf etməməlisiz.** Bütün həyatınız boyunca özünüzü bilik və yaradıcılıq sahəsində -axtarmağa və hər şeyi yeni və yeni fəaliyyətlərdə sınaamalısınız. Əgər, Leonardo da Vinci - fikirlərini təklif etdikdən və onun təkliflərini rədd edildikdən sonra - depressiyaya düşsəydi, bəlkə də dahi sənətkarı- biz heç vaxtı tanımazdıq.

2. **Hər hansı bir maneə - çıxılmaz hadisə deyil və özünüzü- başqa bir şeydə sınamaq lazımdır.**Leonardo - bunu əslində bütün həyatı boyu etdi. Hər hansı bir maneəni- inadkarlıqla aradan qaldırılacağını müdafiə edirdi.

3. **Öz yolu ilə getmək, başqalarına baxmamaq və onların nə düşünəcəklərini- düşünməmək vacibdir.** Notarius olan Leonardonun atası, uzun müddət onu- ailə peşəsi ilə tanış etməyə çalışırdı və yaxşı ki - uğur qazana bilmədi. Leonardo da Vinci deyirdi ki, təbiətdə- hər şey- ağılla düşünülmüş və nizamlanmışdır, hər kəs- öz işi ilə məşğul olmalıdır və bu müdriklik -həyatın ən yüksək ədalətidir.

4. **Əgər hansısa iş “getmir”sə və süründürməçilik (prokrastinasiya =süründürməçilik - psixoloji problemlərə səbəb olan işləri təxirə salmaq meylidir) yaranırsa, bu- istedadlı bir insanın- baş-**

qa bir işlə məşğul olması üçün -yaxşı səbəbdir. İllər keçdikcə də Vinçinin maraqları incəsənətdən uzaqlaşmış - elmə keçdi. Rəssamlıq sahəsində sifarişləri səylə işləmək və onlarla varlanmaq əvəzinə (onun müasirləri onu qınayırdılar), o- anatomiyanı öyrənirdi və atların və insanların cəsədlərini araşdırırdı, uçan aparatlar düzəldirdi, bitkilərin qidalanması və zəhərlərə reaksiyasını öyrəndi və s.

5. Asta görülən hər bir iş - pis olmur. Bu gün insan- həyatın yüksək intensivliyi dövründə yaşayır, müasir insan - hər şeyi - bir anda istəyir. Bu işə - ona gətirib çıxarır ki, bəşəriyyətin əldə edilənlərdən – onun həzz almağa vaxtı olmayır. Hər bir insan -uzun müddət istədiyi bir şeyə getdikdə, bəzən işin nəticəsi- onun üçün -gözlənilməz və təəccüblü olur. Rəssam Leonardo - Mona Lizanın məşhur portretini 4 il çəkdi, o onu - "müşəri üçün bitirə bilmədi" və buna görə də portret Leonardonun özündə qaldı. İndi biz onu Luvr muzeyində izləyə bilərik. Əgər onu vaxtında işləyib və vaxtında təhvil verseydi, bəlkə də bizim - onun haqqında heç vaxt xəbərimiz olmayacaqdı.

6. Maraq - ən yaxşı motivasiyalardan biridir. Yalnız yeni bir şey öyrənmək istəyi sayəsində -sonsuz maraq- alimə çox sayda kəşflər etməyə kömək edir.

7. Xahiş etməyin - yalnız istəyin. Fərqli sahələrdə dahi olan Leonardo, dahisini tərifləməyə və ondan məharətlə istifadə edə bilərdi. Ancaq "*hərəsinə -özünə məxsus olan, hər birinə -zəhmətinə görə" atalar sözlünə* əməl etməyi -üstün tutdu.

8. İşin Nəticəsi- hər zaman vaxtı-vaxtında - istifadə edilmir və ya lazımı anda tətbiq edilmir. Bir çox ixtiralar, təkliflər, binaların tikintisi üçün eskizlər -Leonardo da Vinçinin ölümündən sonra, əsrlər keçdikcə - yaradılmışdır və ya tikilmişdir, məsələn, İngiltərə və Norveçdə -onun layihəsilə tikilmiş- körpülər var.

9. Özünüzü inkişaf etdirməyi, kamilləşməyi - heç vaxt dayandırmayın. AXI, istifadə edilmədikdə, hətta dəmir paslanır, durğun su işə- çürüyür, ona görə də, insanın ağılı- özü üçün heç bir fayda tapmayaraq – zəifləyir.

10. Mükəmməlliyə gedən yol -vegetarianlıqdır. Da Vinçi - vegetarian olub. O deyirdi ki: "İnsanların- başqa insanın qatilinə - indi necə pis baxdıqları kimi, insanların da- heyvanın qatilinə- pis baxa-

cağı vaxt gələcək" - müxtəlif xalqlar arasında vegetarianlıq- həyatın mənasıdır. (məsələn,- Hindistanda).

Mənbə:http://www.tayni-mirozdani-ya.ru/2020/11/10_27.html?fbclid=IwAR0KzllP38xxzyivaBFEzUSzpXE9JRCm8bDxXN2b5Io80rRfQdKv7ot3kaU

LÜĞƏT

ETİKA

Adiaforon - fəzilət və pislik baxımından laqeyd olan şeylər dairəsini ifadə edən- bir Stoik etik termindir.

Aksiologiya - dəyərləri öyrənən -fəlsəfənin bir sahəsidir.

Amoralizm (yunanca “A” - inkar və latınca “moralis”- əxlaq) - hər hansı bir əxlaqın inkar edilməsi, əxlaq qanunlarının şüurlu şəkildə rədd edilməsi, "yaxşılığın və pisliliyin- digər tərəfində" olmaq arzudur (F. Nitsşe).

Apatiya - qədim etikada ehtiraslardan uzaq bir ruh halını ifadə edən - termindir.

Ataraksiya - qədim fəlsəfədə - insanın xarici təsirlərə qarşı - uyğunlaşmamanı, toxunulmazlığını ifadə edən - termindir.

Avtarkiya - qədim yunan etikasından gələn və heç bir şeyə ehtiyacı olmayan -bir müdrikin özünü təmin edən, həyatın mənasını verən -bir anlayışdır.

Avtoritet (lat. Autoritas - ləyaqət, güc, hakimiyyət)- insanın, baxış sisteminin və ya bir təşkilatın - müəyyən keyfiyyətlərə, ləyaqətlərə görə istifadə etdiyi, ümumi qəbul edilmiş- mənə, təsir, dəyərdir.

Azadlıq - *etik baxımdan*: insanın həyat məqsədlərini və onlara nail olmaq vasitələrini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək qabiliyyətidir.

Bein ölümü - bir insanın həyatının sonu üçün- tibbi olaraq,- qəbul edilmiş meyardır.

Bioetika- son biotibbinin inkişafı nəticəsində yaranan- müxtəlif əxlaq problemlərinin fənlərarası tədqiqat sahəsidir.

Deontologiya - vəzifə,borc doktrinasını,təlimini ehtiva edən -bir etika hissəsidir.

Dəyər - insanın taleyinə biganə qala bilməyən - xarici aləmdən bir obyektidir.

Dostluq - qarşılıqlı hörmətə, qayğıya və təmənnəsiz ünsiyyət arzusunə əsaslanan - seçmə və şəxsi münasibətlər növüdür.

Eksistensiya(Varlıq) - ətraf aləmdə bənzərsiz bir şəxsiyyətin varlığı olmasıdır.

Eqoizm (lat. “eqo” – mən) - insanı cəmiyyətə və başqa insanlara münasibəti baxımından səciyyəvləndirən -həyat prinsipi və əxlaqi key-

fiyyətdir; **Eqoizm** - insanın öz davranışında -başqalarının maraqlarını nəzərə almayaraq -*yalnız öz maraqlarını rəhbər tutması ilə ifadə edilir*. Bu- fərdiyyətçiliyin təzahürlərindən biridir.

Etika - fəlsəfənin praktiki hissəsidir, o insan tərəfdən- varlığın fərdi mənasını, eləcə də digər insanlarla münasibət qurmağın ən yaxşı yollarını tapmaqla bağlıdır.

Etik dönüş - müasir humanitar biliklərdə - etika problemlərinə artan, çox vaxt böyük diqqət yetirildiyi bir vəziyyətdir.

Etologiya (yun. "ethos" - xasiyyət, adət, xarakter, davranış tərzini və "logos" - təlim, söz) - heyvanların davranışının ümumi bioloji əsasları və qanunları haqqında elmdir.

Etos - müəyyən bir sosial-mədəni qrupun dərinliklərində inkişaf etmiş -mənəvi münasibətlərin tarixən formalaşmış bir üslubudur.

Evdemonizm - insan həyatının əsas məqsədini -xoşbəxtliyə nail olmaq olduğuna inanən - bir növ etik təlimdir.

Evtanaziya - tibbi göstərişlər əsasında - ölümcül xəstənin həyatının süni şəkildə dayandırılmasıdır.

Evtimiya - xoşbəxtliyi, ruhun harmoniyasını, sakitliyi və rahatlığı ifadə edən -Demokrit etikasının terminlərindən biridir.

Ədalət - ən mühüm əxlaqi fəzilətdir, onun məqsədi - hər kəsə haqqını verməkdir.

Əxlaq - dəyər və normalarda təsbit edilmiş -ideal münasibətlər ideyasıdır.

Əxlaq qanunu - əxlaq normalarının ümumiləşdirilmiş termindir, burada qeyd olunur ki, əxlaq normalarının pozulması- cəzasız qala bilməyəcəyi fikri ilə tamamlanır.

Əxlaq norması - oxşar, eynitipli hərəkətlərə şamil edilən- ümumi göstərişlər və qadağalar vasitəsilə- insanların davranışlarını tənzimləyən- əxlaqi tələblərin formasıdır.

Əxlaqi adətlər - insanların müəyyən bir zamanda - müəyyən edilmiş - real davranış formalarıdır.

Əxlaqın qızıl qaydası - əxlaqi münasibətlərin ən vacib prinsipi- dir. Onun iki qaydası, formulası var: **müsbət**: *"başqasının sənə qarşı necə davranmasını istəyirsənsə -onunla- istədiyini kimi davran"* və **mənfi**: *" başqasına-istəmədiyini etmə ki, o sənə qayıtməsən."*

Əxlaqsızlıq - əxlaq haqqında mövcud fikirlərin məhdudlaşdırıcı çərçivəsindən kənara çıxdığını iddia edən və dəyərlərin daim yenidən qiymətləndirilməsini tələb edən - bir fəlsəfi mövqedir.

Fəzilət - insanın ən yaxşı daxili keyfiyyətləridir, həm də ona riayət etmək xüsusiyyətidir. **Fəzilət**-müsbət,xeyirxah məzmunlu dəyərlərdir.

Fikir, rəy, mülahizə (yunanca “doxa”) - antik fəlsəfədə -etibarsız, subyektiv bilik, - etibarlı həqiqi bilikdən fərqli olaraq.

Hedonizm (yunanca “hedone “- həzzalma) – həzz almaq üçün həyatın əsas məqsədi hesab edilən bir növ etik təlimlərdir. Hedonizm- əxlaqi tələblərin əsaslandırılması prinsipidir, ona görə **yaxşılıq** - həzz almaq və əzabdan qurtarmaq deməkdir, **pisliyi** isə- əzab çəkmək kimi təyin olunur.

Hərəkət, addım - insanın niyyətlə, qəsdən, sağlam düşüncəli və məqsədyönlü hərəkətidir.

Həyatın mənası (insanın) - hər hansı bir inkişaf etmiş dünyagörüşü sisteminə xas olan, bu sistemə xas olan əxlaqi norma və dəyərləri əsaslandıran və şərh edən, onların təyin etdiyi fəaliyyətin nə üçün zəruri olduğunu göstərən- tənzimləyici bir anlayışdır.

Hipotetik imperativ - **İ.Kant** tərəfindən - məqsədə çatmaq üçün doğru vasitələrin seçilməsinə kömək edən ümumi bir mühakimə,fikir formasını ifadə edən- etika anlayışdır.

Hospis - ölümcül xəstələrin müalicə olunduğu bir müəssisədir.

Hüquq - ictimai əlaqələrdə insanların formal bərabərliyi prinsipinin ifadəsinin- normativ formasıdır.

Humanizm - əvvəlcə **Şərq**, sonra **Avropa fəlsəfəsinin** intellektual xəttidir və insanı -cəmiyyətin inkişafının- ən yüksək məqsədi və dəyəri kimi hesab edir.

Xoşbəxtlik – insan həyatının ən arzuolunan məqsədini, mükəmməliyi, yaxşılığı ifadə edən *etik anlayışdır*.

İdeal - etikada: mənəvi həyatın və xoşbəxtliyin - eyni olan fikridir.

İradə muxtariyyəti - insanın - kənardan gələn təzyiqləri dəf etmək üçün – müstəqil qərar qəbul etmə qabiliyyətidir.

İradə heteronomiyası - insanın - müstəqil olamayaraq, kənardan diktə olunan tələblərə əməl edərək,- qərar verməsi vəziyyətidir.

Kateqorik imperativi - I. Kant etikasında əxlaq qanunu düsturudur. Əsas formulası belədir: "Arzularınızda yalnız belə *bir maksimuma* uyğun hərəkət edin ki, o - ümumbəşəri bir qanun kimi olsun."

Kodeks (etik, peşəkar, korporativ),- müəyyən bir cəmiyyətin fəaliyyətinin dəyərini və normativ əsaslarını göstərən -bir ictimai bəyan-namədir.

Konsekvensializm(Nəticəçilik) - hərəkətlərin nəticələrinə görə-yaxşı və ya pis qiymətləndirilməsi, lazım olan - baxış nöqtəsidir.

Korporativ etika - müasir təşkilatların dərinliyində yaranan- mənəvi problemlərin həllinin əksidir və tətbiqidir.

Qeyri-zorakılıq - zərər verməkdən imtinaya əsaslanan, düşməne müqavimət strategiyasıdır.

Maksima- bir hərəkətin yerinə yetirildiyi- iradə prinsipidir.

Metaetika - dil quruluşlarının öyrənilməsinə və əsas anlayışların aydınlaşdırılmasına həsr olunmuş bir etika hissəsidir.

Meyillər(qabilliyətlər,təmayyüllər) - davranışa təsir edən təsadüfi, hissiyyatlı həyacanlardır.

Məlumatların saxtalaşdırılması - elmdə faktların dəyişdirilməsi və ya yanlış təfsir edilməsi yolu ilə- arzuolunan nəticələrə (kəşflərə) nail olunan bir növ pozuntudur.

Məsuliyyət - *etika və hüquq kateqoriyasıdır*, o- şəxsin cəmiyyətə(bütövlükdə- bəşəriyyətə) xüsusi sosial və mənəvi-hüquqi münasibətini əks etdirən, mənəvi borcunu və hüquq normalarını yerinə yetirməsi ilə xarakterizə olunur.

Mif - cəmiyyətin müqəddəs tarixidir.

Motiv - bir hərəkət, rəftar etmək üçün- daxili həvəsləndirici səbəbdir.

Mütləqiyyət əxlaqi hadisələrə insanların qiymətləndirməsindən asılı olmayan, - obyektiv mənə verən - baxış nöqtəsidir.

Naturalizm etikada: insanda əxlaq təsəvvürləri - təbiətdən mənə bələdir və bu nöqtəyi-nəzərdən baxılır.

Nihilizm (lat. "nihil" - heç nə) – müsbət idealla bağlı olmayan-mütləq inkar nəzəriyyəsidir.

Niyət - bir hərəkət üçün - tənqidi-düşüncəli, mənalı motivdir.

Özbaşmalıq - bir insanın başqalarının istəkləri ilə əlaqələndirmədən, həmçinin onlara əks olan və yalnız öz istəyinə uyğun hərəkət etmək - meylidir.

Paqoş Hərəkəti - sülh, tərksilah və beynəlxalq təhlükəsizlik naminə - alimlərin beynəlxalq ictimai hərəkətinin adıdır. O 1957-ci ildə Kanadanın **Paqoş** şəhərində yaradılmışdır.

Peşəkar etika - müəyyən peşə fəaliyyət sahələrində mövcud olan əxlaqi problemlərin həllinin əks olunması və təcrübəsidir.

Pislik, Şər - yaxşılığın əksinə olan və bir insanın həyatının və digər insanlarla münasibətlərinin məhv olmasına, dəyərsizləşməsinə səbəb olan- hər şeyi ifadə edən,- bir *etika kateqoriyasıdır*.

Plagiat - elmdə mənimsəmə ilə bağlı pozuntuların ümumiləşdirilmiş addır. O başqasının işinin -nəticələri ilə və ya müəllifin töhfəsinin- ədalətsiz tərifli ilə - kəşf edilir.

Plüralizm (lat. “pluralis” - cəm) - bir-birinə uyğunlaşmayan və müstəqil varlıq növlərinin və ya bilik formalarının çoxluğunun tanınmasından irəli gələn -anlayış, konsepsiyadır.

Relativizm - nisbi, dəyişkən təbiətində olan - mənəvi dəyərlərin - bir baxış nöqtəsidir

Rigorizm- şəraitdən asılı olmayaraq və mükafat tələb etmədən- əxlaq qanununu yerinə yetirmək fikridir.

Ritual - icma həyatı üçün -müqəddəs mənə daşıyan- müəyyən hərəkətlər ardıcılığıdır.

Tabu – arxaik cəmiyyətdə: motivsiz, müqəddəs bir qadağadır, onun pozulması - ölümə gətirə bilər.

Sevgi - başqa bir insanın- başqası üçün danılmaz dəyəri olan- bir insan kimi qəbul edilməsinə əsaslanan - şəxsiyyətlərarası münasibət növüdür.

Şəxsiyyət - sosial keyfiyyətləri baxımından tarixən spesifik fəaliyyət növlərində və ictimai münasibətlər prosesində formalaşan- *insan fərdidir*.

Şərəf - əxlaqi şüur anlayışı və etika kateqoriyasıdır; buraya fərdin öz sosial əhəmiyyətini dərk etməsi və cəmiyyətin tərəfindən bu dəyərin tanınması anları daxildir.

Talion - hərəkətinə bərabər- cəzanın tətbiqini tələb edən- bir prinsipdir: “gözə- göz, dişə -diş”.

Təşkilatın missiyası - müəyyən bir şirkətin mövcudluq məqsədlərinin və sosial əhəmiyyətinin formalaşdırıldığı- qısa bir ictimai bəyannamədir.

Tətbiqi etika - müasir etikanın bir hissəsidir, o cümlədən, müasir dövrümüzün –insan, cəmiyyət və onun hüquqlarının həyata keçirilməsilə bağlı - mürəkkəb, mübahisəli problemlərinin müzakirəsi ətrafında qurulmuş -təcrübələrdir.

Totem - arxaik bir cəmiyyətdə: tayfanın mifik əcdadı və bir qayda olaraq,- heyvana və ya bitkiyə əsaslanır.

Utilitarizm – etikada bir istiqamət olmaqla yanaşı, əxlaqı əsaslandırmağın yollarından biridir, insandan - cəmiyyətin rifahı naminə - hərəkət etməyi və bununla da öz rifahının əldə edilməsində - öz xeyrinə çatmağını tələb edir.

Vəzifə, bərc - iradəni - zehni,ağlı ilə məcbur edilməsi və istəklərin yatırılması ilə ifadə olunan *mənəvi motivlərdən biridir*.

Vicdan - şəxsiyyətin mənəvi özünüidarəetmə qabiliyyətinin ən yüksək formasını- özünüdərk tərəfini ifadə edən *etik kateqoriyadır*. Vicdan- insanın öz hərəkətlərini yaxşı və ya pis kimi qiymətləndirmək və düzgün davranış nümunəsi ilə uyğunsuzluğunu yaşamaq qabiliyyətidir.

Yaxşılıq -, ən doğru, mənalı, insan həyatı üçün lazım olan dəyərləri ifadə edən - *ən vacib etik kateqoriyadır*.

Yalan - şəxsi mənfəət əldə etmək naminə -başqasını qəsdən aldatmaq.

Zahidlik (yunanca “askeo” - məşq edirəm) - əxlaqi və ya dini bir ideala çatmaq üçün -ehtiyacları ödəməkdə, "cismani ölməkdə", dünyəvi mallarını rədd etməkdə - mümkün olan, ən çox çəkinmə ilə xarakterizə olunan -davranış və həyat tərzidir.

Zorakılıq - insanlar (və ya insanlar qrupları) arasında olan ünsiyyət növüdür, burada biri - digərini- istəmədiyini etməyə məcbur edir.

Ədəbiyyat:

Словарь по этике, под редакцией И.С. Кона - 5-е изд.- М.: Политиздат, 1983.

İNTERNET RESURSLARI-VİKİPEDIYA, ENSİKLOPEDIYALAR VƏ LUĞƏTLƏR.

ESTETİKA

Adaptasiya (Latinca “adapto” - uyğunlaşdırma) - sistemin xarici və daxili mühitin şərtlərinə uyğunlaşdırılması prosesidir.

Bədii obraz - müəyyən estetik ideal baxımından, obyektiv reallığın incəsənətdə əks olunmasının formasıdır.

Çirkin - mahiyyəti -gözəlliyin əksinə olan,- gerçəklik hadisələrini xarakterizə edən **-bir estetik kateqoriya**dır.

Evrastika - (yunanca “heurisko” - axtarır, kəşf edir) **yaradıcı fəaliyyəti, yeni şeylərin kəşfində və öyrənmədə**- istifadə olunan **metodları, üslubları öyrənən -bir elmdir**.

Eklektika - (yunanca “ekigo” - seçirəm) müxtəlif, bəzən əks fəlsəfi baxışların, nəzəri əsasların, dəyər mühakimələrinin, bədii üslubların və s.-birləşməsidir.

Estetik zövq - emosional olaraq, o insanın müxtəlif estetik xüsusiyyətlərini -qiymətləndirməkdir, o -ilk növbədə, gözəlliyi- çirkindən ayırmaq qabiliyyətidir.

Faciəli (yunanca “*tragicos*” - faciəli) - o- faciəni nəzərdə tutur, mənşəyi -Dionis tanrısı kultu ilə bağlıdır)- azadlıq və zərurət dialektikasını, ictimai inkişafın, şəxsiyyətin və cəmiyyətin ziddiyyətlərini, gözəllik və çirkinlik arasında olan mübarizəsini ifadə edən **-bir estetik kateqoriya**dır.

Gözəllik, çox gözəl - insanın estetik zövq hissini verən, ictimai həyatın bütün sahələrində: əmək, ictimai-siyasi, mənəvi,-insanın yaradıcı və idrak güclərinin və qabiliyyətlərinin sərbəstliyini və tamlığını təcəssüm etdirən- reallıq fenomeni və incəsənət əsərlərini əks etdirən və qiymətləndirən- bir **estetik kateqoriya**dır.

İdeal (yunan sözü “ideya” - növ, obraz, təmsil, anlayış) - 1) **əxlaqi** - ən yüksək əxlaq modeli kimi xidmət edə biləcək, bu cür əxlaqi keyfiyyətləri təcəssüm etdirmiş,- şəxsin obrazında- ifadə olunan əxlaqi kamillik haqqında təsəvvürlərdir. 2) **estetik** - həyatda və incəsənətdə-gözəlliyi qiymətləndirmək meyarı.

İncəsənət formaları – termini incəsənətdə bir neçə fərqli şeyi ifadə edə bilər. **Forma**- incəsənətin- yeddi elementindən biridir və kosmosda üçölçülü obyektə əlaqələndirilir. **Bədii əsərin formal təhlili** – incəsənət elementlərinin və prinsiplərinin - mənə, hiss və düşüncələ-

rindən asılı olmayaraq, birlikdə- tamaşaçıda- müəyyən bir assosiasiyalar yarada biləcəyini təsvir edir. Nəhayət, *forma-* həm də incəsənət əsərinin fiziki təbiətini təsvir etmək üçün istifadə olunur, məsələn, metal heykəltəraşlıqda, yağlı boyada və s. **“İncəsənət”** sözü ilə birlikdə və bədii formada işlədildikdə- bədii ifadə daşıyıcısı olaraq –o onu təsviri sənət səviyyəsinə qaldıracaq qədər -yaxşı, məharətlə və ya yaradıcılıqla işlənmiş tanınmış təsviri sənət və ya qeyri-ənənəvi vasitə olaraq- mənasını da verə bilər.

İncəsənət janrları - (fr. Genre - janr, növ) – incəsənətinin xüsusi imkanlarının müxtəlifliyinə görə -hər bir incəsənət növünün - bir bölməsi, - bədii reallığı mənimsəməsi deməkdir.

İncəsənət nəzəriyyəsi - bədii tənqid və incəsənətin tarixi ilə bərabər olan *sənətsünaslıq-üç əsas hissəsindən biridir. İncəsənət nəzəriyyəsi-* incəsənətə aid olan sosial-fəlsəfi fikirləri inkişaf etdirir, *o-ideoloji məzmunu, bədii üsulu, bədii formanı, ifadə vasitələri, incəsənət texnikası, onun növ və janrlarının spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir.* O həmçinin- *incəsənətin qanunlarını, inkişafının obyektiv məntiqini, cəmiyyətlə əlaqəsini araşdırır.*

İncəsənət üslubları, istiqamətləri, cərəyanları: *İncəsənətdəki istiqamətlər, cərəyanlar və üslublar-* bu və ya *digər incəsənət növlərində* və ya eyni zamanda müxtəlif dövrlərə və xalqlara xas olan və yaradıcı azlığın ideoloji və estetik istəklərinin birliyinə görə-anlayışlardır:

Avropa incəsənətində üslubların əsasları: Romantizm - X -XIII əsrlər, Qotika -XIII-XVI əsrlər, Barokko -XIV-XVIII əsrlər, Klasizm- XVII-XIXə., Rokoko –XVIIIə., Sentimentalizm- XVIIIə., Romantizm-XVIII-XX əsrin sonu, Realizm - XIV-XVI əsrlərin və XVIII-XIX əsrlər və s.; **Avropa İncəsənətində istiqamətlər-** müəyyən bir fikri, müəyyən bir zaman aralığında, müəyyən bir cəmiyyətdə hökm sürən bir dünyagörüşünü ifadə etmək üçün *-nəzərdə tutulmuş bədii texnikalar sistemini, ifadə vasitələrini təmsil edir, məsələn, Avropada cərəyanlar: abstraksionizm, avanqard, modernizm, dadaizm, ekspresyonizm, fovizm və s. ; istiqamətlər: hiperrealizm, impressionizm, klassisizm, konseptualizm, naturalizm, sürrealizm, primitivizm və s.*

İrrasionalizm (lat. Irrationa - lis - ağılsız). Düşüncənin, ağılın - dərketmə imkanlarını məhdudlaşdıran *-fəlsəfi təlimlərdir*, o-idrakın əsas növü olaraq- *intuisiyaya, hisslərə, instinkta və s.əsaslanır*.

Komik (yunanca “komikos” - gülməli,şən) - müəyyən bir ictimai hadisənin, insanların fəaliyyət və davranışlarının, onların adət və adətlərinin hadisələrin və estetik idealın mütərəqqi ictimai qüvvələrin obyektiv gedişi ilə - tarixən şərtlənmiş (tam və ya qismən) uyğunsuzluğunu istehza şəklində ifadə edən- *estetika kateqoriyasıdır*.

Loqos (yunanca “logos” - söz, düşüncə,fikir, ağıl, qanun) - əvvəlcə ümumbəşəri bir qanunu, dünyanın əsasını, nizamını və harmoniyasını ifadə edən -bir termindir.

Ölçü - obyektin və ya hadisənin keyfiyyəti və kəmiyyəti müəyyənləşdirilməsinin- orqanik birliyini ifadə edən- *fəlsəfi bir kateqoriya*dır.

Psixanaliz - Freydizmin nəzəri əsaslarından biri olan *-Ziqmund Freyd* tərəfindən irəli sürülən -sinir və ruhi xəstəliklərin *ümumi bir nəzəriyyə və müalicə üsuludur*.

Təfəkkür,Düşüncə - obyektiv dünyanı müəyyən problemlərin həlli ilə əlaqəli, ümumiləşdirmə və reallığı tanıma üsulları ilə əlaqəli - anlayışlarda, mühakimələrdə, nəzəriyyələrdə və s. əks olunur,o – beyinin xüsusi təşkil olunmuş maddənin - *ən yüksək məhsuludur* .

Yüksək - böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edən, insanların həyatına, bəşəriyyətin taleyinə təsir edən hadisələrin, proseslərin mahiyyətini ifadə edən- *estetik kateqoriya*dır.

Ziyalılar (ərəbcə”ziya”-“işiq” deməkdir) - zehni əməklə- peşəkar məşğul olan insanlardan ibarət- sosial qrupdur.

Ədəbiyyat:

Эстетика: Словарь/под редакцией А.А. Беляева и др.,Москва,- Политиздат,-1989,-С.447.

İNTERNET RESURSLARI-VİKİPEDİYA, ENSİKLOPEDİYALAR VƏ LUĞƏTLƏR.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasova Q.Y. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə, - Alı məktəblər üçün dərslik, - baki, - 2016, - S.290.
2. Şahhüseynova S.A. Etika, - Dərslik, - Bakı, - 2009, - 160 S.
3. Göyüşov Z. Əxlaqi sərvətlər. B., 1966.
4. Göyüşov Z. Müasir burjuva əxlaqının iflası. M., 1961.
5. Göyüşov Z. Səadət düşüncələri. B., 1983.
6. Nigar Cərulla qızı. Etika. Qədim Şərqdə və Azərbaycanda şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi. Dərs vəsaiti. B., 2008.
7. Paşayev Q. Sadə əxlaq normaları. B., 1974.
8. Sadıqov Q. Etika. B., 1991.
9. Əfəndiyev A. Müdrilik səlahiyyəti. B., 1976.
10. Каган М.С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. Часть 2, Диалектика искусства, - Изд-во Ленинградского университета, 1964, - С.232.
11. Франтишек Хорват., Юрай Орлик. Вежливость на каждый день, - Москва, - Молодая гвардия, 1981, - 192 С.
12. Словарь по этике, - под редакцией Кона С., - Москва, - Изд-во политической литературы, - 1975, - С.392.
13. Гальперина Г.А. Язык подарков. Все тонкости этикета, - Москва, - ЗАО Центрполиграф, 2007, - 191 С.
14. Энциклопедия этикета, - Москва, - изд-во Рипол классик, - 2001, - С.649.
15. Кривицкий К.К., Что такое эстетика, - Москва, - Государственное изд-во «Искусство», - 1960, - С.72.
15. Ализаде Г.Г. Философия красоты человека, - Баку, - Элм-1995, - С.248.
16. Основы эстетики и искусствознания, - пособие для учителей под редакцией Любинского И.Л., Скатершикова В.К., - Москва, - Просвещение, - 1979, - С.303.
17. Эстетика и литература, статьи болгарских критиков, - Москва, - Художественная литература, - 1965, - С.368.
18. Эстетика: Словарь /под редакцией А.А. Беляева и др., Москва, - Политиздат, - 1989, - С.447.

19. Из истории средневековой восточной философии,-Баку,-Элм,-1989,-С.148.
20. Смирнов А.В. Логико-смысловые основания арабомусульманской культуры, Семиотика и изобразительное искусство,-Москва,-2005,-С.254.
21. Кулизаде З.А. Из истории азербайджанской философии VI-II-XVI вв., Баку,-1992,-237 С.
22. Лосев А.Ф. История античной философии,-Москва, Мысль,-1989,-С.204.
23. Токарев С.А, Религия в истории народов мира,-Москва,-Издательство политической литературы,1986,-С.576.
24. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства,-Москва,-Искусство,-1990,-С.390.
25. Чернышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии,-Москва,-Высшая школа,-1991,-С.512.
26. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti,-Bakı,-Elm,-1985,-S.216.
27. Гегель.эстетика,Том 1,Москва,- Искусство,-С.312.
28. Коран, перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой, Каир, 1997, С.799.
29. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана,Б.,Азернешр,1986,311С.
30. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.),Баку,-1964.
31. Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия,-Б.,-Азернешр,1990
32. Гумилёв Л.Н .Открытие Хазарии, М.,-Рольф,2001
33. Джамаладдин Абульфатух Рази, Комментарий. Рух альджанан том 6.Тегеран,1973
34. Маджма аль-Баян фи тафсир аль-Кур'ан,-шейх Али аль-Фадл аль -Хусейн аль-Табарси. Дар ихья ат-турас аль-'араби,Бейрут,Ливан,том 1,1960
35. Значение и смысл Корана, том 1,2,3.Бавария,1999
36. Firudin Qurbansoy. Azərbaycanın göndərilən peyğəmbərlər, monografiya, Bakı, F.-Q.,-2017,S.128.

37. Quranı-Kərim, Qeyd və şərhlər,ərəb dilindən tərcümə: Ziya Bunyadov, Vasim Məmmədəliyev, -Bakı,Azərnəşr-1991,S.721

38.[https://az.wikisource.org/wiki/Quran_\(V.M%C9%99mm%C9%99d%C9%99liyev_v%C9%99_Z.B%C3%BCnyadov_t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99si\)](https://az.wikisource.org/wiki/Quran_(V.M%C9%99mm%C9%99d%C9%99liyev_v%C9%99_Z.B%C3%BCnyadov_t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99si)).

39. Мир-Багирзаде С.А. Очерки по теории и истории культуры Азербайджана, Баку, -2019, -272 с.

40. Мир-Багирзаде С.А. Культура исламской цивилизации (Средние века), -Баку, -Элм, -2011, -250 С.

41. Mir-Bağırzadə S. Kulturologiya: Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi (sxenlər, cədvəllər). Dərs vəsaiti, -Bakı, -2020, -70S.

42. Qabus-namə, -Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər akademiyası nəşriyyatı", -1963, -256 S.

43. Габуснаме, -, перевод Е.Э. Бертельс, -, изд-во «Восточная литература», -1958.

44. Bakıxanov A. A. Sıñılmiş əsərlər, Bakı, -Avrasiya press, 2005, -S.488.

45. Если хочешь быть свободным/ Сенека, Честерфилд, Андре Моруа., -Москва, -Политиздат, 1992, -С.381.

46. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfə tarixi, -Bakı, - Şərq-Qərb, -2006, -S.328

47. Məmmədova A. Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü, -Bakı, -Elm, -2000, S.100.

48. Насираддин Туси. Ахлаг и Насири, -Баку, -Элм, -1989, -С.238

49. Pəzakuizadə S. Дж. Из истории философской мысли Азербайджана, Баку, -Текнур, -2010, -С.574.

50. Мир-Багирзаде С.А. Исламское искусство (Коран и искусство), Баку, -2009, -124С.

51. Mir-Bağırzadə S.A. İncəsənət tarixi. Dərlik, -Bakı, -MSA, -2012, -115S.

Dünya dərsləkləri və dərslər vəsaitləri

2. Васильева Т.В. Комментарии к курсу истории античной философии. М., 2002.
3. Блюмкин В.А. Этика и жизнь., М.; Полит. литература. - 1987 г.
4. История этических учений: Учебник / Под ред. А.А. Гусейнова. - М.: Гардарики, 2003. - 911 с.
5. Шрейдер Ю.А. Лекции по этике. – М., 1994.
6. Этика / Под общ. ред. А.А. Гусейнова и Е.Л. Дубко. – М., 2000.
7. Кривицкий К. Что такое эстетика, - Москва, - изд-во «Искусство», - 1960.
8. Авдеев, В.И., Курочкин, Л.Я., Куценко, В.А. Эстетика: Учебное пособие. – М.: Центр, 2000.
9. Боров, Ю.Б. Эстетика. В 2 т. - М.: Высшая школа, 2002.
10. Дедюлина, М.А., Титаренко, И.Н. Эстетика: конспект лекций.- Таганрог, 2001.
11. Зеленкова, И.Л., Беляева, Е.В. Этика. – М., 1997.
12. Каменская, Е.Н. Этика. Эстетика. Конспект лекций.- Ростов- на- Дону Феникс, 2004.
13. Кривцун, О.А. Эстетика: Учебное пособие для вузов.- М.: Аспект-Пресс, 1997.
14. Радугин, А.А. Этика.- М., 2003.
15. Эстетика: Учебное пособие (под ред. А.А. Радугина).- М.: Центр, 2000.
16. Яковлев, Е.Г. Эстетика. – М.: Гардарики, 2000.

Dünya elmi və məlumat ədəbiyyatı:

1. Античная культура: словарь-справочник.- М.: Просвещение, 1995.
2. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Соч.: В 4 т. М., 1983. Т. 4.
2. Аристотель. Поэтика, риторика. – М.: Просвещение, 2000.

3. Аристотель. Никомахова этика (Философы Греции). М.: Эксмо-Пресс, 1997.
4. Байбурин, А.К. Тонорков, А.Л. У истоков этикета. СПб.: Наука. 1990.
5. Бычков, В.В. Эстетика в России 18 в. – М.: Прогресс, 1989.
6. Ганслик, Э. О музыкально-прекрасном (Музыкальная эстетика Германии 19 в.) - М.: Просвещение, 1982.- т 2.
7. Гегель, Г.В. Лекции по эстетике.- СПб.: Наука, 1999.
8. Гусейнов, А.А. Великие моралисты. – М., 1995.
9. Гусейнов, А.А. Золотое правило нравственности. – М., 1988.
10. Давыдов, Ю.Н. Эстетика нигилизма (искусство и «новые левые»). – М.: Просвещение, 1975.
11. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1979.
12. Дробницкий, О.А. Этикет и традиции.- М.:Наука, 1993.
13. Кант, И. Основоположения метафизики нравов//Кант И. Соч.: В 8 т. Т.4. М., 1994.
14. Кривцун, О.А. Художник 20 в.: поиски смысла творчества (Человек).- 2002.- №3.
15. Никишенков, А.А. Традиционный этикет народов России XIX – начала XX в.в. – М.: Старый сад, 1999.
16. Лихачев, Д.С. Очерки по философии художественного творчества.- СПб.: Блиц, 1990.
17. Лосев, А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика.- М., 1975.
18. Лосев, А.Ф. Эллинистически-римская эстетика 1-2 вв. н.э.- М.: Изд-во МГУ, 1979.
19. Международные акты о правах человека. Сборник документов. «ИНФРА-М – НОРМА», М.: 2000.
20. Ортега-и-Гассет, Х. Эстетика. Философия культуры. – М.: Знание, 1991.
21. Огурцов, А.П. Этика жизни или биоэтика: аксиологические альтернативы (Вопросы философии). 1994 . - №3.
22. Фромм, Э. Психоанализ и этика. М.: Республика, 1993.

23. Шестаков, В.П. Основные эстетические категории.- М.: Искусство, 1983.
24. Этика СМИ.- М.,2000.
25. İNTERNET RESURSLARI-VİKİPEDIYA, ENSİKLOPE-DİYALAR VƏ LUĞƏTLƏR

MİR-BAĞIRZADƏ SƏMİRƏ ALTAY QIZI

ETİKA VƏ ESTETİKA

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova

Tiraj 200, ç.v 10
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69